

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

AISTĖ PETRAUSKIENĖ

**PARTIZANINIO KARO VIETOS:
ĮAMŽINIMAS IR ĮPAVELDINIMAS NEPRIKLAUSOMOJE
LIETUVOJE**

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Vilnius, 2017 metai

Disertacija rengta 2012–2016 metais Vilniaus universitete

Mokslinis vadovas – prof. dr. Alfredas Bumblauskas (Vilniaus universitetas,
humanitariniai mokslai, istorija – 05 H)

TURINYS

ĮVADAS	5
1. NEPRIKLAUSOMOS LIETUVOS VALSTYBINĖ PARTIZANINIO KARO VIETŲ ĮAMŽINIMO IR ĮPAVELDINIMO POLITIKA	28
1.1. Partizaninio karo tema politinių partijų veikloje	29
1.2. Valstybės institucijų vaidmuo formuojant partizaninio karo atminimo kultūrą	39
1.2.1. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras ir valstybinė įamžinimo politika	41
1.2.2. Kultūros paveldo departamentas ir partizaninio karo vietų įpaveldinimas	56
2. NEVYRIAUSYBINIŲ ORGANIZACIJŲ IR PILIETINIŲ INICIATYVŲ VAIDMUO PARTIZANINIO KARO ATMINIMO POLITIKOJE	68
2.1. Pirmoji partizaninio karo įamžintojų karta: politinių kalinių ir tremtinių organizacijos	70
2.2. Trečioji partizaninio karo įamžintojų karta: Nepriklausomybės metais gimusių ir užaugusių piliečių iniciatyvos	85
2.3. Žygeiviai: trijų įamžintojų kartų sambūvis	91
3. PARTIZANINIO KARO KRAŠTOVAIZDIS	99
3.1. Erdvės dalybos partizaninio karo metais ir jų atspindžiai kraštovaizdyje	100
3.2. Partizaninio karo vietų klasifikacija	104
3.3. Partizaninio karo vietų kraštovarka: naujos įprasminimo ir aktualizavimo galimybės	139
4. <i>PARTIZANŲ VALSTYBĖ</i> : NAUJA PARTIZANINIO KARO INTERPRETACIJA	148
4.1. Didieji partizaninio karo pasakojimai ir istoriografinės interpretacijos	150
4.2. Partizanų valstybė: teorinės prielaidos ir istorinis pagrindas	157
4.3. Partizanų valstybė kaip atminties vieta	176
IŠVADOS	185
TRUMPINIAI	190
DISERTACIJOJE MINIMŲ PARTIZANŲ IR RYŠININKŲ SLAPYVARDŽIAI	192

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	198
PRIEDŲ SAŖAŠAS	240
PRIEDAI	244
I. Dokumentai	
II. Nuotraukos	
III. Diagramos	
IV. Schemos	
V. Žemėlapiai	
VI. Rekomendacija	

ĮVADAS

Tyrimo aktualumas ir naujumas. Partizaninio karo vietos niekada nebuvo tokios svarbios ir reikšmingos, kaip Atgimimo metais. Tuomet visuomenės dėmesys buvo sutelktas į laisvės kovotojų palaikų paiešką, įamžinimą. Vėliau į šį darbą įsijungė valstybės institucijos, todėl šiandien, neliekant partizaninio karo dalyvių, viešojoje erdvėje laikomasi nuomonės, kad partizaninio karo įamžinimo klausimas – pirmiausiai atitinkamų valstybės institucijų veiklos laukas. Tačiau nepaisant mėginimų įamžinimą institucionalizuoti, to padaryti iš esmės nepavyko. Jis iki šiol daugiausia reiškiasi kaip asmeninės iniciatyvos ieškoti, puoselėti, saugoti atminimą.

Atslūgus Atgimimo ir pirmųjų Nepriklausomybę atkūrusios Lietuvos metų emociniam pakilimui, visapusiškai partizaninio karo vietų tyrimai ir įpaveldinimas yra aktuali, neatsiejama XX a. Lietuvos istorijos tyrimų dalis. Partizaninio karo vietų tyrimų svarbą atskleidė 2010 m. juse pradėti profesionalūs archeologiniai tyrinėjimai (išsamiau žr.: Petrauskas 2011; Vėlius 2011a; 2011b). Žvalgomosiomis ir tiriamosiomis ekspedicijomis siekiama platesnio ir gilesnio partizaninio karo vietų pažinimo (Petrauskas 2015; Vaitkevičius 2016), ieškoma atsakymų į daugelį neatsakytų klausimų apie bunkerių ir slėptuvių skaičių, jų įrengimą, ryšininkų ir rėmėjų tinklo tankį, žvalgomos laisvės kovotojų gimtinės ir gyvenamųjų vietų aplinka.

Praėjus daugiau nei dviem dešimtmečiams nuo Nepriklausomybės atkūrimo, Lietuvos paveldosauga vis dar neturi gairių, kuriomis remiantis partizaninio karo vietoms būtų suteikiama teisinė apsauga, jos saugomos ir tvarkomos. Šio klausimo svarbą liudija 2014 m. prie Kultūros paveldo departamento (toliau – KPD) sudaryta penktoji nekilnojamojo kultūros paveldo vertinimo taryba, kuriai pavesta rūpintis išskirtinai memorialinę vertę turinčiomis vietomis. Išryškintas ribotas požiūris į partizaninio karo vietas viešojoje ir institucinėje aplinkoje, atskleidžia mokslinių tyrimų svarbą siekiant pabrėžti jų reikšmę ir įvairumą naujausiųjų laikų istorijos pasakojime.

Darbo naujumą pabrėžia ir metodologinė prieiga prie šaltinių: į partizaninio karo istoriją darbe žvelgiama per *savus* – partizanų paliktus – šaltinius. Kompleksinių tyrimų svarba tampa akivaizdi pirmiausia ne teoriniu, bet praktiniu požiūriu. Remiantis skirtingų mokslo atstovų – istorikų, archeologų, sociologų, politologų, psichologų ir kitų – darbais išryškėja tyrimo tarpdalykiškumas.

Tyrimo problema – nevienodas, nenuoseklus, dažnai prieštaringas partizaninio karo vietų vertinimas institucinėje aplinkoje ir viešojoje erdvėje. Daugelį metų partizaninio karo vietų ženklavimas buvo konspiratyvus, partizanų kapai lankomi slapta, o bunkerių ir žeminių duobės maskuojamos šakomis. Tėvai vaikams ir vaikaičiams patylomis rodė šias vietas ir pasakojo dar neseniai pasibaigusio karo istoriją. Kautynes išgyvenę partizanai, tuoj po įvykių tas vietas rodė savo rėmėjams, taip okupacijos sąlygomis buvo siekiama išsaugoti laisvės kovų istoriją (plg.: APP 1998, p. 187). Tuo pačiu metu sovietai slopino partizaninio karo atmintį ir sąmoningai naikino atmintinas partizaninio karo vietas. Pažvelgus plačiau matyti, kad toks, su konkrečiu istoriniu įvykiu susijusių vietų naikinimo reiškinys yra būdingas daugeliui karų arba žudynes išgyvenusių tautų ir valstybių (išsamiau žr.: Truc 2011, p. 153), tačiau Rytų Europoje užsitęsusi sovietinė okupacija neleido išsaugoti sklandaus ir nuoseklaus partizaninio karo erdvės pažinimo per įvykio vietas.

Atgimimo metais įvykęs politinis virsmas sovietmečiu vyravusias viešąsias nuostatas pakeitė pastebimai, tačiau požiūris į partizaninio karo vietas buvo labai siauras. Jis nepriklausomoje Lietuvoje buvo paremtas žuvusiųjų kultu, kentėjusiųjų ir aukų išskėlimu. Tai, beje, būdingas lietuvių karo vaizdinys (Staliūnas 2001), kurio ištakų reikia ieškoti herojizuotame Pilėnų pasakojime. Ilgainiui šis vaizdinys tapo kovos už laisvę ir Nepriklausomybę simboliu. Renesanso dvasia rašęs Motiejus Strykovskis išskėlė laisvės idealus ir savižudybę krikščioniškoje visuomenėje pateisino. Tarpukaryje Pilėnų pasakojimas reiškėsi kaip pasiaukojimo už Tėvynę pavyzdys (Baronas, Mačiulis 2010, p. 157, 213, 298). Margirio, Margio ir Pilėnų vardas – dažnas

partizaninio karo dalyvių ir junginių pavadinimuose bei slapyvardžiuose (plg.: Petrauskienė 2015, p. 299–300, 316).

Laisvės kovų dalyvių ir jų artimųjų nesąmoningai vykdoma partizaninio karo vietų atranka didelę dalį buvusių išbraukė iš atminimo kultūros lauko, todėl buvusių partizaninio karo erdvę sutraukė į pavienius individualią atmintį turinčius objektus. Nuoseklus pasakojimas buvo nebeįmanomas, nes vietas, dažniausiai martirologinio pobūdžio, jungė ne nuosekli įvykio schema (išėjimas partizanauti → kovos laikas → areštas/žūtis), bet vienos įvykio grupės – mirties dominavimas. Tokia, iš dalies sovietmečiu patirtos politinės traumos, laikysena lėmė, kad iki šiol partizaninio karo vertinimai politinėje, kultūrinėje, visuomeninėje aplinkoje remiasi didvyriškos mirties pasakojimu ir daugumą šiandien saugomų partizaninio karo vietų sudaro martirologinio pobūdžio – partizanų žūties, užkasimo vietos ir kapai.

Už partizaninio karo vietų įamžinimą ir įpaveldinimą atsakingos valstybės institucijos partizaninį karą šiandien pripažįsta ir laiko tautos išsivadavimo kova, kuria patriotiniais motyvais pagrįstą istorijos sampratą, tačiau iš esmės formalią, apibrėžtą teisės aktais. Visuomenės požiūris į partizaninio karo paveldą veikiamas kolektyvinės atminties, daugelio mitų bei stereotipų, yra dažnai nenuoseklus, tačiau reikšmingas ir tirtinas. Sprendžiant šią problemą, profesionali-valstybinė partizaninio karo istorijos politika ateityje turi būti formuojama apjungus įvairias, valstybines ir privačias, iniciatyvas. Ne pavienių atsitiktinių taškų, bet nuoseklus buvusios partizaninio karo erdvės pažinimas leidžia formuoti naują požiūrį į partizaninio karo metais vykusius įvykius, kartu su juo ieškoti naujos laisvės kovų interpretacijos.

Disertacijos **objektas** – istorinę ir (arba) memorialinę vertę turinčios 1944–1953 m. Lietuvos partizaninio karo vietos. Darbe nagrinėjama ne tik skirtingų partizaninio karo vietų vertė, bet ir sąmoningas tos vertės aktualizavimas, pasireiškiantis įamžinimo ir (arba) įpaveldinimo forma visuomenės ir valstybės institucijų atstovų dėka. Įamžinimas čia tiesiogiai siejamas su vietomis kaip geografiniais elementais, todėl kitos įamžinimo

formos (muziejai, literatūros kūriniai, filmai, gatvėvardžiai ir pan.) disertacijoje nenagrinėjamos.

Tyrimo **tikslas** – visapusiškai ištirti partizaninio karo vietas, jų pagalba rekonstruoti partizaninio karo erdvę. Siekiant tikslo įgyvendinimo iškelti šie **uždaviniai**:

1. Išnagrinėti valstybės institucijų ir savivaldos indėlį 1990–2016 m. įamžinant ir įpaveldinant partizaninio karo vietas;
2. Išnagrinėti nevyriausybių organizacijų ir pilietinių iniciatyvų vaidmenį partizaninio karo vietų įamžinimo srityje;
3. Suklasifikuoti visas šiandien žinomas partizaninio karo vietas, tiksliai nustatyti ir apibrėžti jų pavadinimus, pateikti jų aktualizavimo galimybes;
4. Remiantis gautais partizaninio karo vietų tyrimo rezultatais, pateikti naują šio karo interpretaciją.

Tyrimo metodai. Darbe taikomi humanitarinių ir socialinių mokslų metodai, jie tarpusavyje derinami, siekiama tarpdalykiškumo. Empirinių partizaninio karo vietų tyrimą papildė bei išplečia teorinė atminimo kultūros perspektyva. Disertacijoje ieškoma santykio tarp teorinių darbų ir empirinės medžiagos, kuomet žvalgymų metu gauti duomenys naudojami teorinių minčių pagrindimui ir iliustracijai.

Partizaninio karo vietoms apibrėžti pasirinktas lauko tyrimų metodas. Jų metu plačiai taikytas nestruktūrizuoto ir kryptingo interviu metodas su partizaninio karo amžininkais, įamžinimo iniciatoriais. Žvalgomosios ekspedicijos: partizaninio karo vietų matavimai, aprašymai, fotofiksacija ir kita užėmė svarbią tyrimų dalį. Šiems duomenims sisteminti buvo parengtas partizaninio karo vietos aprašas (priedas I.1). Paeiliui aprašomoms partizaninio karo vietoms buvo taikomas analitinis aprašomasis metodas, be to, kiekviena partizaninio karo vieta buvo siejama su kitomis vietomis, ieškoma ryšių tarp skirtingų partizanų administracinių struktūrų ir jose veikusiu asmenų.

Svarbią vietą tyrime užėmė dokumentų analizės metodas, kadangi valstybinę partizaninio karo įamžinimo ir įpaveldinimo politiką privalu tirti

remiantis teisės aktais. Suliejus šios analizės išvadas su lauko tyrimų rezultatais, buvo prieita prie valstybės institucijoms skirtų rekomendacijų ir tyrimo esmę nusakančių išvadų.

Analizuoti sintetinei *Lietuvos partizanų pogrindžio valstybės* (toliau – partizanų valstybė) mokslinei interpretacijai buvo pasirinktas istorinis metodas. Pasitelkiant teorines prieigas ieškota simbolinių partizaninio karo apraiškų šiuolaikinės visuomenės atminimo kultūroje.

Tyrimo šaltiniai. Pirmąją duomenų grupę sudaro partizaninio karo metų šaltiniai. Visus juos vienija istorinis laikas ir erdvė. Antroji didelė šio tyrimo šaltinių grupė, kurią daugiausia sudaro teisės aktai, išryškina reiškinių raišką ir sklaidą kultūrinėmis, teisinėmis, politinėmis formomis nepriklausomos Lietuvos metais.

Iki šiol partizaninio karo tyrimams Lietuvoje būdingas siauras požiūris, kuris apriboja tiriamą objektą ir jo pažinimo šaltinius, o pabrėžiant rašytinių dokumentų svarbą, kitiems duomenims paprastai suteikiamas antraeilis vaidmuo. Tyrimuose dažniausiai nekreipiama dėmesio į socialinį ir kultūrinį kontekstą, asmenys – partizaninio karo dalyviai – atsiejami nuo likusių jų gyvenimo istorijos puslapių, istoriniai įvykiai ir veikiantys asmenys nagrinėjami atskirai nuo geografinių vietų ir, blogiausia, išvadų siekiama ne mokslo instrumentais, o remiantis asmeniniu įspūdžiu, palankumu arba priešišku, vienos kurios šaltinių grupės duomenims. Tokiems tyrimams būdingas seklumas, nubrėžtoms istorinių įvykių schemoms – trapumas. Siekiant pabrėžti ir parodyti kompleksinių tyrimų būtinybę, šiame darbe pasirenkamas alternatyvus požiūris į partizaninio karo šaltinius ir iš rašytinių šaltinių, sakininės istorijos žinių, archeologinių/antropologinių duomenų apie partizaninio karo vietas bei daiktus kuriamas naujas keturdalis tyrimų modelis.

Vyrauja nuomonė, kad rašytiniai duomenys yra svarbiausias ir patikimiausias istorijos tyrimų šaltinis. Saugoti atmintį, aprašyti kovą, tai yra užrašyti istoriją – to siekė abi partizaniniame kare kovojančios pusės. Tyrėjams jos paliko oficialių ir neoficialių aktų, spaudos, dienoraščių, laiškų, duomenų

apie kovotojus, ryšininkus, rėmėjus ir jų giminaičius. Antai 1945 m. Lietuvos partizanų aplinkoje nurodyta tiksliai užrašyti laisvės kovos istoriją: *Užrašyti reikia viską tiksliai, nurodyti įvykių laiką ir vietą, kritusių kovos draugų mirties laiką ir aplinkybes, jų kūnų palaidojimo vieta ir t.t.*, laikytis būtinųjų konspiracijos priemonių (*atsargumo dėliai patartina raštuose vartoti slapivardes*) ir pasirūpinti rašytinių duomenų išsaugojimu (*kad užrašai neliktų visam laikui žemėje užkasti reikia, kad apie juos žinotų labai patikimi žmonės, kuriems žūti yra mažiau pavojaus*) (LYA, f. K-41, ap. 1, b. 102, l. 147; paryškinta originale).

Dienoraščiuose, laiškuose, atsišaukimuose, leidiniuose ir kituose partizanų šaltiniuose vyrauja slapyvardžiai, labai retai nurodomi vietų vardai. Datos – tikslios, tačiau išlieka tam tikra jų klastojimo galimybė, kuri dažniausiai susijusi su partizanų saugumo priemonėmis. Atskirą rašytinių duomenų grupę sudaro partizanų įsakymai, nutarimai, ataskaitos, pranešimai, susirašinėjimas tarp vadovaujančias pareigas užimančių asmenų. Šiuose dokumentuose užfiksuotų faktų tikslumas paprastai nekelia abejonių, tačiau šių, archyvuose, muziejuose, bibliotekose išblaškytų dokumentų panaudojimas tyrimuose – vis dar retas atvejis.

Saugumo struktūrų dokumentų pagrindą sudaro operatyvinės, agentūrinės ir baudžiamosios bylos. Visa ši šaltinių grupė tyrėjų turi būti vertinama itin kritiškai, sulaikytųjų parodymai tikrinami ir lyginami su sakytinės istorijos duomenimis. Kankinimus pakėlusieji sutartinai kartoja, kad patirdami fizinį ir psichologinį smurtą jie kalbėjo tai, kas buvo ir ko nebuvo (plg.: Gailienė 2008a, p. 84, 85). Antai Vyriausiosios partizanų vadovybės ryšininkė Rožė Jankevičiūtė-Žalnierūnienė¹ 1995 m. skaitydama savo ir bendrabylių baudžiamąją bylą skaitytojo kortelėje paliko tokį įrašą: *Vietomis paskaičiau. Tai melo ir provokacijų kratynys, pradedant mano pasitraukimo iš Vilniaus priežastimis, baigiant akistatomis, kurių nebuvo. Kaltindama save, kad neskaičiusi (tada rusiškai skaityt nemokėjau) pasirašinėjau visur, kur*

¹ Tekste partizanų ir jų ryšininkų slapyvardžiai neminimi. Jie pateikiami teksto pabaigoje esančiame „Disertacijoje minimų partizanų ir ryšininkų slapyvardžių“ sąrašė.

pakišdavo tardytojas, primenu, kad jie niekur nerašo kokias „poveikio priemones” taikindavo man ir kitiems bendrabyliams (LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14291, T. 1 [priešlapis]).

Besikeičianti tardomųjų laikysena – nepaprastai sudėtingas klausimas. Vieni jų palūžo neatlaikę kankinimų, kitus palaužė kameroje buvę agentai (plg.: Gaškaitė 1997, p. 73). Tik nedidelė dalis kovotojų pakėlė fizinį ir psichologinį smurtą, ir jiems paskelbtas nuosprendis buvo paremtas kitų liudininkų parodymais².

Kitaip nei tradicinės ir šiuolaikinės lietuvių tautosakos tyrimuose, istorijos moksle iki šiol menkai įsisąmoninta sakytinės istorijos, taigi ir liudytojo – įvykių dalyvio arba amžininko – prisiminimų svarba. Be sakytinės istorijos neįmanoma įsivaizduoti vietinės ir juo labiau šeimos istorijos tyrimų, o bėgant metams tokių pasakojimų reikšmė tik auga (plg.: Ruseckas 1928–1928; 1936; 1937; 1939). Beje, istorikas Pierre Nora skirdamas ypatingą dėmesį individo ir kolektyvo atminčiai, sukritikavo pernelyg siaurą istorijos suvokimą teigdamas, kad *mokslinį statusą įgijusi istorija iki šiol neišvengiamai rėmėsi atmintimi, tačiau pasisakė prieš atmintį, laikydama ją klaidinančia, perdėm individualia ir psychologine* (Nora 2007, p. 18). Sakytinės istorijos metodas Lietuvoje imtas taikyti pavienių istorikų (plg.: Marcinkevičienė 2007; Švedas 2009), dažniau sociologų tyrimuose (plg.: Kavaliauskaitė, Ramonaitė 2011; Ramonaitė ir kt. 2015). Nepralenktas laisvės kovų metraštininkas – Romas Kaunietis. Partizaninio karo prisiminimus jis pradėjo rinkti dar 1971 m. ir per praėjusius metus sukaupė įspūdingą pasakojimų, daugelio fotonuotraukų ir garso įrašų archyvą (išsamiau žr.: Matulevičienė 2010, p. 51–55; Metraštininkas 2010). Nuo 1996 m. šie duomenys skelbiami „Aukštaitijos partizanų prisiminimų“ knygų serijoje. Dvylikoje knygų aprašyta arba paminėta daugiau nei 33 500 asmenų, kurie buvo partizaninio karo verpete,

² Šioje vietoje paminėtinas 1949 m. LLKS Visuomeninės dalies leidinyje „Prie rymančio Rūpintojėlio“ išspausdintas anekdotas: *Draugui Stalinui pražuvo pypkė. Ta proga pasinaudojusi MVD suėmė 300 draugų. Pypkei atsiradus Stalinas pranešė, kad draugus galima paleisti. – Negalima! – užprotestavo MVD, – 299 kaltais prisipažino! – paaiškino* (LYA, f. K-5, ap. 9, b. 14, l. 183).

vienoje ir kitoje kovojančioje pusėje, iš arti matė istorinius įvykius, saugojo atmintį apie patirtus išgyvenimus (išsamiau žr.: Petrauskienė 2015).

Trauminės patirties³ tikrumą dažnai liudija nuotraukos, daiktai, prarasta sveikata, taip pat kūno randai, kartais medikų neištrauktos kulkos. Ypatingai svarbios įvykių vietos – jas lankant pasakojančių išgyvenimai atgyja. Dėmesį atkreipia faktas, kad vyresnio amžiaus pateikėjai dažnai prasčiau mena pastarąsias dienas, negu dramatiškų įvykių kupinus partizaninio karo metus. Antai palyginus 1946 ir 1988 m. iš tų pačių Antrojo pasaulinio karo dalyvių užrašytus prisiminimus, jokių reikšmingų skirtumų jų pasakojimuose nebuvo (Dikel ir kt. 2005, p. 75). Be to, liudininkai neretai remiasi tradicinei kultūrai būdingais atminties saugojimo būdais – įvykiai susiejami su religinėmis šventėmis, įsidėmimos savaitės dienos ir pan. Antai Žaliosios rinktinės partizanų ryšininkė Ona Grigaliūnaitė-Bartulienė visada žinojo, kad partizanas Vytautas Šniuolis žuvo 1949 m. rugpjūčio 13-ąją – tą pačią dieną mirė ryšininkės mama (Šeduva. O. Bartulienė, 2013 m.).

Iki šiol daugelis partizaninį karą menančių daiktų yra suvokiami kaip pasirinktai temai tinkama iliustracija arba tyrimų objektas (pvz., ginklai, uniformos ženklai, nuotraukos), bet ne savarankiškas, reikšmingas partizaninio karo tyrimų šaltinis. Vykstant partizaniniam karui iš sunaikintų bunkerių ir sulaikytų partizanų bei ryšininkų sovietų paimti daiktai buvo perduodami į vadinamą daiktinių įrodymų kambarį (Rudienė 1999a, p. 109). Karui pasibaigus, nemaža jų dalis virto muziejiniiais eksponatais. Muziejų bendradarbiavimas su saugumu užsimezgė 1958–1959 m., kai Kauno Valstybinio istorijos muziejaus ir Lietuvos TSR Revoliucijos muziejaus direktoriai kreipėsi į LSSR KGB pirmininką Kazimierą Liaudį, prašydami muziejų ekspozicijoms perduoti saugume esančius su „buržuazinių nacionalistų“ įvykdytais nusikaltimais susijusius daiktinius įrodymus: *ginklus, kankinimo įrankius, radijo stotis, šnipinėjimo priemonės* (LYA, f. K-40, ap. 1, b. 98, l. 48, 125).

³ Apie sąvoką plačiau žr. Krukauskienė ir kt. 2003; Gailienė 2008a.

Nepriklausomos Lietuvos muziejų ekspozicijas sudaro daugiausia liudininkų išsaugoti arba istorinių įvykių vietose rasti daiktai. Pastarųjų metų partizaninio karo vietų archeologiniai tyrimai parodė, kokia svarbi radimvietė ir kontekstas (plg.: Petrauskas 2011; Žilinskaitė, Vėlius 2013).

Partizaninio karo įvykių vietos dar niekada aiškiai ir tvirtai nebuvo suprantamos kaip mokslinių tyrimų šaltinis (plg.: Bučas 1994, p. 92). Nors dalis partizaninio karo vietų neišliko arba neliko tų, kurie jas mena, kai kuriais atvejais šias vietas dar ženklina apkasų žymės, bunkerių duobės, taip pat slapti, dar partizaninio karo metais medžiuose įrėžti kryželiai ir net datos. Viena iš svarbiausių partizaninio karo tyrimų metodologinių prieigų – sistemingi archeologiniai žvalgymai ir detalieji tyrimai, sujungiantys rašytinius, sakytinius bei daiktinius partizaninio karo šaltinius. Visi jie savaip reikšmingi: daugiausia faktografinių duomenų atskleidžia rašytiniai dokumentai, sakytinė istorija prie jų prideda emocinius išgyvenimus. Daiktai padeda tiriant partizaninį karą kaip antropologinį ir socialinį reiškinį, o vietos saugo atmintį ir ugdo visuomenės pilietiškumą.

Antrąją didelę darbo šaltinių grupę sudaro: 1) Archyviniai dokumentai; 2) Teisės aktai; 3) Paveldo objektų sąrašai; 4) Paveldo objektų apskaitos ir tvarkybos darbų, tyrimų dokumentai; 5) Atlasai.

Darbe naudojami KPD, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC), Lietuvos ypatingojo archyvo (toliau – LYA), Lietuvos istorijos instituto (toliau – LII) archyvų dokumentai bei asmeniniuose Vidmanto Genio, Balio Juozdevičiaus, R. Kauniečio, Bronislovo Mažylio bei disertacijos autorės archyvuose saugomi duomenys.

Didelis dėmesys darbe skiriamas šiuolaikiniams teisės aktams, kurie reglamentuoja partizaninio karo dalyvių teisinį statusą, valstybės institucijų veiklą ir kita.

Paveldo objektų sąrašai apima 1973–2016 m. laikotarpį (LR Nekilnojamųjų kultūros vertybių Registro (toliau – Registras) duomenys – iki 2016 m. balandžio 1 d. imtinai (KVR 2016).

Paveldo objektų apskaitos ir tvarkybos darbų, tyrimų dokumentacija sudaro įvairaus pobūdžio dokumentai, susiję su partizaninio karo vietų registravimu, tvarkymu ir tyrimais nepriklausomoje Lietuvoje. Tai objektų aprašai, KPD, archeologinių tyrimų ataskaitos ir kita medžiaga.

Partizaninio karo vietų atlasai rengiami LGGRTC specialistų (Jankauskienė ir kt. 2008; 2010; 2014). Juose akivaizdi tradicinė partizaninio karo samprata, visas dėmesys skirtas žūties, palaikų užkasimo ir palaidojimo vietoms. Atskirai minėtinas Broniaus Kašelio parengtas Dainavos apygardos Šarūno rinktinės kovų atlasas (2005), kuris išsiskiria tiksliais žemėlapiais ir apima didelę partizaninio karo vietų įvairovę.

Istoriografija. Darbe į partizaninio karo vietas žvelgiama pirmiausia kaip į geografinę erdvę ir atminimo kultūros lauką. Tyrimų istoriografiją sudaro istorikų, archeologų, antropologų, sociologų, politologų, psichologų, menotyrininkų mokslinės studijos. Tarpdalykinė prieiga – tai vienintelis patikimas būdas, kuris leidžia (re)konstruoti partizaninio karo erdvę.

Reikšmingi teoriniai Antrojo pasaulinio karo paveldo tyrimai: John E. Tunbridge ir Gregory J. Ashworth knyga „Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict” (1996), kitos G. J. Ashworth studijos (Ashworth, Hartmann 2005; Ashworth 2008), kuriose dėmesys taip pat telkiamas į *sunkųjį paveldą*. Darbą praturtina archeologų išvados apie materialinės kultūros svarbą kultūrinei atminčiai (Brown 2009; Carr 2009; Cocroft 2009; Moshenska 2009a; 2010; 2012 ir kt.). Lietuvoje partizaninio karo vietos teoriniame lygmenyje išanalizuotos Aistės ir Gedimino Petrauskų straipsnyje (2014), partizaninio karo vietų archeologiniai tyrimai aprašomi Gintauto Vėliaus ir Daliaus Žygelio straipsnyje (2013). Vertingų teorinių įžvalgų taip pat esama Rasos Čepaitienės darbuose (2004; 2005; 2010b), Vasilijaus Safronovo straipsniuose, kur nagrinėjama atminimo politika ir kultūra po 1990-ųjų bei skiriama dėmesio partizaninio karo atminčiai (2011a; 2011b); Alvydas Nikžentaitis atkreipia dėmesį į atminties kultūros reiškinį (2011a; 2011b).

Sociologų darbuose nagrinėjama atmintis, kuri reiškiasi minėjimų ir kitų pasikartojančių apeigų forma (Krukauskienė ir kt. 2003), socialinių grupių santykiai partizaninio karo metais (Petersen 2001) bei analizuojamas *kohortinių kartų* klausimas (Kraniauskienė 2003), kuris šiam tyrimui svarbus tiriant kaip skirtingos kartos žvelgia į partizaninio karo vietų įamžinimą.

Psichologų darbuose nagrinėjamas politinės trauminės atminties fenomenas, jo įveikos būdai – vienas iš jų yra istorinių įvykių vietų lankymas, Atgimimo metais kilusios partizanų palaikų paieškos ir atminimo ženklų statymas (Kazlauskas 2006; Gailienė 2008b). Disertacijos turiniui taip pat artimas Sanita Reinsone antropologinis tyrimas (2015), kuriame buvo atskleistas Latvijos partizanų moterų ryšys su mišku – specifine jų gyvenimą formuojančia erdve. Politinės filosofijos mintis disertacijoje papildoma politologų tyrimais apie skirtingas politines jėgas, kurių dominavimas iki šiol lemia partizaninio karo temos aktualizavimo tendencijas (žr.: Jokubaitis 2011; Radžvilas 2002).

Ir, žinoma, atminties studijos neįsivaizduojamos be prancūzų autorių darbų. Kolektyvinės atminties teorijos pradininko Maurice Halbwachs tyrimas (1996) svarbus siekiant apibrėžti nagrinėjamos socialinės grupės atmintį, kuri, anot autoriaus, veikia kaip tam tikra, įvairių aplinkybių veikiamą, sistema. Ji leidžia kalbėti apie partizaninio karo metus išgyvenusius žmonius, kaip bendrą atmintį turinčios grupės, apibrėžiamos *atminčių bendruomenės* sąvoka, svarbą (re)konstruojant partizaninio karo erdvę. P. Nora į istorinius įvykius, asmenis ir vietas žvelgia šiandieninėje visuomenės atminties perspektyvoje (2001; 2006; 2009; 2010). Be to, vietų atmintis ir atminties vietos yra pagrindinė sociologo Gérôme Truc tyrimo (2011) ašis, kuri svarbi disertacijoje brandinant mintį apie partizaninio karo vietų svarbą kolektyvinės atminties ir moksliniais tyrimais pagrįstos istorijos politikos formavimui.

Partizaninio karo vietų įamžinimo ir įpaveldinimo klausimai nagrinėjami specializuotuose kataloginio pobūdžio darbuose (plg.: Varnaitė 1996a; Abromavičius ir kt. 2007). Įamžinimą, kuris glaudžiai susijęs su konkrečia įvykio vieta bei atminimo ženklų, teoriniame lygmenyje nagrinėjo politologas

Justinas Dementavičius (2011), o praktinius partizaninio karo įamžinimo klausimus – istorikė Rūta Trimonienė (2009). Trūkstant mokslinės literatūros, papildomai informacijai pasitelkiami kraštotyrinio pobūdžio darbai, kurių išskirtinis bruožas – aprašomasis stilius (plg.: Nanartonis 1997; Striužas 2003).

Pabaigoje belieka pripažinti, kad paveldo ir atminties srityje vyrauja teorinio pobūdžio straipsniai, o juose partizaninis karas naudojamas tik kaip tam tikras pavyzdys kokiam nors reiškiniui arba procesui nusakyti.

Teoriniai modeliai ir pagrindinės darbe vartojamos sąvokos.

Įamžinimas, įpaveldinimas, partizaninis karas, partizaninio karo vietos, partizaninio karo kraštovaizdis – tyrimo jungiamieji ir jo esmę nusakantys terminai. Šių ir kitų terminų vartojimas naujausios Lietuvos istorijos tyrimuose, moksliniuose straipsniuose, monografijose bei paveldosaugoje iki šiol nėra tvirtai apibrėžtas, neretai tampa ginčų objektu. Ryškėja poreikis suvienodinti sakytinėje ir rašytinėje kalboje, ypač moksliniuose darbuose ir paveldosaugoje, vartojamus terminus partizaninio karo istorijai, paveldui, reiškiniams, kultūrinei ir socialinei aplinkai įvardyti. Atkreiptinas dėmesys, kad žodžiai iš gyvosios istorinių įvykių dalyvių, liudytojų ir amžininkų kalbos sudaro savitą unikalų žodyną, kuris dažnai artimesnis tarmėms, nei bendrinei lietuvių kalbai, todėl reikalauja didelio atidumo. Stokojant Lietuvos partizaninio karo istorijos ir paveldo terminų, jų ieškoma užsienio kalbose, atsiranda vertiniai. Todėl atliekamas tyrimas verčia iš naujo ieškoti terminų ir sąvokų, jas apibrėžti.

Įamžinimas bei *įpaveldinimas* – susiję su atminimo kultūra šiandieninėje visuomenėje. Istoriniams įvykiams nutolus tauta (arba jos dalis) susirūpina praėjusio laikotarpio atminties apsauga. Taip atsiranda įvairiomis formomis pasireiškiantys įamžinimo veiksmai, yra rengiami minėjimai ir šventės, kurie paprastai tampa pasikartojančiu ritualu. Šie procesai dažniausiai tyrinėjami kolektyvinės atminties teorijos lauke (išsamiau žr.: Halbwachs 1996). Priklausomai nuo veikiančios grupės, atmintis dar gali būti skirstoma į

komunikacinę ir kultūrinę, kurios apčiuopiamu pavidalu tampa įvairios materialinės kultūros išraiškos⁴.

Remiantis *Lietuvių kalbos žodynu*⁵, žodis *įamžinti* laikomas vediniu iš *amžinti* ir žodyne turi reikšmes „padaryti amžiną“ bei „daryti amžiną“ (Lietuvių 1968, p. 125). Ankstyviausias žodyne pateikiamas žodžio *įamžinti* variantas yra *paamžinti*. Jis pavartotas 1884 m. „Aušroje“, Jono Šliūpo straipsnyje apie bičiulystę: *Lietuva negalėjo ju apsergėti nū užmarszties, pastatyti paminklus, vertus naujagadiniszkos dailos (priemonės). Jūs [istorines LDK asmenybes – Aut.] iszgelbėjo nū užmarszties, jūs paamžino Lenkija* (Szl. 1884, p. 67).

Žvelgiant į minėtą „Aušros“ ir kitus ankstyvuosius žodžio *įamžinti* vartojimo pavyzdžius matyti, kad jų reikšmė nesutapo su žodyniniu kalbininkų aiškinimu. Atrodo, kad žodis *įamžinti* kitados paimtas iš 1933 m. *Rusų–lietuvių žodyno*, kuriame *безсмертумь* išverstas „nemirštamą daryti“, „amžinti“ (Baronas 1933, p. 21). Įsigalėjęs *įamžinimo* apibrėžimas „padaryti amžinu“ turi būti tikslinamas. Amžina yra tai, kas perduodama iš kartos į kartą, kas nuolatos iš naujo atkuriamas, todėl tai išeina už vieno žmogaus amžiaus ribų, sujungia kelias žmonių kartas (išsamiau žr.: Vaitkevičienė 2013). Taigi, *įamžinimas* pirmiausia reiškiasi ne per amžiną būvį, bet per žmogaus atmintį ir sąmoningą jos saugojimą. Viešoji atmintis gyvuoja tol, kol yra tų, kurie atmintį perduoda ir priima, vyksta apgalvotas komunikacijos procesas.

Partizaninio karo metais vyravusi *įamžinimo* samprata – ta pati. Žodžio *įamžinti* vartojimo pavyzdžių rašytiniame partizanų palikime labai nedaug, tačiau giminingos prasmės žodžiai – *išsaugojimas*, *atminimas* – vartojami dažnai. Žinomi *įamžinimo* pavyzdžiai taip pat pirmiausia išryškina ne amžino

⁴ Jano ir Aleidos Assmannų teorijoje apibrėžta **komunikacinė atmintis** – tai kelias kartas (ne daugiau kaip 100 metų) apimantis praeities įvykių perdavimas per žodinę tradiciją. **Kultūrinė atmintis** – viena iš kolektyvinės atminties formų; institucionalizuotas atminties registras. Kultūrinė atmintis palaikoma ne kasdienine, bet organizuota, institucionalizuota ir ceremonializuota komunikacija, tokiomis formomis kaip ritualas, šventė, tekstas. Tačiau ši teorinė prieiga sulaukė V. Safronovo kritikos dėl pernelyg griežto schematinio vaizdavimo, kuriam neišvengiamai prireikia išlygų tyrinėjant moderniuosius laikus (2011a, p. 47–57).

⁵ Žodis *įamžinti* pateko į pirmąjį, 1941 m. išleistą, *Lietuvių kalbos žodyno* tomą. 1968 m. leidime viskas pakartota, neliko vieno pavyzdžio. Šiomis dienomis *Lietuvių kalbos žodyno* kartoteka papildyta vos keliais naujais pavyzdžiais.

būvio, o saugojimo svarbą. Antai 1949 m. kovo 15 d. LLKS Visuomeninės dalies instrukcijoje, skirtoje partizanų vadams, apie kovotojų dvasinį ir visuomeninį parengimą bei Visuomeninės dalies uždavinius ir tikslus skelbiama, kad *Visuomeninė dalis veiklą išvysto, siekiant įamžinti Sąjūdžio vedamą kovą ir tos kovos epochą* (LYA, f. 3377, ap. 55, b. 220, l. 182). 1949 m. kovo 30 d. Kunigaikščio Margio rinktinės štabo instrukcijoje Nr. 5 rašoma: *Ką būsime padarę, bus padaryta Tėvynei Lietuvai, o tuo pačiu bus įamžinta tai, kas teko iškęsti mūsų tautai nuo raudonojo okupanto* (LYA, f. K-12, ap. 1, b. 8, [be nr.]).

Įamžinimo formų yra daug ir įvairių, tačiau bendriausiu požiūriu jas galima suskirstyti į dvi pagrindines grupes. Pirmoji – tai kultūriniai veiksmai (dainos, knygos, gatvėvardžiai, minėjimai ir pan.), svarbiausias dėmesys telkiamas į įvykius ir jų dalyvius. Skambiau tai perteikia patys laisvės kovotojai. 1952 m. pogrindiniame leidinyje „Partizanas“ rašoma: *Labiausiai mes juos [žuvusius partizanus. – Aut.] pagerbsime ne raudomis, ne akmeniniais paminklais, kuriuos priešas lengvai sugriauna, bet lietuviškąja vienybe, susiklausymu, meile gimtajam kraštui, kantrybe ir viltimi* (PPPS 1998, p. 581). Antroji įamžinimo formų grupė – tai geografinė erdvė, kurioje svarbiausią vaidmenį atlieka vieta. Priešingai nei pirmuoju atveju, vieta yra centrinė ašis, joje saugoma buvusių įvykių ir asmenų atmintis. Kaip pastebi sociologas G. Truc, atmintis gyva tol, kol yra kas ja pasirūpina, kitu atveju atminties vieta gali likti negyvu reiškiniu (Truc 2011, p. 153).

Sąmoningas vietos saugojimas, įamžinimas dažniausiai reiškiasi vaizdiniu būdu, medžių sodinimu ir (arba) atminimo ženklais (kryžiais, paminklais, memorialais), krikščioniškomis jų šventinimo apeigomis (plg.: Truc 2011, p. 153–154). Tokiu būdu vietos įamžinimas svarbus dvejopai. Pirmuoju atveju išryškėja įprasminimo siekis. Vieta, ten vykę įvykiai ir veikę asmenys sureikšminami, suaktyvinama atmintis. Taip įamžinimo iniciatoriai rūpinasi vietos išlikimu. Antruoju atveju labai svarbus vaidmuo tenka komunikacijai. Atminimo ženklas tampa tarpininku tarp vietos ir jos lankytojo. Šiuo atveju iniciatorių tikslas – palikti žinių bendruomenės arba visuomenės

atmintyje. Kadangi, kaip pastebi kraštotyrininkas Balys Juodzevičius, *paminklas kalba tol, kol apie jį kažkas atsimena* (Utena. B. Juodzevičius, 2016 m.). Tokiu būdu vietos atmintis suaktyvinama ne tik sąmoningo bendrijos siekio saugoti, bet ir tarp pavienių, tiesioginių sąsajų su ten veikusiais asmenimis neturinčių žmonių, suvokiančių save to paties kolektyvo dalimi tapatybės požiūriu (Safronovas 2011b, p. 23). Pastarųjų ryšys su vieta reiškiasi kaip atmintis-žinojimas.

Priešingai nei įsišaknijęs įamžinimo termino vartojimas, *įpaveldinimas* vis dar kalbininkų neapsvarstytas. Jo vartojimas ribotas, plačiau būdingas kultūros paveldą tiriantiems mokslininkams. Pirmoji *įpaveldinimą* į mokslinę literatūrą įvedė R. Čepaitienė (2003; 2010a, p. 12), išplėtojo – kultūros istorikė Agnė Vaitkuvienė (2010). Šios disertacijos autorė įpaveldinimo prasmės nekeičia, remiasi pagrįstu ankstesnių mokslininkų įdirbiu.

Įpaveldinimas, kaip ir įamžinimas, naudojant priešdėlį *į-*, nurodo baigtinį veiksmą. Tačiau pagrindinė žodžio dalis yra *paveldas*. Šio žodžio aiškinimas išsamiai ir pagrįstai aptartas kalbininko Jono Klimavičiaus tyrime (1994). Atkreipdamas dėmesį į žodynuose ir vartosenoje besiskiriančius paveldo apibrėžimus, minėtas autorius ėmėsi nagrinėti ir ieškoti tikslios šio žodžio reikšmės. Atrodo, dar visai neseniai vyko aktyvios diskusijos dėl jo vartojimo, paveldas buvo tapatinamas su palikimu.⁶ Tačiau palikimo ir paveldo reikšmių skirtį išnagrinėjęs architektas Jurgis Bučas pabrėžė, kad *palikimas – ką mums praeitis palieka, paveldas – kas mums teisiškai pridera, o paveldo vertybės – ką mes iš jo pripažįstame kultūros savastimi* (1994, p. 135). Dar labiau išskirtinę paveldo reikšmę visuomenės savivokai išryškino geografai David Lowenthal. Jo teigimu, *paveldas remiasi tikėjimu, o ne racionaliais įrodymais. Mes atrenkame ir išaukštiname savo palikimą ne pasverdami pretenzijas į tiesą, bet jausdami, kad tai privalo būti teisinga* (Lowenthal 2010, p. 283).

Paveldosaugos specialistų tyrimai rodo, kad paveldo reikšmė šiandien jau išgryninta ir platesnių diskusijų nebekelia (žr.: Kulevičius 2010; Vaitkuvienė 2010). Klasikinė koncepcija teigia, kad palikimas paveldu tampa tada, kai jam

⁶ *Lietuvių kalbos žodyne* žodžio *paveldas* antroji reikšmė „palikimas“ (Lietuvių 1973, p. 681).

suteikiama vienokia ar kitokia vertė, kuri valstybės institucijų aktais įteisinama, t.y. vietos ir (arba) objektai įpaveldinami. Nors žodis *paveldas* dėmesį kreipia į paveldėjimą, prasmės požiūriu šis principas tik iš dalies tikslus. Svarbų vaidmenį čia vaidina politiniai, įstatymais grįsti veiksmai. Tačiau naujausi paveldo sampratos tyrimai plečia, o kartais ir visiškai naikina, jo ribas, dėmesio sulaukia mažumų ir nedominuojančių grupių paveldas (Čepaitienė, Mikailienė 2017, p. 8).

Įpaveldinime svarbiausias vaidmuo tenka įvykių ir asmenų žinojimui, vyrauja faktografinis, autentiškumo dėmuo. Per sąmoningai kuriamas apeigas ir žinojimą palaikoma konkrečios vietos atmintis; šiandienos paveldosaugos kontekste ji yra institucionalizuojama, apibrėžiama įstatymais. Tokiu būdu žinojimas įpaveldinant leidžia išsaugoti atmintį, o įamžinant – atmintis išsaugoma per ženklus ir ritualus, kurie suteikia žinias. Atmintį paprastai puoselėja privatūs ir su ja susiję asmenys – visuomenininkai, žinojimą – valstybės institucijos. Tačiau atmintis ir žinojimas visuomenę su valstybe labiau susieja, nei atskiria.

Terminui *partizaninis karas* pagrindinis dėmesys skiriamas paskutiniame šio darbo skyriuje, apžvelgiant Nepriklausomybės metais istorikų plėtotas interpretacijas. Remiantis Valstybinės lietuvių kalbos komisijos išvada, abu pavadinimai – partizanų karas ir partizaninis karas – yra teisingi, tačiau autorė linkusi juos skirti. Pirmuoju atveju pabrėžiamas subjektas, antruoju – karo rūšis. Turint omenyje, kad kare dalyvavo ne tik partizanai, bet ir slapukai, kandidatai į kovotojus, talkininkai, garbės kovotojai (išsamiau žr.: LK 1996, p. 346) vadinti šį karą tik vienos siauros kurios visuomenės grupės karu būtų netikslu kitų jame kovojusiųjų atžvilgiu.

Dar vienas šiame tyrime svarbus terminas yra *partizaninio karo vietos*. Vietos sampratą paveldosaugos lauke analizavo R. Čepaitienė (2014, p. 54). Nors įvairiose mokslo ir kultūros srityse *vieta* suprantama labai plačiai⁷, šiame

⁷ Lietuvių kalbos žodyne pateikiamos net 24 žodžio „vieta“ reikšmės. Dar platesnė vietos samprata teoriniame diskurse. Ryškiausias pavyzdys – P. Nora *atminties vietų* teorija, kuri plačiai paplitusi tarp istorinius, antropologinius ir socialinius tyrimus atliekančių mokslininkų.

tyrime ja vadinamas geografinis vienetas, turintis istorinį pasakojimą, o vizualiniai ir (arba) emociniai ženklai palaiko gyvą jos atmintį. Atsižvelgiant į žmogaus vaidmenį kuriant vietas, jos laikytinos kolektyvinės atminties dalimi. Palyginimui, *visa tautos istorija atsispindi krašte, ir kiekviena jo vieta vienaip ar antraip turi istorinės reikšmės* (Girnius 1995, p. 70). Beveik dešimtmetį trukęs partizaninis karas visoje Lietuvoje paliko vietų, kurios patenka į *moralinės geografijos* lauką, nes jų turinys atspindi reikšmingus, tautiniam tapatumui svarbius istorinius įvykius (Čepaitienė 2014, p. 40).

Sąmoningai atrinktos vietos tampa kolektyvinę atmintį formuojančiu veiksmu, tačiau sociologai pabrėžia ne vien teritorinės, bet ir simbolinės erdvės pažinimo reikšmę. Tokiu atveju siekiama atminties vietos arba vietos atminties, kitaip atminties įvietinimo (Truc 2011). Vietos pažinimas ir jos pasakojimo sklaida visuomenėje priklauso nuo tiriančiojo poreikių ir tikslų, taip pat svarbus tyrėjo ir tiriamo objekto ryšys, asmeninė tyrėjo patirtis (Vaitkevičius 2012). Vietos interpretacija glaudžiai susijusi su pasirinktu jos pažinimo ir suvokimo būdu. Disertacijoje partizaninio karo vietų pažinimui ir jų mokslinei interpretacijai pasirinkta naujausiųjų laikų konfliktų archeologijos prieiga⁸, kuri per konkrečių vietų tyrimus istorinį pasakojimą suaktualina ir jis tampa šiuolaikinės visuomenės atminimo kultūros dalimi.

Nors naujausiųjų laikų konfliktų archeologija artima istorinių laikų (angl. *historical archaeology*) ir mūšių vietų (angl. *battlefield archaeology*) archeologijai, kai kurie bruožai anksčiau minėti archeologijos šakai suteikia išskirtinumo. Pirmiausia jai būdingas tarpdalykiškumas: archeologiniai duomenys yra lyginami su rašytiniais šaltiniais (istoriniais dokumentais, užrašais), sakytinės istorijos pasakojimais, kartografiniais, vaizdiniais, architektūriniais ir kitais duomenimis (Cocroft 2009, p. 19, 22–25; Valero Escandell 2009, p. 48–49). Sakytinė istorija naujausiųjų laikų konfliktų tyrimuose vaidina ypatingą vaidmenį – tai vienas esminių bruožų, išskiriančių XX–XXI a. pradžios archeologinius tyrimus iš kitų laikotarpių. Vyresnio

⁸ XX–XXI a. pradžios ginkluotus konfliktus tyrinėjanti naujausiųjų laikų konfliktų archeologija iškilo XX–XXI a. sandūroje Jungtinėje Karalystėje. Ji siejama su britų archeologu ir antropologu Nicholas J. Saunders (2009).

amžiaus pateikėjai dar gali tiksliai nurodyti ieškomas vietas, atpažinti radinius, kurie tyrėjams dažnai yra neatpažįstami (Moshenska 2009a, p. 76).

Naujausiųjų laikų konfliktų archeologija apima Pirmąjį (Saunders 2002; 2003; Brown 2009 ir kt.) ir Antrąjį (Thomas 2011; Moshenska 2012; 2013, p. 354–358 ir kt.) pasaulinius karus, Ispanijos pilietinį karą (González-Ruibal 2011; 2012; Moshenska 2013, p. 359 ir kt.), Šaltąjį karą (Cocroft, Wilson 2006), Lotynų Amerikos XX a. 7–9-ojo dešimtmečių karines diktatūras (Compañy ir kt. 2011; Zarankin, Salerno 2011) ir kitus karinius konfliktus. Tyrimai taip pat atliekami karo ir pasipriešinimo vietose (apkasuose, bunkeriuose), pastatuose, tapusiuose karo objektais (pavyzdžiui, mokyklose, ligoninėse), mūšių vietose (Valero Escandell 2009, p. 44).

Okupuotos, į konfliktų zoną patekusios vietovės praėjus pusei ir daugiau amžiaus išoriškai gali nebepriminti istorinių įvykių. Jose įkurdinami nauji gyventojai, aplinka dažnai neatpažįstamai pakeičiama. Sociologai pastebi, kad materialūs tokių vietų pokyčiai glaudžiai susiję ir su atminties pokyčiais, kartais ji net išnyksta (Truc 2011, p. 148). Tačiau šios vietos, dažnai nebeturėdamos jokių regimų ženklų, vis tiek yra siejamos su materialiniu ir nematerialiu kultūros paveldu. Jų archeologiniai radiniai leidžia apibrėžti įvykių teritoriją, liudininkams grąžinti prisiminimus, žadina jaunosios kartos vaizduotę.

XX a. karinių konfliktų vietų tyrimai glaudžiai susiję ir su viešąja archeologija (angl. *public archaeology*) (Moshenska 2009a; 2010, p. 45). Naujausiųjų laikų konfliktų archeologijos objektas paprastai yra bendruomenės atmintyje, todėl XX a. konfliktų tyrimai visuomenei yra pati artimiausia ir jautriausia tyrimų sritis (plg.: Moshenska 2013, p. 361). Puikių rezultatų pasiekta bendradarbiaujant su visuomene, įvykių liudininkais, kurie gali nurodyti vietas, atpažinti ir susieti aptiktus radinius su istorinėmis asmenybėmis (Moshenska 2009a, p. 76). Tiesa, liudininkų vaidmuo ir reikšmė archeologiniuose tyrimuose nevienareikšmiai. Viena vertus, liudininkai palengvina tyrėjų darbą, kita vertus, jų atminties nepastovumas ir emocijos tyrėjus gali klaidinti (Moshenska 2008, p. 164–165). Vis dėlto jaunosios tyrėjų

ir vyresniosios įvykių dalyvių kartos bendradarbiavimas tarpdalykiniuose tyrimuose svariai prisideda prie kolektyvinės atminties formavimo ir gyvosios atminties puoselėjimo – pabrėžia archeologas Gabriel Moshenska (2009a, p. 76).

Objektyviai nušviesti istorinius įvykius viešojoje ir akademinėje erdvėje įmanoma tik atradus pusiausvyrą, politinei valdžiai nesikišant ir nereguliuojant mokslinių tyrimų rezultatų. G. Moshenska nuomone, XX a. karinių konfliktų tyrimai mažina atotrūkį tarp vietinės ir šalies istorijos. Stiprioji šių tyrimų pusė yra archeologų bendradarbiavimas su kitų sričių specialistais: istorikais, karo ekspertais, paveldosaugininkais, taip pat menininkais, žiniasklaidos atstovais (Moshenska 2009a, p. 73–76). Į naujausiųjų laikų konfliktų archeologinius tyrimus dažnai įtraukiamas platus visuomenės ratas, juose noriai dalyvauja mokyklos ir muziejai (Moshenska 2009b, p. 51–52). Tad tyrimų sėkmę, vietos reikšmę bei vertę lemia ne tik moksliniai tikslai, bet ir siekis tyrimus panaudoti edukacijai; vietos bendruomenė tam tikra prasme tampa tyrimų dalimi; tyrimuose dalyvaujantys bendruomenės nariai neretai perrašo vietos ir asmeninius istorinius pasakojimus (Moshenska 2009a, p. 78).

Naujausiųjų laikų konfliktų archeologija nesiekia analizuoti karo aplinkybių, taktikos ir karybos istorijos, pateikti mūšių interpretacijas. Šios mokslo šakos tikslas – iš archeologijos perspektyvos analizuoti nagrinėjamo laikotarpio žmogų, jo santykį su karo žiaurumais ir supančia aplinka (Brown 2009, p. 63). Neabejotina yra tai, kad tiek skaudžių praeities įvykių liudininkams, tiek archeologams naujausiųjų laikų konfliktų archeologija yra ypatingas moralės ir emocinės praktinės veiklos atvejis (plg.: Moshenska 2008, p. 171–172).

Aptarti teoriniai ir metodiniai naujausiųjų laikų konfliktų archeologijos bruožai Lietuvoje atliekamus partizaninio karo vietų tyrimus leidžia analizuoti ir įvertinti kokybiniu požiūriu: pirmieji Lietuvos partizaninio karo vietų archeologiniai tyrimai buvo surengti atkūrus Nepriklausomybę; šiuo metu dokumentuota daugiau kaip 30 visoje Lietuvoje partizaninį karą menančių kovos ir žūties vietų tyrimų atvejų. Didžiausią dalį sudaro partizaninio karo

dalyvių palaikų užkasimo vietos bei partizanų bunkeriai (išsamiau žr.: Petrauskienė, Petrauskas 2014).

Archeologiniai tyrimų metodai išplečia partizaninio karo vietų pažinimo galimybes. Remiantis jais, disertacijoje kalbama apie naujai formuojamą *partizaninio karo kraštovaizdžio* sampratą. XIX a. pab. – XX a. pr. prasidėjo kraštovaizdžio mokslinės sampratos paieškos, tačiau tradicinė (pasyvioji) kraštovaizdžio reikšmė ėmė kisti tik XX a. devintajame dešimtmetyje, kuomet į tyrimus įsijungė antropologai. Šiandien įvairiausių teorinius kraštovaizdžio vertinimus pateikia skirtingų mokslo šakų specialistai. Nesiekiant analizuoti skirtingų kraštovaizdžio sampratų, šiame, empiriniais duomenimis grįstame darbe, remiamasi kelių kraštovaizdžio antropologijos ir archeologijos teoretikų įžvalgomis. Britų antropologas Erico Hirscho įvadinėje knygos „Kraštovaizdžio antropologija: vietos ir erdvės perspektyvos“ dalyje pabrėžia, kad kraštovaizdis turėtų būti aiškinamas kaip kultūrinis procesas, kurį suprasti galima remiantis lauko tyrimais, vietų aprašymais ir interpretacijomis (1995, p. 2). Lauko tyrimų svarba pabrėžiama ir JAV antropologų Pamela J. Stewart ir Andrew Strathern straipsnių rinktinėje „Kraštovaizdis, atmintis ir istorija: antropologinės perspektyvos“ (2003, p. 1–15). Vietos fiksavimas neatsiejamas nuo archeologinės kraštovaizdžio sampratos.

XX a. Europos istorijoje erdvės dalyboms peraugus į ilgai trunkančius karinius veiksmus, konfliktų ženklai ėmė ryškėti šalies kraštovaizdyje. Pirmojo ir Antrojo pasaulinio karo metais vykę mūšiai, kautynės perkonstravo daugelio valstybių žemėlapi. Archeologė Gillian Carr kaip atskirą konfliktų kraštovaizdžio rūšių išskiria *okupacinį kraštovaizdį*. Varžomas naujosios valdžios ir kariuomenės jis paklūsta naujoms – okupacijos – sąlygoms ir keičia žmonių gyvenimą. Okupacinį kraštovaizdį formuoja tiek civilių gyvenama aplinka, tiek kariuomenės apgyvendinta ar kitoms karinėms reikmėms naudojama erdvė, tačiau esminė sąlyga – okupantas ir jo veiksmai (Carr 2009, p. 35). Apibrėždama šį kraštovaizdžio tipą archeologė išskiria 12 jam būdingų bruožų, kaip antai: tyrimų vietoje aptinkami radiniai, liudijantys apie pasipriešinimą ir nepaklusnumą okupacinei valdžiai; civilių gyventojų pastatai,

kurie nusavinami ir pritaikomi kariuomenės arba aukštesnio rango karininkų reikmėms; okupacijos metų aukų kapinės ir kt. (išsamiau žr.: Carr 2009, p. 37–42).

Partizaninio karo kraštovaizdis – artimas okupacinio kraštovaizdžio sampratai, tačiau prasidėję pasipriešinimo veiksmai bei dešimtmetį trukęs karas lėmė specifinių, tik partizaniniam karui būdingų, vietų atsiradimą. Plėtojant partizaninio karo kraštovaizdžio sampratą, apibrėžiant jo esminius bruožus ir formuojant pritaikymo visuomenės poreikiams galimybes, disertacijoje taikoma kraštovarkinė paveldo vietų paradigma (Bučas 2001), kuri tinkamiausia siekiant įgyvendinti iškeltą tikslą ir uždavinius. Autorės nuomone, kalbant apie partizaninio karo vietas labiausiai trūksta jungiamosios grandies tarp įpaveldinimo proceso (abstraktus, įstatyminio lygmens, liečiančio konkrečią vietą) ir simbolinių vietos sampratų paieškos teoriniuose darbuose. Tiek vienos, tiek kitos svarbios siekiant išsaugoti, pažinti ir interpretuoti partizaninio karo laikotarpį, tačiau kraštovarkos pasirinkimas autorei leidžia kalbėti apie fizinių partizaninio karo vietų sisteminių aktualizavimą tiek praktikoje, tiek teoriniame lygmenyje.

Remiantis teritorine vietos samprata parašyta empirinė darbo dalis, kurioje skirtingos partizaninio karo vietos, jose vykę istoriniai įvykiai suteikia galimybę sugrįžti prie to meto erdvės suvokimo. Partizaninio karo kraštovaizdis disertacijoje suprantamas kaip tikrovės reiškinys, pirmiausia fizinis konstruktas, kurio chronologinės ribos tiesiogiai susijusios su karo veiksmais, o teritorinės ribos apima vietas, kur tie veiksmai vyko. Iki šiol plėtoti daugiausiai šaltinotyriniai partizaninio karo tyrimai buvo vykdomi istorinio laiko perspektyvoje, disertacijoje pasirinkta archeologinė ir antropologinė kraštovaizdžio prieiga leidžia kalbėti apie laiko ir erdvės jungtį. Remiantis šios jungties praktiniais rezultatais, disertacijoje siūloma nauja partizaninio karo interpretacija atminties lauke.

Disertacijos struktūra. Darbą sudaro: įvadas, keturi skyriai, išvados, šaltinių ir literatūros sąrašas bei priedai.

Pirmajame skyriuje yra nagrinėjamas su valstybine partizaninio karo paveldo politika ir partizaninio karo vietomis susijęs darbas: jų fiksavimas, išsaugojimas, ženklavimas ir tvarkymas. Pagrindinis dėmesys skiriamas LGGRTC bei KPD veiklos analizei.

Antrajame skyriuje yra atliekamas toks pat tyrimas kaip pirmajame, tik nagrinėjama nevyriausybinė organizacijų veikla bei pilietinės iniciatyvos. Taip pat tiriamas skirtingų kartų požiūris į partizaninio karo įamžinimą. Išvados apie valstybės institucijų ir visuomeninių organizacijų veiklą yra sulyginamos, aiškinami jų tarpusavio skirtumai.

Trečiasis skyrius skirtas visoms šiandien žinomoms partizaninio karo vietų kategorijoms, jų apibrėžimui, klasifikacijai ir tuo pačiu metu – tarpusavio ryšiams, kurie vietas susieja į *partizaninio karo kraštovaizdį*; pastarojo aktualizavimui pateikiamos rekomendacinio pobūdžio išvalgos.

Ketvirtasis darbo skyrius išsiskiria teorine ir metodologine prieiga, jis sujungia iki tol daugiausia empirinius duomenis apie geografines partizaninio karo vietas su teoriniu pagrindžiu valstybės modeliu, kurių pagrindu grindžiama ir formuluojama disertacijos mokslinė hipotezė apie *partizanų valstybę*.

Ginamieji teiginiai

1. Nuoseklios, aiškiais atrankos principais suformuotos partizaninio karo valstybinės politikos nebuvimas, taip pat visuomeninių iniciatyvų dominavimas lėmė vietų fragmentiškumą. Jo dėka didelė dalis partizaninio karo vietų, tam tikrais momentais itin unikalių, laiku nesulaukė deramo dėmesio, todėl buvo pamirštos ir sunaikintos. Be pagrįstai parengtos koncepcijos valstybės institucijų vykdoma įamžinimo ir įpaveldinimo veikla ir toliau išliks asmeninėmis institucijose dirbančių darbuotojų iniciatyvomis.

2. Partizaninio karo kraštovaizdį sudaro įvairios 1944–1953 m. įvykius menančios vietos. Jų lauką užpildo aktyvaus partizaninio karo laikotarpio ir po aktyvios veiklos atsiradusios vietos. Jų visuma, o ne pavieniai, įvairiais

atminimo įrankiais aktualizuoti, taškai leidžia pažinti tuomet buvusią partizaninio karo erdvę, ją pritaikyti kultūriniais visuomenės poreikiams.

3. *Partizanų valstybės* (re)konstravimas – nauja partizaninio karo historiografinė interpretacija. Ji grindžiama remiantis keturių šaltinių grupių (dokumentų, sakytinės istorijos, daiktų ir vietų) apjungimu, kur vietos, perteikiančios partizaninio karo erdvę kaip visumą, vaidina ypatingą vaidmenį.

1. NEPRIKLAUSOMOS LIETUVOS VALSTYBINĖ PARTIZANINIO KARO VIETŲ ĮAMŽINIMO IR ĮPAVELDINIMO POLITIKA

Paveldas visada kėlė karštas diskusijas ir aršius nesutarimus tarp skirtingai jį suvokiančių bei interpretuojančių politinių, kultūrinių, etninių grupių. Tai ypač būdinga Vakarų Europai laikotarpyje po Antrojo pasaulinio karo. Po Geležinės uždangos griuvimo Rytų Europos gyventojai galėjo susigrąžinti „uždraustą atmintį“ ir į praeities įvykius žvelgti iš kitos perspektyvos (Varbanova 2011). Anot disonuojančio paveldo tyrinėtojo G. J. Ashworth, tam tikru laikotarpiu neaktualus ir nenaudojamas paveldas keičiantis valdžiai gali būti atgaivintas. Dar didesnę vaidmenį vaidina smurto paveldas (angl. *heritage of atrocity*), kuris yra vienas iš galingiausių politinės valdžios įrankių. Jo pagalba praeities įvykiai interpretuojami pasirinkta palankia kryptimi (Ashworth 2008, p. 235–236).

Smurto paveldas – itin jautri, prieštarigus jausmus sukianti praeities pažinimo galimybė, todėl jo tyrimai ir sklaida yra labai sudėtingas uždavinys. Tačiau būtent šio paveldo vertybės gali tapti individų, atskirų socialinių ar politinių grupių tapatumo pamatu (Čepaitienė 2010a, p. 21). Iš tarpvalstybinių ir regioninių konfliktų įvairiose pasaulio tautose kyla trauminės atminties fenomenas, kuris, praėjus laikui nuo skaudžią patirtį menamų įvykių, pirmiausia pasireiškia kaip noras įamžinti jų atminimą. Čia kilo ne viena diskusija, kurioje buvo analizuojamas skaudžios totalitarinės patirties įamžinimo (su viltimi, kad ateityje jis taps savotišku praeities aprašymu) (Ashworth 2008, p. 241), įpaveldinimo ir kitokia atminimo kultūros forma perdavimo ateities kartoms klausimas. Iš kilo ir aštri karo vietų atrankos problema. Atkūrus Nepriklausomybę su tuo ne kartą teko susidurti ir Lietuvos politinėms jėgoms, kurios siekė iškelti arba priešingai – pamiršti praeities karus. Daugelis pavyzdžių rodo, kad tokio pobūdžio paveldas prisitaikant prie egzistuojančios santvarkos ar visuomenės nuotaikų gali tapti politinio valdymo

įrankiu (Ashworth 2008, p. 232–233; Rátz 2006, p. 245). Remiantis ideologija ir propaganda vienas iš sovietmečiu partizaninio karo pasakojimo kelių buvo perteiktas nuo „buržuazinių nacionalistų“ žuvusių stribų, komunistų ir aktyvistų paveldo kontekste (išsamiau žr.: Čepulytė 2012, p. 31–32; plg.: Jurkutė 2016, p. 109–110). Taigi manipuliavimas tautai skaudaus istorinio laikotarpio paveldu gali ne tik atsidurti politinių partijų kovos arenoje, bet ir sukelti priešpriešą tarp dviejų skirtingai tą patį laikotarpį atsimenančių visuomenės grupių (Čepaitienė 2010b, p. 299–300; Truc 2011, p. 150, 155).

Per sovietinį laikotarpį partizaninio karo paveldas buvo sunaikinamas arba paliekamas savaime sunykti. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio (toliau – Sąjūdis) metais prasidėję pokyčiai vertinant partizaninį karą matomus rezultatus davė sukūrus atitinkamą įstatyminę bazę ir pradėjus dirbti atsakingoms institucijoms. Vyraujančios Atgimimo metų nuotaikos ir politinių kalinių bei tremtinių organizacijų iniciatyvos tiesiogiai ir netiesiogiai ėmė veikti politinius sprendimus (plg.: Safronovas 2011b, p. 363). Ir nors atkurtos Nepriklausomybės dėka buvo galima objektyviau žvelgti į įvykius Lietuvoje po Antrojo pasaulinio karo, problemų, susijusių su partizaninio karo paveldu, nesumažėjo. Be aiškios ir tvirtos koncepcijos visa tai tapo begalės neišspręstų problemų ir ginčų priežastimi.

Valstybiniu lygiu partizaninio karo vietų įamžinimu ir įpaveldinimu rūpinasi specialiai įkurtas LGGRTC, KPD, tam tikru mastu – savivaldybės. Jų veiklą veikia vyraujančios politinių partijų nuotaikos. Atgimimo metais prasidėjusius partizaninio karo vietų įamžinimo ir įpaveldinimo kokybinius ir kiekybinius pokyčius galima suskirstyti į tam tikrus etapus. Lemiantis šių procesų veiksnys – politinių partijų veikla. Smurto paveldo sklaidą lemia egzistuojanti politinė santvarka, valdančių politikų laikysena ir tikslai.

1.1. Partizaninio karo tema politinių partijų veikloje

Sovietmečio nusikaltimų pasmerkimas Nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje buvo savaime suprantamas ir visuotinis. Oficialiajame lygmenyje

sovietmetis, o ypač stalinizmas, buvo vertinamas kaip svetimas ir grėsmingas Lietuvos istorijos laikotarpis (Čepaitienė 2007, p. 37). Pabrėžiama, kad taip Lietuvos politinis elitas pasirinko atminties viktimizacijos strategiją, kuri formavo ir atminties kultūros gaires (išsamiau žr.: Nikžentaitis 2011a, p. 387). Tačiau skirtingų okupacinio laikotarpio temų interpretacija politinių partijų aplinkoje buvo nevienoda, dažnai net prieštaringa. Problemą aštrino tai, jog aiškios bendros politinės nuomonės partizaninio karo klausimu nebuvo. Kaip pastebi R. Čepaitienė, *būtent santykis su istorija, vienu dalykų išryškėjimas ir teigimas, kitų atmetimas ir nutylėjimas, lėmė tokią stiprią „dešimumo“ ir „kairumo“ konfrontaciją nepriklausomos Lietuvos politiniame ir visuomeniniame gyvenime* (Čepaitienė 2004, p. 90). Įtakos tam taip pat turėjo visuomenėje ir politikoje vykusios karštos diskusijos 1941 m. Birželio sukilimo, holokausto ir kai kuriomis kitomis nepatogiomis laikytais istorinėmis temomis. *Mokslininkai ginčijasi dėl istorinių faktų, o politikai – dėl jų vertinimo*, – taikliai pastebi politologas Alvydas Jokubaitis (2011, p. 36).

Nukentėjusiųjų atmintis gali būti išsaugota iš dalies kaip asmeninė praeities tąsa arba priešingai – gali skatinti atsiribojimą nuo skaudžių įvykių (Tunbridge, Ashworh 1996, p. 115). Nuoseklios ir aiškios Nepriklausomybę atkūrusios valstybės nuostatos, besiremiančios XX a. kovomis, Lietuvoje galėjo tapti visuomenės politinio identiteto pagrindu (Gailius 2009, p. 10); vieninga tam tikros grupės pozicija gali būti valstybės kūrimo pagrindas arba tautą konsoliduojantis veiksnys (Tunbridge, Ashworh 1996, p. 106).

Lietuvoje tokiai pozicijai formuotis trukdė nuo pirmųjų Nepriklausomybės dienų iškilusi „savo“ ir „svetimo“ problema, filosofės Nerijos Putinaitės žodžiais tariant, *trukdžiusi nubrėžti aiškią ribą tarp laisvės ir pavergtumo, tarp demokratijos ir režimo* (2007, p. 493). Nagrinėdama Ukrainos ir Baltijos šalių pavyzdį, istorikė Tatjana Žurženko pabrėžė, kad *politika, kuria siekiama reabilituoti antikomunistinį tautinį pagrindį ir partizaninį karą kaip išsivadavimo pradininkus, Maskvos akimis žvelgiant, yra antirusiška* (2009a, p. 19). Tai vienas iš daugelio įtampos Nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje šaltinių.

Jau pirmaisiais Nepriklausomybės metais visos politinės partijos viešai atsiribojo nuo sovietinės partizaninio karo interpretacijos, tačiau „dešinieji“ išskėlė šio karo heroizmą, o „kairieji“, atsiriboję nuo komunistinių nusikaltimų, kiek įmanydami stengėsi šios temos išvengti. Dešinėsios politinės jėgos dėl represijų aukų sakralizavimo sulaukia kultūros istorijos tyrėjų kritikos (plg.: Čepaitienė 2007; Safronovas 2011b), kairiesiems jos tenka dėl kolektyvinės amnezijos, palankumo rytų kaimynams ir jų propaguojamoms šventėms. „Dešinieji“ iki šiol inicijuoja sovietinių ir nacistinių represijų aukų minėjimus, tuo metu „kairieji“ dalyvauja gegužės 9-osios šventėje⁹. Neretai ta proga kairiųjų pažiūrų valdžios atstovai sovietinių kareivių kapinėse deda gėlių, pagerbia žuvusius fronte. Beje, išanalizavęs Cirklišio (Švenčionių r.) broliškų karių kapinių pavyzdį, paveldosaugininkas Valdas Striužas atskleidė šiose kapinėse palaidotų asmenų sudėtį – iš antkapiuose nurodytų 248 pavardžių mažiausiai 180 sudaro NKVD represinių struktūrų kareiviai, sribai ir kiti prieš partizanus kovoję kolaborantai. Kapų dalis taip pat priklauso raudoniesiems partizanams, taigi žuvusių fronte lieka visai nedaug (Striužas 2000, p. 2). Masinio saugumo darbuotojų laidojimo broliškose karių kapinėse faktą patvirtina išlikę dokumentai, kuriuose aptariami šių kapų tvarkymo klausimai (plg.: LYA, f. K-42, ap. 2, b. 16). Tačiau žvelgdami į nepriklausomos Lietuvos viešąją erdvę, matome pavyzdžių, kai toje pačioje aplinkoje telpa kelios konfliktuojančios atmintys. Palyginimui, Palangoje, priešais Švenčiausios Mergelės Marijos ėmimo į dangų bažnyčią 2004 m. pastatytas paminklas Jonui Žemaičiui, nors visai šalia jo išlikusios sovietinių karinių kapinės.

Skirtingas politines pažiūras gerai atskleidžia vieši pasisakymai, kadangi vertinant skaudžius praeities įvykius dažniausiai egzistuoja dvi strategijos – skriaudikų demonizacija arba kolektyvinė amnezija (Čepaitienė 2007, p. 46). Nors kyla pavojus, kad ceremonijos, skirtos žiaurių nusikaltimų atminimui gali tapti valstybingumo mitų plėtojimo įrankiu, o karo įamžinimas didins nacionalinę puikybę, visgi pripažįstama, kad daugeliui europiečių karo ir pokario įvykiai primena skaudžius išgyvenimus ir tos žaizdos niekada neužgis

⁹ Europoje sąjungininkai Antrojo pasaulinio karo pabaigą švenčia gegužės 8 d.

(Forbes, Page, Pérez 2009, p. 2). Todėl Lietuva, norėdama viešai išgyventi, išgedėti patirtą skausmą nebuvo ir nėra išimtis. Atgimimo metais kilusi valstybinių renginių ir minėjimų banga buvo to pavyzdys.

Nors pagrindinė diskusija vertinant partizaninį karą kyla plačiame visuomenės bei mokslininkų rate, neretai ir politinių partijų atstovai imasi „istorinės tiesos“ nustatymo ir net jos įtvirtinimo (Safronovas 2011b, p. 338, 347). Didelio atgarsio sulaukė LR Seimo nario Valentino Stundžio inicijuotas „Tautos istorinės atminties“ įstatymo projektas (Tautos 2012). Nepritardamas jam Lietuvos Nacionalinis Istorikų komitetas kreipėsi į valdžios institucijas ir pabrėžė, kad sprendimas *įstatymu teisiškai reguliuoti „tautos atmintį“ yra abejotinas ir kenksmingas*. Tai buvo pavadinta bandymu *cezūruoti istorinę atmintį* (Dėl Tautos atminties 2013). Palyginimui, kita dalis istorikų stėjo ginti įstatymą teigdami, kad *Tautos istorinės atminties įstatymas – žingsnis, kurio seniai reikėjo, nes Lietuvos valstybė buvo neleistinai apleidusi šią svarbią valstybės gyvenimo sritį* (Grupė istorikų 2015).

Pastebėtina, kad istoriniai naratyvai yra pirmiausiai ne tai, kas iš tikrųjų nutiko praeityje, o tai, kas yra sukurta bendruomenės, vadovaujantis kolektyvine atmintimi (Rigby 2009, p. 80). Politinėje aplinkoje pateikiama „istorinė tiesa“ dažnai nepagrįsta moksliniais tyrimais, yra veikiamą emocijų ir asmeninių pažiūrų, todėl privalo būti vertinama kritiškai.

Lietuvos politinės partijos iki šiol tiesiogiai ir netiesiogiai daro įtaką partizaninio karo paveldo sklaidai, jos aprėpčiai ir įtaigumui. Politologai tai laiko natūraliu reiškiniu. A. Jokubaitis atkreipia dėmesį, kad *nacionalizmas grindžiamas praeities tęstinumo idėja, socializmas ir liberalizmas orientuojasi į ateitį, konservatizmas pabrėžia praeities vaidmenį* (Jokubaitis 2011, p. 40). V. Safronovas teigia, kad *keičiantis valdžioje dešiniems ir kairiesiems, iškeliami ir aktualizuojami tai vieni, tai kiti atsiminimai, visiškai negalvojanč apie jokią pilietinį sutaikymą* (2014). Žinoma, viešąją nuomonę formuoja ne tik politinės partijos. Moksliniai ir visuomeniniai procesai politines partijas verčia nelikti nuošalyje, sudaryti specialias komisijas ir priimti „teisingus“ sprendimus. Atsižvelgiant į šiuos du dėmenis: politinę valdžią ir jos poveikį

turinčius išorinius veiksnius, disertacijos autorė partizaninio karo paveldo vertinimą valstybiniame lygmenyje suskirsto į tris laikotarpius. Chronologiškai jie sutampa su vienos kurios politinės jėgos vyravimu LR Seime.

Pirmasis etapas (1988–1996). Partizaninio karo paveldo aktualizavimas politiniame lygmenyje mažai kuo skyrėsi Atgimimui prasidėjus ir po 1992 m. rinkimų, kai į valdžią atėjo buvusi sovietinė nomenklatūra. Partizaninio karo paveldo požiūriu, tai pereinamasis laikotarpis, kada keičiasi terminai ir pavadinimai, 1944–1953 m. įvykių samprata. A. Vaitkuvienė pastebi, kad *didingiausi nacionalistiniai praeities vaizdai Lietuvoje buvo kuriami maždaug 1989–1991 m. nepriklausomybės atkūrimo laikotarpiu* (2008, p. 45). Tai laikotarpis, kai šalies visuomenę jungė bendra kančia ir ji gyveno bendru istoriniu likimu (Samalavičius 2004, p. 12). Pripažintas ir išviešintas gedėjimas, su tuo susijusios emocijos buvo pagrindinis įrankis, kuriuo buvo formuojamos visuotinai svarbios idėjos. Tačiau tokią viešąją nuomonę daugiausia skleidė ne politinės, bet visuomeniniais pagrindais veikiančios organizacijos, sambūriai, judėjimai. Tai buvo pati tinkamiausia erdvė kurti didžiuosius naratyvus, tautos istorijos mitus, kurie neatskiriami nuo nacionalinio tapatumo (išsamiau žr.: Schlögel 2009, p. 6–7; Šutinienė 1997, p. 66–69). Nenuostabu, kad šiuo etapu *stengtasi sugrąžinti vardus, veidus ir orumą aukoms, kurios iki tol niekam nerūpėjo* (Schlögel 2009, p. 5). Prasidėjo visuotiniai minėjimai, žuvusiųjų pagerbimas – tai, kas ima tarnauti gyvosios istorijos pamokoms formalioje ir neformalioje aplinkoje (Rigby 2009, p. 80).

Nacionalistinių nuotaikų pakilimui Sąjūdžio ir pirmaisiais Nepriklausomybės metais išsilaikyti padėjo visą šalį apėmusi desovietizacijos banga. Nacionaliniai stereotipai turėjo padėti atsiriboti nuo visko, kas šalyje buvo sovietiška, taigi svetima ir priešiška (Žurženko 2009b, p. 13). Pereinamuoju laikotarpiu susiformavo posovietinei visuomenei būdingas bruožas – lyg siekdama susigrąžinti prarastą laiką ji atsigrėžė į netolimą praeitį. Sovietų vykdytų nusikaltimų viešinimas nebuvo priimtinas tik tiems, kurie visa tai norėjo pamiršti ir gyventi toliau. Ideologinė skirtis ilgainiui didėjo: vieni siekė prisiminti, kiti – pamiršti. Siūlymas susitaikyti ir pamiršus visas iš

praeities kylančias nuoskaudas gyventi toliau, netrukus tapo kairiųjų politinių partijų vieša laikysena. Esant tokiai padėčiai, dalis memorialinių vietų tapo karštų diskusijų ir ginčų objektu. Konfliktuojančios grupės analizuodamos praeities įvykius ir vertindamos tuos pačius reiškinius siekė sau palankių interpretacijų. Pastebėtina, kad tai būdinga politiškai laisvoms valstybėms. Tokius nesutarimus išgyveno ir kai kurios kitos Europos valstybės (Rigby 2009, p. 80).

Nuo sovietinio režimo nukentėjusi Lietuvos visuomenės dalis po Sąjūdžio pergalės rinkimuose į Aukščiausiąją Tarybą nekantriai laukė permainų, tačiau jos užtruko. Didžiausios viltys buvo siejamos su Desovietizacijos įstatymo projektu. Tuo metu toks įstatymas jau buvo priimtas Čekoslovakijoje, tačiau buvo reiškiamą nuomonę, kad Lietuvoje galioja kiti principai (Apie desovietizaciją 1992; Čepaitis 2011, p. 65). Įstatymui aršiai priešinosi asmenys, susiję su sovietinėmis saugumo struktūromis, todėl tie, kuriuos būtų palietusios įstatymo nuostatos, iškėlė pasiūlymą susitaikyti. Vietoje Desovietizacijos įstatymo tuo metu buvo pasiūlyta priimti Santarvės deklaraciją (Čepaitis 2011, p. 68).

1992 m. Seimo rinkimų rezultatai išsprendė ginčus. Naujoji valdžios dauguma prie minėto įstatymo nebegrižo. Nors Desovietizacijos įstatymas tiesiogiai nelietė partizaninio karo temos ir juo labiau paveldo, nėra abejonės, kad jis būtų turėjęs įtakos tolesnei įvykių eigai. Naujoji Lietuvos demokratinės darbo partijos (toliau – LDDP) valdžios dauguma jokios aiškesnės pozicijos partizaninio karo klausimu nesuformavo.

Šiuo laikotarpiu valdantieji priėmė keletą teisės aktų, kurie buvo susiję su partizaninio karo vietomis. Pirmiausia buvo nustatyta okupacinių režimų metais nužudytų asmenų palaikų perkėlimo tvarka. Priimti sprendimus dėl tuo metu partizaninio karo paveldo problemos – masinio laisvės kovotojų palaikų atkasimo – buvo pavesta prie visų miestų ir rajonų savivaldybių sudarytoms „Rezistentų ir kitų asmenų, nužudytų okupacinių režimų metu, palaikų perkėlimo ir palaidojimo vietų įamžinimo“ komisijoms. Remdamosios 1992 m. LR Vyriausybės nutarimu, šios turėjo rinkti informaciją apie rajono teritorijoje

arba mieste (ne kapinių teritorijoje) užkastus rezistentus ir kitus asmenis, nužudytus okupacinių režimų metais, taip pat užtikrinti sklandų palaikų perkėlimą į kapines, arba jei palaikai paliekami jų užkasimo vietoje – atlikti sutvarkymo bei įamžinimo darbus (Dėl rezistentų 1992). Tokia teisinė sistema turėjo apriboti savavališką kapaviečių ardymą. Tačiau sprendimas dokumentuoti ir institucionalizuoti palaikų atkasimą iš pradžių sulaukė neigiamos politinių kalinių ir tremtinių reakcijos dėl sudėtingėjančių teisinių sąlygų iškasti palaikus.

Antroji teisės aktų dalis buvo susijusi su ilgalaike nuo okupacinių režimų nukentėjusių asmenų atminimo įamžinimo programa (Dėl asmenų 1995; Dėl Atminimo 1995), o jos vykdymas patikėtas LGGRTC ir Kultūros ministerijai.

1996 m. gegužę tuometinis LR Prezidentas Algirdas Mykolas Brazauskas pasirašė trečiąjį nutarimą, kuriuo buvo atkreiptas dėmesys į partizaninio karo istoriją ir skaudžios atminties išsaugojimą. Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos (toliau – LPKTS) ir Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių bendrijos (toliau – LPKTB) iniciatyva prezidentas dekretu patvirtino komisiją, kuri turėjo rūpintis, jog iki 1999 m. (švenčiant 50-ąsias LLKS metines) Jono Žemaičio atminimą būtų suspėta deramai įamžinti (Dėl Lietuvos 1996).

Antrojo etapo (1996–2008) pradžia – „dešiniųjų“ atėjimas į valdžią 1996 m. rudenį. Pasinaudodami dauguma, jie priėmė nemažai įstatymų, jais formavo politines nuostatas Lietuvos partizaninio karo klausimais (Gailius 2009, p. 125). Būtent šios kadencijos politikai 1998 m. sugrįžo prie Desovietizacijos įstatymo svarstymo ir LR Seimo sprendimu priėmė įstatymą „Dėl SSRS valstybės saugumo komiteto (NKVD, NKGB, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadrinių darbuotojų dabartinės veiklos“ (Dėl SSRS 1998). Tuo metu opozicijoje buvę LDDP atstovai vadino tai atnaujinta „raganų medžiokle“ ir bereikalingu praeities prikėlimu priešinant tautą (Lapeikis ir kt. 2011, p. 249). Staigūs vertybinių nuostatų pokyčiai politiniame elite sustiprina mintį apie vyraujančios politinės jėgos įtaką formuojant tautos istorinę atmintį. „Dešinieji“, didžiąja dalimi sudaryti iš Sąjūdžio atstovų, sureikšmino XX a. vidurio pasiaukojančią ir didvyrišką kovą prieš okupacinį režimą – dėl

ideologinių nuostatų „kairiesiems“ tai buvo nepriimtina. Nors pastarieji kurį laiką dar laikėsi pirmajame etape suformuotos pozicijos, jie atsiribojo nuo komunistinių nusikaltimų ir siūlė susitaikyti (Safronovas 2011b, p. 356–357).

Naujosios valdžios – Tėvynės sąjungos (konservatorių) ir Lietuvos krikščionių demokratų – nuostatos paspartino pokyčius partizaninio karo tyrimuose. Pagrindinė mokslinė literatūra bei atsiminimai, aprašantys partizaninį karą, buvo išleisti būtent 1996-aisiais (plg.: Alūzaitė-Kuličauskienė 1996; APP 1996; Gaškaitė ir kt. 1996; LK 1996; LPK 1996 ir kt.)¹⁰. Paminėtina, kad naujosios valdžios sprendimu pradėta rengti nukentėjusių nuo okupacinių režimų asmenų statuso pripažinimo ir paramos gavimo tvarka. Įsigalioję sprendimai ir sudarytų politinių kalinių ir tremtinių teisinius klausimus sprendusių komitetų veikla tęsėsi ir pasikeitus politinių jėgų santykiui. Taigi šie darbai pradėjo ilgalaikę paramos nukentėjusiems nuo vokiečių ir sovietų okupacijos programą.

1998 m. gruodžio 10 d. LR Seimo nutarimu 1999-ieji buvo paskelti Laisvės kovų minėjimo metais ir pasiūlyta Vyriausybei iki 1999 m. sausio 1 d. sudaryti Valstybinę komisiją Laisvės kovų minėjimo metams Lietuvoje organizuoti, parengti renginių programą bei numatyti lėšas jai įgyvendinti (Dėl 1999 metų, 1998). Reaguodama į LR Seimo nutarimą, LR Vyriausybė sudarė valstybines ir nevyriausybinės organizacijas atstovaujančią valstybinę komisiją iš 15 asmenų (Dėl valstybinės 1999). Sudedamąja Laisvės kovų minėjimo metų programos dalimi tapo 50-osios partizanų vadų Susitikimo metinės. 1999 m. sausio 12 d. LR Seimo įstatymu „Dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos“ pastaroji buvo pripažinta teisėtu Lietuvos Respublikos teisės aktu, taip pat įvertinta jos reikšmė Lietuvos valstybės tęstinumui (Dėl Lietuvos 1999). Teisininkas Vytautas Sinkevičius pabrėžia, kad nepaisant sovietinės okupacijos, Deklaracija valstybės teisės aktu

¹⁰ Kol kas nėra nuoseklių tyrimų, kodėl daugelis knygų apie partizanus pasirodė būtent 1996 m. R. Kaunietis savo pirmąją „Aukštaitijos partizanų prisiminimai“ knygos dalį „Vagos“ leidyklai (tuomet direktoriumi dirbo Aleksandras Krasnovas) perdavė 1992 m., tačiau dienos šviesą ji išvydo tik 1996 m., kai leidyklos vadovu tapo Kornelijus Platelis (Kaunietis 2013, p. 517–519).

laikytina ne nuo 1999 m. nutarimo, bet nuo pat 1949 m. vasario 16-osios (2004, p. 27).

Nuo 2000 m. iki 2008 m. dvi kadencijas daugumą Seime sudarė kairiosios jėgos. Naujų politinių sprendimų, susijusių su partizaniniu karu, šiuo laikotarpiu nebuvo priimta, tačiau buvo vykdomos ankstesnės programos. 2008 m. Sąjūdžio dvidešimtmečio minėjime tuometinis LR Seimo pirmininkas socialdemokratas Česlovas Juršėnas pabrėžė nepertraukiamos pasipriešinimo kovos istoriją Nepriklausomybės kelyje, taip paskelbdamas partizaninį karą tautos kova už Nepriklausomybę (Gailius 2012, p. 102). Ši kalba galutinai įtvirtino politinio elito, nepriklausomai tai „dešinieji“ ar „kairieji“, laikyseną partizaninio karo klausimu. Antrąjį etapą užbaigia 2008 m. kovo 18 d. LR Seimo rezoliucija, kuria balsavusieji *reiškia tvirtą nuomonę, kad visos partizanų ir kitų laisvės kovų dalyvių egzekucijų ir jų palaikų užkasimo vietos privalo būti artimiausiu metu tinkamai sutvarkytos ir su derama pagarba įamžintos* (Dėl Lietuvos 2008). Rezoliucija liko iš esmės proginiu tekstu, padėties partizaninio karo paveldo srityje nepakeitė. Dvidešimtaisiais atkurtos Nepriklausomybės metais daugelis žinomų partizaninio karo vietų žmonių, bendruomenių ir bendrijų pastangomis jau buvo sutvarkytos ir įamžintos. Politinis raginimas buvo veikiau manifestas, nei galimybė pradėti naujus darbus parodant šiai kultūrinio paveldo sričiai atskirą dėmesį.

Trečiasis etapas (2008–2016) prasidėjo tuomet, kai į LR Seimą sugrįžo „dešiniųjų“ – Tėvynės sąjungos Lietuvos krikščionių demokratų partijos – dauguma. Tautiškumą¹¹ puoselėjanti visuomenės dalis viltingai laukė naujų valdžios sprendimų.

2009-ieji LR Seimo nutarimu buvo paskelbti Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio metais. Nutarime dar kartą prisiminta LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos reikšmė valstybingumo tūšai. LR Seimo pirmininko siūlymu

¹¹ R. Čepaitienė išryškina „dešiniųjų“ ir „kairiųjų“ pozicijas atminties bei paveldo klausimais. „Kairiesiems“ aktualesnė **valstybės**, o „dešiniams“ – **tautos** perspektyva (2005, p. 301). Šią mintį sustiprina Vytauto Radžvilo pastabos, kad dešinėsios partijos su Sąjūdžiu priešakyje rėmėsi **tautiškumu**, o kairiosios, sudarytos iš buvusių LKP narių, – **pilietiškumo** principu (2002, p. 21–22).

LGGRTC buvo patikėta parengti Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio metų programą (Dėl 2009 metų [2009]). Jubiliejiniai metai bei tautinėmis nuotaikomis besivadovaujanti valdžios dauguma atnešė dar keletą istorinių sprendimų: LR Seimas priėmė deklaraciją, kuria LLKS Tarybos Prezidiumo pirmininkas, generolas J. Žemaitis buvo pripažintas ketvirtuoju Lietuvos prezidentu (Dėl Jono 2009), o 1949 m. vasario 16 d. Deklaraciją pasirašiusiems partizanų vadams suteiktas signatarų statusas (Lietuvos Nepriklausomybės 2010). Reakcijos į šiuos sprendimus būta nevienareikšmės, tačiau jie nebuvo panaikinti. Kaip pabrėžia istorikas Bernardas Gailius, būtent tokie sprendimai vertintini *kaip suverenios tautos valia* (Gailius 2012, p. 101).

Nauja politinių kalinių ir tremtinių organizacijų iniciatyva, palaikoma politinės valdžios atstovų, buvo išreikšta pilietinio ugdymo klausimu. 2011-uosius paskelbus Laisvės gynimo ir didžiųjų netekčių atminimo metais, mokykloms buvo sudarytos galimybės skirti daugiau dėmesio laisvės kovų istorijai. 2015 m. balandį dalis LR Seimo narių, reaguodami į LPKTS XXII suvažiavimo rezoliuciją, kurioje konstatuota, kad visose mokyklose tautinis patriotinis ugdymas yra nepakankamas, nes *Laisvės kovų istorijos programa* nėra privaloma, parengė projektą dėl privalomo tokios programos mokymo (Dėl nepriklausomybės 2015), kuris LR Seime dar nėra galutinai apsvarstytas.

Pradėta Baudžiamojo kodekso keitimo procedūra, norint uždrausti šmeižti asmenis, kurie dalyvavo partizaniniame kare, panašėjo į mėginimą kanonizuoti heroizuotą partizanų atminimą (Safronovas 2011b, p. 368–369). Tokiu būdu, anot istoriko Sauliaus Sužiedėlio, *istorijos politizavimas, net ir dėl tariamai gerų tikslų, ją degraduoja, kai visuomenė pratinama prie nekritiškos arba dogmatiškos istorijos, kuomet „geroji“ istorija pavirsta sakralizuota arba mistifikuota atminties versija, nepasiduodančia kritikai* (1996, p. 14). Taigi politinė (daugeliu atveju – dešiniųjų) valdžia, skirdama pakankamai daug dėmesio viešajai nuomonei ir laisvės kovų vertinimui, praktinius partizaninio karo paveldo apsaugos klausimus beveik pamiršo. Išimtį sudaro 2012 m. gegužės 11 d. LR Vyriausybėje patvirtinti specialios darbo grupės pasiūlymai dėl laisvės kovų ir tremties muziejų bei atkuriamų partizanų slėptuvių

išsaugojimo. Jais remiantis vėliau buvo rengiamos pataisos įvairiuose teisės aktuose (Dėl Tremties 2012). Numatyta 2013 m. LGGRTC aplinkoje parengti galimybių studiją, tačiau 2012 m. rudenį pasikeitusi LR Seimo narių dauguma šiems pasiūlymams neskyrė deramo dėmesio, tad nutarimai liko neįgyvendinti.

Profesionalus istorinis tyrimas negali pakeisti individualios konkretaus žmogaus atminties, tačiau gali padėti formuojant istorijos supratimą jaunimo tarpe ir taip auginant naują, sveiką Lietuvos visuomenės kartą. Partizaninis karas ir jo atminties saugojimas nebekelia didesnių ginčų valstybės institucijų ir politinių partijų aplinkoje. Valstybingumą puoselėjantys nacionaliniai projektai laisvės kovas laiko neatsiejama tautos istorijos dalimi (palyginimui, 2016 m. LR Prezidentūroje pradėjusiame veikti Valstybės pažinimo centre lankytojai glaustai supažindinami su partizanų istorija). Laisvės kovų tema yra sudedamoji šiandien kuriamos valstybės dalis.

1.2. Valstybės institucijų vaidmuo formuojant partizaninio karo atminimo kultūrą

Pereinant iš totalitarinės į demokratinę sistemą dėmesys partizaninio karo vietoms rodomas dviem pagrindiniais būdais. Pirmasis – tai žodinė ir rašytinė jų sklaida: vieši pasisakymai, žinutės spaudoje, Sąjūdžio narių išsakytos mintys, mokslininkų studijos apie laisvės kovotojus, jų gyvenimo sąlygas, kovas ir žūtis. Antrasis būdas buvo praktinis, kuris reiškėsi per įamžinimą (paminklų statymas, palaikų perkėlimas) ir daiktinės medžiagos paieškas (partizanų ginklų bunkeriuose, dokumentų, nuotraukų archyvų vietose). Akcentuojant istorinius partizaninio karo vertinimus, paveldas, išskyrus okupacinio režimo metu nukentėjusių asmenų palaikų užkasimo vietas ir kapus, iki 2010 m. nesulaukė visapusiško ir profesionalaus valstybės institucijų dėmesio. Asmenine iniciatyva pradėti tyrimai ir įamžinimo darbai sukėlė sunkiai išsprendžiamas paveldosaugines problemas – partizaninio karo paveldo politiką tuo metu formavo iš esmės ne specialistai, o entuziastai.

Sajūdžio metais nukentėjusių nuo okupacinių režimų asmenų nuomonė partizaninio karo ir jo paveldo klausimais turėjo didelės reikšmės besikuriančios valstybės viešajai atminčiai. Iškelti sovietinių okupacijų nusikaltimai griovė sovietinės ideologijos nuostatas, bet kartais dėl veikiančiųjų asmenų kompetencijos stokos darė žalą vertingoms ir unikalioms partizaninio karo vietoms (palyginimui, LLKS Tarybos Prezidiumo pirmininko J. Žemaičio vadovietės atstatymas Šimkaičių miške, Jurbarko r. 1995 m.). Ilgai nebuvo ir kai kuriais atvejais iki šiol nėra nustatyta riba tarp partizaninio karo įamžintojų veiklos ir valstybinės partizaninio karo paveldo politikos.

A. Jokubaičio tyrimai parodė (2011), kad atkurtos nepriklausomos Lietuvos Respublikos politikai būdingas liberalusis modelis, nors Atgimimo metais tautiškumo puoselėjimas buvo panašus į istorinę tarpukario Lietuvos politiką. Visgi, dar pirmajame Nepriklausomybės dešimtmetyje susidurta su tautiškumo atmetimo problema, kurią paskatino globalizacijos veiksliai (Jarutis 2011). Partizaninio karo tema tapo iššūkiu, kaip tautinę istoriją paversti *sava* naujojoje politinėje sampratoje. Valstybiniu lygmeniu laisvės kovos buvo aktualizuotos dviem aspektais: asmeniškai politikų ir jų teisės aktais įkurtų bei veikiančių institucijų. Nors J. ir A. Assmann aiškiai atskiria kultūrinę ir komunikacinę atmintis, tačiau kuriant partizaninio karo pasakojimą pirmaisiais atkurtos Nepriklausomybės metais Lietuvoje jos buvo labai glaudžiai susijusios. Pirmajame etape funkcijas, kurios priskirtinos kultūrinei atminčiai, atliko entuziastai – istorinių įvykių amžininkai. Jų iniciatyva buvo įkurti muziejai, lankytojams ten perteikiamas gyvas, dažnai individualus pasakojimas, organizuojami minėjimai, asmenine iniciatyva ir lėšomis statomi paminklai. Ir istorinę literatūrą, ir istorinį partizaninio karo pasakojimą kurį laiką kūrė ne mokslininkai, o Atgimimo metais susidariusių atminčių bendruomenių nariai. Tik ilgainiui, su institucionalizacija išryškėjo komunikacinės ir kultūrinės atminties skirtis. Amžininkų kartai išmirštant, partizaninio karo atmintis tapo įstatymais įteisintu, tautos tapatumą formuojančiu veiksmu.

Valstybiniame lygmenyje partizaninio karo paveldo klausimus pavesta spręsti dviem institucijoms: LGGRTC imta kaupti ir skelbti informaciją, rūpintis laisvės kovos įamžinimu. Antroji institucija – KPD – gavo išimtinę teisę įstatymais reglamentuoti partizaninio karo vietų teisinę apsaugą¹². Šios dvi institucijos iki šiol turi didžiausią įtaką valstybinės partizaninio karo atmintimo kultūros formavimui. Išsami jų veiklos analizė leis pažvelgti į du svarbius – įamžinimo ir įpaveldinimo – reiškinius valstybės institucijų darbo požiūriu.

1.2.1. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras ir valstybinė įamžinimo politika

Apie būtinybę sukurti instituciją, kuri tirtų Vokietijos ir Sovietų Sąjungos okupacijų metais Lietuvoje įvykdytus nusikaltimus, imta kalbėti jau Sąjūdžio metais. Nuo 1988-ųjų ėmė veikti kelios komisijos ir darbo grupės, fiksuojusios minėtus nusikaltimus¹³. 1992 m. LR Aukščiausios Tarybos nutarimu įsteigtas Valstybinis Lietuvos gyventojų genocido tyrimo centras, nurodyta jo nuostatus parengti kartu su Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių atstovais (Dėl valstybinio 1992). 1993 m. LR Seimas priėmė „Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro“ įstatymą, kuriame buvo nurodytos pagrindinės LGGRTC funkcijos ir veiklos kryptys (Lietuvos gyventojų 1993). Paskutinė ir šiandien galiojanti LGGRTC įstatymo redakcija LR Seime buvo priimta 1997 m. birželio 5 d. (Lietuvos gyventojų 1997).

Istorikai, politologai, filosofai ir teisininkai ne kartą diskutavo apie *genocido* sąvokos vartojimą kalbant apie sovietų įvykdytus nusikaltimus prieš lietuvių tautą (plg.: Anušauskas 2001; Žilinskas 2001; Gailius 2009, p. 75–85;

¹² Remiantis 1995 m. „Nekilnojamųjų kultūros paveldo apsaugos“ ir 2005 m. „Nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos“ įstatymais, teisinę apsaugą savivaldybės lygmeniu objektui galėjo suteikti ir savivaldybės, tačiau jų vaidmuo partizaninio karo vietų atžvilgiu itin menkas. Vienintelė Jurbarko savivaldybė 2009 m. pasirūpino dviejų partizaninio karo dalyvių kapų ir vienos žūties vietos teisine apsauga.

¹³ Pavyzdžiui, 1988 m. įkurta Sąjūdžio komisija stalinizmo nusikaltimams tirti, 1991 m. LR Aukščiausiosios Tarybos įkurta darbo grupė Sovietų Sąjungos KGB veiklos Lietuvoje dokumentacijai tvarkyti (LGGRTC 2011).

Safronovas 2011b, p. 361–363). Tai, kad diskusija dėl genocido reiškinių ir pavadinimo nesibaigė, patvirtina Europos Žmogaus Teisių teismą Strasbūre pasiekęs sovietų saugumiečio Vytauto Vasiliausko atvejis. Remiantis Konstitucinio Teismo išvada, 2014 m. Lietuvos apeliaciniame teisme V. Vasiliauskas buvo pripažintas kaltu dėl nusikaltimų prieš partizanus. Teisiamasis apkaltintas vykdęs genocidą prieš konkrečius asmenis. Po metų V. Vasiliausko skundą nagrinėjęs Europos Žmogaus Teisių teismas paskelbė pasigedęs *istorinių ir faktinių duomenų, kaip Lietuvos partizanai atstovavo lietuvių tautą* (Apeliacinis 2014; Strasbūro 2015). Lietuvos partizaninis karas ir okupacinės valdžios Lietuvoje vykdytos deportacijos Europos teisėje nelaikomos genocidu. Filosofas Kęstutis Girnius pastebi, kad toks vertinimas laikui bėgant gali pasikeisti (palyginimui, Osmanų imperijos vykdytos armėnų žudynės Vakaruose vis dažniau vadinamos genocidu (Strasbūro 2015).

Istorikai atkreipia dėmesį, kad vienos temos institucionalizavimas įvairiose šalyse prisideda prie valdančiųjų siekio istorinius tyrimus pajungti atminties kultūros formavimui (Nikžentaitis 2011b, p. 22), tačiau Lietuvos atveju taip neįvyko. Pirma, LGGRTC, pavaldus LR Seimui, oficialiai nėra apibrėžta kaip mokslo institucija, kuri darytų lemiamą įtaką istorinių tyrimų kryptčiai ir jų kokybei. Antra, pagrindinius LGGRTC įkūrimo dokumentus pasirašė kairiųjų politinių partijų atstovai, kas savaime prieštarauja teorinėms prielaidoms apie valdančiųjų siekį naujos institucijos pagalba daryti įtaką atminties kultūros formavimui¹⁴.

LGGRTC įstatyme, kurį 1997 m. birželio 5 d. priėmė LR Seimas, o pasirašė Prezidentas A. M. Brazauskas, skelbiama: *Centras, atlikdamas jam pavestus uždavinius formuoja šiuo įstatymu apibrėžtos srities tyrimų valstybinę politiką* [paryškinta mano. – Aut.] (Lietuvos gyventojų 1997). Numatytas platus funkcijų laukas ir įgaliojimai LGGRTC turėjo suteikti išskirtinę galią

¹⁴ Palyginimui, tokia pati praktika – institucionalizuoti okupaciniais metais išgyventą patirtį – būdinga daugeliui Europos šalių: Lenkijoje veikia Tautos atminties institutas, Ukrainoje – Išsivadavimo judėjimo tyrimo centras. Šią temą atstovauja daugelis muziejų: „Teroro namai“ Vengrijoje, Latvijos okupacijos muziejus, Estijos okupacijų muziejus, „Teroro topografijos“ muziejus Vokietijoje ir pan.

formuojant okupacinių laikotarpių atminimo kultūrą. Dar aiškiau LGGRTC veiklos ribas galima matyti žvelgiant į organizacinę schemą: atmetus administracinį ir teisinį aparatą, pagrindinė LGGRTC veikla vystoma Genocido ir rezistencijos tyrimų departamente, Specialiųjų tyrimų skyriuje, Memorialiniame departamente ir Genocido aukų muziejuje. Jų darbai plačiai žinomi visuomenėje, sulaukia teigiamų atsiliepimų ir pagrįstos kritikos. Šiame tyrime dėmesys telkiamas į partizaninio karo vietų inventorizaciją ir įgyvendinamą įamžinimo politiką.

Jau minėta, kad 1995 m. Prezidentas pasirašė dekretą dėl asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, sąrašo sudarymo ir jų atminimo įamžinimo. Atminimo įamžinimo programą buvo pavesta vykdyti LGGRTC ir Kultūros ministerijai (Dėl asmenų 1995). Tais pačiais metais LR Vyriausybė priėmė nutarimą „Dėl atminimo ženklų, simbolių ir paminklų genocido aukoms ir asmenims, represuotiems už pasipriešinimą okupaciniams režimams, sukūrimo valstybinei programai 1996–2000 metams“ (Dėl Atminimo 1995). Remiantis šiais teisės aktais, 1996 m. LGGRTC pradėjo tęstinę „Memorialinių vietovių ir statinių inventorizacijos bei sąvado sudarymo“ programą (toliau – Inventorizavimo programa). Remiantis ja, atliekami partizaninio karo vietų įamžinimo darbai (išsamiau žr.: Trimonienė 2009, p. 188–189).

Įgyvendinant minėtas programas per 1996–2014 m. buvo inventorizuota apie 2780 vietovių ir statinių¹⁵. Šis skaičius apima ne tik partizaninio karo paveldo objektus, į jį taip pat patenka su Lietuvos gyventojų tremtimi ar civilių gyventojų žūtimi susijusios vietos, 1941 m. Birželio sukilimo dalyviams skirti paminklai ir jų kapai. Detali partizaninio karo vietų inventorizacija svarbi siekiant deramai įamžinti ir įpaveldinti istorinę vertę turinčius svarbiausius šio laikotarpio objektus. LGGRTC darbuotojai laikėsi nuomonės, kad *į NKVR [Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą. – Aut.] vietoves ir statinius bus siūloma įtraukti tik atlikus visą vietovių ir statinių apskaitą, nes tada tiksliai*

¹⁵ Skaičiai paimti iš LGGRTC interneto svetainėje paskelbtų metinių veiklos ataskaitų (LGGRTC 2011).

nustatoma, kuriuos objektus būtina įpaveldinti (Trimonienė 2009, p. 197). Apie nuoseklią paveldo inventorizaciją, siekiant fiksuoti, bet nebūtinai suteikti konkrečiam objektui teisinę apsaugą, pasisakė ir J. Bučas: *Teisiškai saugoti reikėtų ne paveldą apskritai ir ne vien paminklines, o įvairių rangų ir tipų praeities ir dabarties vertybes. Todėl atrenkant saugotinas vertybes visų pirma reikia gerai pažinti visą medžiaginį valstybės turtą (...). Dokumentuose fiksuotinam paveldui priskirtini visi tie objektai, kurių išsaugoti medžiaginiu pavidalu vietose ar perkelti į muziejines saugyklas nėra prasmės arba fiziškai neįmanoma* (2001, p. 72, 268; plg.: Mačiulis 2000, p. 14).

Dideliems tikslams įgyvendinti buvo sutelkta per mažai pajėgų. Ilgą laiką inventorizacija LGGRTC rūpinosi vienas arba keli asmenys, todėl nenuostabu, kad vietovių ir statinių apskaita praėjus ketvirčiui amžiaus dar nėra pabaigta, o dalis unikalių vietų laiku nepasirūpinus jų apsauga buvo sunaikintos. Be to, pastebėtina, kad visų LGGRTC vykdomų tyrimų kontekste partizaninio karo vietos didesnės reikšmės neturi.

Vykdamt įamžinimo programą visoje Lietuvoje per 1998–2014 m. LGGRTC pastatė 327 tipinius atminimo ženklus ir įrengė 215 atminimo lentų ant buvusių NKVD–NKGB–MGB–KGB būstinių bei kitų pastatų (LGGRTC 2011). Tipinį atminimo ženklą – tribriaunį paminklą su Vyties kryžiumi – 1997 m. suprojektavo dizaineris Romas Navickas, o atminimo lentos projektą 1998 m. parengė skulptorius Jonas Jagėla¹⁶. Atminimo ženklas šiandien lengvai atpažįstamas, tai svarbus liudijimas apie okupacijų metais įvykdytus nusikaltimus ir lietuvių tautos laisvės kovą. Meninė išraiška didesnių diskusijų nekelia – projektą teigiamai vertina architektai, skulptoriai, tačiau dėmesį atkreipia šio simbolio tekstinė dalis. LGGRTC parengtoje ir 2002 m. LR Vyriausybės patvirtintoje „Atminimo ženklų, simbolių ir paminklų genocido aukoms ir asmenims, represuotiems už pasipriešinimą okupaciniams režimams, tęstinėje 2003–2008 metų programoje“ skelbiama, kad *atkūrus Lietuvos*

¹⁶ Nuo 1984 m. prie buvusių stribų būstinių imta kalti memorialines lentas (Starkauskas 2001, p. 19). Atgimimo metais jos buvo nuimtos, pradėjus įgyvendinti LGGRTC Atminimo įamžinimo programą – tvirtinamos naujos.

nepriklausomybę atsirado daug menkaverčių atminimo ženklų, kryžių, paminklų su netiksliais įrašais (Dėl Atminimo 2002; paryškinta mano. – Aut.).

Istorinių įvykių rekonstrukcijai reikalingi išsamūs kompleksiniai tyrimai, kurių pagrindą sudaro šaltinių sutelkimas ir kritinė analizė. Nors visuotinai žinoma, kad sovietų okupacinė valdžia dažnai klydo nustatydama žuvusiųjų asmenybes¹⁷, pagrindinis LGGRTC darbuotojų informacijos šaltinis yra saugumo archyviniai dokumentai, dažniausiai operatyvinio darbo ataskaitos (plg.: Jankauskienė ir kt. 2008; 2010; 2014). Todėl „netikslūs įrašai“ yra būdingi ne vien Atgimimo metais visuomenininkų pastatytiems „menkaverčiams“ paminklams, bet ir valstybinę įamžinimo politiką įgyvendinančio LGGRTC atminimo ženklams. Pavyzdžiui, 2013 m. Pagrendos miške (Elektrėnų sav.) Lietuvos partizanų žūties vietoje, šalia žuvusiųjų artimųjų pastatyto kryžiaus buvo pastatytas ir tipinis atminimo ženklas, kuriame – 7 čia žuvusių kovotojų pavardės¹⁸. Tais pačiais metais atliekant bunkerio archeologinius tyrimus istoriniai duomenys buvo patikslinti. Nustatyta, kad 1945 m. sausio 20 d. bunkeryje žuvo tik keturi partizanai: broliai Albertas, Jeronimas ir Simonas Seliutos bei Boleslovas Česonis (Ivanovaitė, Petrauskas 2014; Pastrėvys, J. Kananavičienė, 2016 m.).

Klausimų kelia ne vien įrašų tikslumas, bet ir tipinio atminimo ženklo tekstinio turinio koncepcija, mat paminkluose yra kalamos tik žuvusių partizanų pavardės. Atminimo ženklai prilygsta antkapiams. Sužeisti, suimti, kalėję partizanai, remiantis šia koncepcija, istorinės atminties neverti. Šioje vietoje taip pat galima kalbėti apie dar vieną pavojingą kultūrinės atminties reiškinį – jos standartizavimą per masinį tipinių atminimo ženklų kūrimą ir dauginimą (Čepaitienė 2013, p. 250–251).

Ar LGGRTC pavyko suformuoti įstatyme apibrėžtą *valstybinę politiką (okupacinių režimų 1939–1990 metais vykdyto Lietuvos gyventojų fizinio bei*

¹⁷ Jas konspiracijos tikslais visomis pastangomis slėpė ir saugojo patys laisvės kovos dalyviai bei jų rėmėjai.

¹⁸ LGGRTC parengtame Šiaurės Rytų Lietuvos partizanų srities atlase klaidingai nurodyta, kad 1945 m. sausio 10–11 d. bunkeryje žuvo 11 partizanų, aštuonių nurodytos pavardės (Jankauskienė, E. ir kt. 2014, p. 61).

dvasinio genocido ir pasipriešinimo šiems režimams tyrimus, laisvės kovotojų ir genocido aukų atminimo įamžinimą, okupacijos padarinių teisinio įvertinimo inicijavimą – Lietuvos gyventojų, 1997)? LR Seimui pavaldi institucija atsakinga už partizaninio karo vietų inventorizaciją ir įamžinimą. Šioms dviem sritims toliau skiriamas pagrindinis dėmesys.

Žvelgiant į du dešimtmečius trunkančią partizaninio karo vietų inventorizaciją, šios programos labai priimtus teisės aktus, parengtas ataskaitas, straipsnius, nuostabą kelia jų tarpusavio idėjinis nesuderinamumas. Inventorizavimo programoje rašoma, kad pagrindinis jos tikslas: *Atlikti memorialinių vietovių ir statinių, susijusių su Lietuvos gyventojų genocidu ir rezistenciniu judėjimu, inventorizaciją, jose vykusią įvykių tyrimą, sudaryti jų sąvadą* (Memorialinių 2011). Tačiau nuo pat programos vykdymo pradžios pagrindinis dėmesys buvo skirtas partizaninio karo vietų, kurios yra įamžintos, registravimui (Trimonienė 1996, p. 6–7). Taip daug apimantis programos tikslas susiaurėjo iki aiškaus LGGRTC „Paminklinių objektų dokumentavimo biuro“ uždavinio: *Surinkti ir iširti įpaminklintų memorialinių vietovių ir statinių, susijusių su Lietuvos gyventojų genocidu ir rezistenciniu judėjimu Lietuvos Respublikos teritorijoje, medžiagą* (Programa 2011; paryškinta mano. – Aut.). Taip performuluotą uždavinį programos vykdytojai ilgainiui ėmė laikyti viso 1993 m. įsteigto LGGRTC uždaviniu (išsamiau žr.: Trimonienė 2009, p. 188).

Pradėta Inventorizavimo programa per vietas turėjo padėti išsaugoti okupacinių laikotarpių atmintį, tačiau buvo nueita paprastesniu keliu. Svarbu pastebėti, kad daugelis inventorizuotų įpaminklintų partizaninio karo vietų buvo aplankytos, aprašytos ir nufotografuotos ne LGGRTC darbuotojų, o regionuose dirbančių entuziastų. Valstybės institucija turėjo rūpintis visomis partizaninio karo vietomis (ir įamžintomis, ir ne). LGGRTC pirmiausia ėmėsi saugoti atmintį vietų, kurios vietos bendruomenėms iš esmės jau buvo žinomos ir pagal galimybes prižiūrimos.

Siekis formuoti valstybinę politiką inventorizuojant privačia iniciatyva įamžintas vietas netenka prasmės, nes ji jau suformuota – vietos paženklintos.

Tai, kas turėjo būti sistemingas ir metodiškas partizaninio karo vietų dokumentavimas, tapo vietų, kuriose yra pastatyti paminklai, registravimu. Kur link tai atvedė? LGGRTC, vykdydamas atminimo politiką, kurioje pasirenkama, kurias vietas priimti į kolektyvinę atmintį ir kurias ne (plg.: Čepaitienė 2007, p. 38), susiaurino partizaninio karo atmintį iki partizanų žūties, jų palaikų užkasimo vietų, kapų. Neįamžintos atminimo simboliais vietos sudaro tik visai nedidelę dalį LGGRTC registruojamų partizaninio karo paveldo objektų. Palyginimui, iš Kaišiadorių rajone LGGRTC duomenų registre esančių 54 su partizaniniu karu tiesiogiai susijusių vietų tik 5 iš jų neturi atminimo ženklo (LGGRTC 2011).

Inventorizuojant laisvės kovą menančias vietas, jų įvairovė turėjo būti gerokai platesnė. Palyginimui, 1991 m. Arvydas Anušauskas ir Vytautas Kučinskas parengė pirmuosius Lietuvos laisvės kovų žemėlapius (Anušauskas, Kučinskas 1991). Juose – daugybė sėkmingų partizanų operacijų. Čia pateikiamas *kovojančios* Lietuvos vaizdas, įvardintos kautynių arba susidūrimų metu okupantų pusėje žuvusių asmenų pavardės. Šis požiūris turėjo lemti partizaninio karo vietų atlasų koncepciją. Deja, LGGRTC parengtuose atskiroms partizanų sritims skirtuose atlasuose tokių duomenų nerasime, juose lieka iš esmės tik saugumo bylose paminėtų žuvusiųjų (*nukentėjusių*) partizanų pavardės. Ir net šiame paprastame daliniame darbe – daugelis netikslumų bei klaidų. Nors atlasų rengėjai teigia, kad iki 1952 m. jų registruojamos vietos, kuriose žuvo nemažiau kaip trys partizanai, arba srities, apygardos, rinktinės partizanų vadai, o nuo 1952 m. – visos partizanų žūties vietos (Jankauskienė, E. ir kt. 2014, p. 6), pavyzdžiui, liko neaprašyta devynių Žaliosios rinktinės Geležinio Vilko kuopos partizanų žūties vieta Legečių miške (Radviliškio r.), partizanų būrio vado Antano Kuraičio žūties vieta Girelės miške (Kelmės r.) ir t.t. Nuoseklus ir visapusiškas partizaninio karo vietų registravimas būtų sukūręs spalvingą ir įspūdingą kovojusios Lietuvos paveikslą. Svarbu buvo kalbėti apie rėmėjų sodybas, siekiant suprasti jų tankį skirtinguose regionuose, ryšių punktų paplitimą, kintantį slėptuvių skaičių ir jų padėtį. Šimtai bunkerių, žeminių, slėptuvių, stovyklų ir kitų vietų, kurios nebuvo tiesiogiai susijusios su

kovotojų žūtimi, bet atliko svarbų vaidmenį partizaninio karo metais, turėjo būti registruojamos nepriklausomai nuo to, ar ten stovi paminklas ar ne. Paminklų statymas, ypač Atgimimo metais, reiškėsi kaip visuomenės pastangos ir veiksmai (Dementavičius 2011, p. 99–100), inventorizavimas, nesvarbu, kada jis atliekamas, yra įgyvendinamos valstybinės politikos dalis.

Vietų, o ne paminklų registravimas LGGRTC būtų leidęs kalbėti apie partizaninio karo istoriją, o ne apie partizaninio karo atmintį pirmaisiais atkurtos Nepriklausomybės metais. Įtikėjus paminklais, kaip pagrindiniais partizaninio karo liudytojais, vietų apraše didžiausias dėmesys teko paminklo aprašymui, jo nuotraukai.

Atidžiau panagrinėkime Raseinių rajoną, kuriame, kaip skelbiama LGGRTC duomenų bazėje, inventorizacija jau pabaigta. Rajone suregistruoti 53 partizaninį karą ir jo dalyvius įamžinantys paminklai: iš 53 inventorizuotų vietų, kuriose pastatyti atminimo paminklai, 21 kapas kapinėse, 10 laisvės kovotojų žūties vietų, 9 atminimo paminklai skirti bendrai įamžinti sovietinės okupacijos aukas, 8 palaikų užkasimo vietos, 2 palaikų niekinimo vietos, 1 NKVD poskyrio areštinė, 1 mokykla, kurioje mokėsi būsiami laisvės kovotojai, 1 partizano gimtinė. Keturios atminties vietos¹⁹ ir 7 buvę NKVD–NKGB–MVD–MGB pastatai, paženklinti atminimo lentomis (LGGRTC 2011). Toks ribotas vietų skaičius neapėmia buvusios partizaninio karo erdvės, neleidžia pamatyti jos įvairovės ir visumos. Į LGGRTC duomenų bazę nepateko svarbios, kai kuriais atvejais net unikalios visoje Lietuvoje partizaninio karo vietos. Disertacijos autorės duomenimis, vien tik Raseinių, Radviliškio ir Kelmės rajonų sandūroje yra daugelis LGGRTC duomenų bazėje neaprašytų vietų, kurios praturtina partizaninio karo paveldo sritį (priedas V.1).

Sociokultūrinė būsimo partizano aplinka. Kiaulininkų k., Raseinių r. LLKS Tarybos Prezidiumo pirmininko J. Žemaičio Tėviškė (Kaunas. A. Vilkienė, 2015 m.; Gaškaitė-Žemaitienė 1998, p. 18); neįamžinta.

¹⁹ LGGRTC tokiomis laikomos vietos, kuriose nėra atminimo ženklų. Pavyzdžiui, 1 įrašas yra apie kapinėse artimųjų nerastą žuvusiojo kapą ir 3 palaikų užkasimo vietas.

Priesaikos vieta. Tyrulių pelkėje, Kelmės r., buvusioje partizanų stovykloje, amžininkų vadinamoje Žydrojumi arba Ostravu, 1946 m. rugpjūtį priesaiką davė iš Šiluvos NKVD pabėgusios ryšininkės Veronika ir Aleksandra Radzevičiūtės (LYA, f. K-1, ap. 58, b. 26712/3, T. 6, l. 138; Tarnėnai. A. Liaudeneckienė, 2015 m.); neįamžinta.

Slėptuvė. Grigalaičių k., Radviliškio r. 1944 m. vasarą slėptuvę Dionizo Balčiūno gyvenamajame name įsirengė Vlado Blizniko vadovaujami kovotojai (Grigalaičiai. A. Balčiūnaitė, 2015 m.); neįamžinta.

Žeminė. Sandrausiškės miške, Kelmės r., kur 1945–1946 m. savo pirmąją žiemą partizanų būryje praleido J. Žemaitis (LYA, f. K-1, ap. 58, b. 26712/3, T. 6, l. 136–139v; Gaškaitė-Žemaitienė 1998, p. 77–80; Autorės lauko tyrimai, 2015-08-24); neįamžinta.

Bunkeris. Rinkšelių k., Raseinių r. 1950–1951 m. žiemą Jono Molotoko sodyboje praleido LLKS Visuomeninės dalies viršininkas Juozas Šibaila (Vilkiškiai. I. Feizienė, 2015 m.; Tarnėnai. A. Liaudeneckienė, 2015 m.); neįamžinta.

Stovykla. Palapišių miške, Raseinių r., dvi įtvirtintos partizanų stovyklos, kur 1946 m. liepos 6 d. įvykusioms kautynėms vadovavo J. Žemaitis (LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33960/3, T. 1, l. 119–120; Ličkutė 1998, p. 45); neįamžinta.

Susitikimo/sąskrydžio vieta. Butkių miške, Radviliškio r., 1949 m. liepą įvyko Prisikėlimo apygardos vadovybės ir Gedimino tėvūnijos partizanų susitikimas (LYA, f. K-1, ap. 58, b. 26712/3, T. 6, l. 105v, 111–114; Grigalaičiai. E. Puzonienė, 2015 m.); neįamžinta.

Santuokos vieta. 1948 m. vasarą partizanai Vaclovas Stonys ir Petronėlė Kuraitytė susituokė prie bunkerio netoli Grigalaičių k., Radviliškio r. (LYA, f. K-1, ap. 58, b. 23778/3, l. 7v, 65, 146–147; Grigalaičiai. E. Puzonienė, 2015 m.); neįamžinta.

Archyvo slaptavietė. 1953–1954 m. partizanai paliko dokumentų paketą saugoti partizanų rėmėjai Joanai Grigoravičienei Bralinskių k., Raseinių r. Pastaroji juos įmūrijo į krosnį, o Atgimimo metais perdavė į Kauno tremties ir rezistencijos muziejų (Bedančiai. P. Tamutis, 2016 m.); neįamžinta.

Rėmėjų sodyba. Akmenės k., Raseinių r., Jono Einikio sodyboje buvusiamė vėjo malūne partizanams buvo malami miltai (LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-16408, l. 338; Tarnėnai. A. Liaudeneckienė, 2015 m.); nejamžinta.

Ryšių punktas. Antaniškių k., Raseinių r., Marcelės Radzevičienės sodyboje veikė ryšių punktas „Birutės kalnelis” (Tarnėnai. A. Liaudeneckienė, 2015 m.; plg.: Gaškaitė-Žemaitienė 1998, p. 77, 87); artimųjų įamžinta mišku apaugusi sodybvietė.

„Pašto dėžutė“. Daubose prie Dubysos, Raseinių r. Čia po akmeniu ryšininkas Viktoras Ezerskis palikdavo partizanų paketus (Bedančiai. P. Tamutis, 2016 m.); nejamžinta.

Kautynių, susidūrimų ir pasalų vietos. 1945 m. spalio 27 d. Aleksandro Žiogo sodyboje Medsodžių (Rekstiškio) k., Kelmės r., kautynių metu žuvo 3 partizanai, buvo nušauti 8 (sovietų duomenimis – 3) sribai (LYA, f. K-5, ap. 1, b. 15, l. 12; ten pat, f. K-1, ap. 58, b. 28911/3, l. 16–19); nejamžinta.

Žūtis vieta. 1952 m. spalio 3 d. Sofijos Grigaitienės sodyboje Vilkiškių k., Raseinių r., buvusiamė bunkeryje žuvo trys Kęstučio apygardos partizanai (LYA, f. K-1, ap. 58, b. 27141/3, T. 2, l. 259–260; Vilkiškiai. I. Feizienė, 2015 m.); įamžinta sodybos šeimininkų iniciatyva.

Palaikų niekinimo vieta. Šiluvos turgaus aikštėje, prie tarpukariu moksleivių pasodinto ąžuolo buvo niekinami apylinkių partizanai (Tarnėnai. A. Liaudeneckienė, 2016 m.); nejamžinta.

Palaikų užkasimo vieta. 1944–1945 m. Šiluvoje nukankintų ir žuvusių asmenų masinė kapavietė Šiluvos miške, Raseinių r. (Tarnėnai. A. Liaudeneckienė, 2015 m.); nejamžinta.

Partizanų palaikų laikinos slėpimo vietos. Partizanas Pranas Jurkus žuvo 1949 m. žiemą nelaimingo atsitikimo metu. Vietinė ryšininkė ir rėmėjas partizano kūną įdėjo į du gyvuliams šerti skirtus lovius ir laikinai užkasė Rekstiškio miške. Vėliau palaikai buvo perkelti į karstą ir palaidoti Norvilo sodyboje Pašakarnio k., Radviliškio r. (Šedbarai. E. Puzonienė, 2014 m.); nejamžinta.

Kapas. Prisiškėlimo apygardos Aušros (vėliau – Varpo, Maironio) rinktinės štabo viršininkas Povilas Lušas į partizanų gretas stojo 1944 m. rugpjūčio 4 d. Žuvo nelaimingo atsitikimo metu naktį iš 1948 m. gruodžio 31 d. į 1949 m. sausio 1 d. Laidotuvėmis Šiluvos kapinėse pasirūpino bendražygis šiluviškis Aušros rinktinės vadas Povilas Morkūnas (LYA, f. K-5, ap. 1, b. 38, l. 5–14; Šiluva. J. Burneikienė, 2016 m.); neįamžinta.

Bausmių vietos. 1947 m. sausio 18 d. savo sodyboje Plekaičių k., Kelmės r., Karo lauko teismo sprendimu sušaudytas legalizavęsis partizanas Jonas Junakas (LYA, f. K-11, ap. 1, b. 2693, l. 30; Tarnėnai. A. Liaudeneckienė, 2015 m.); neįamžinta.

Iš 19 pateiktų skirtingų vietų nei viena jų nepateko į LGGRTC vykdomą Inventorizavimo programą. Tam įtakos veikiausiai turėjo siauras programos uždavinys, kuriame kalbama apie įpaminklintas vietas. Iš 19 vietų atminimo ženklais įamžintos yra tik dvi. Pateiktos vietos yra neatsiejama partizaninio karo metų dalis. Jos prisideda formuojant ne tik istorinio laiko, bet ir istorinės erdvės suvokimą. Pateikti pavyzdžiai atskleidžia, kad jų tankis ir įvairovė yra gerokai didesni, nei perteikia valstybinė partizaninio karo paveldo politika.

Sugrįžtant prie įamžinimo ir inventorizacijos, belieka tik svarstyti, kodėl paminklai LGGRTC darbe vaidina tokį svarbų vaidmenį. Ne vienas teoretikas pabrėžia, kad tai politinio valdymo įrankis, kurio pagalba legitimuojama valdžia, konstruojama individuali arba kolektyvinė atmintis (plg.: Čepaitienė 2007; Citvarienė 2008, p. 178). Kita vertus, J. Dementavičius kritikuodamas pernelyg supaprastintą modelį, kai atminties vietos dažnai nepagrįstai susiejamos su dominuojančiu režimu, pastebi, kad *valstybė turėtų vykdyti paminklotvarkos politiką ir kaip ji yra vykdoma, o pati paminklokūra yra sporadiškas veiksmas, įgyvendinamas skirtingų visuomenės grupių* (Dementavičius 2011, p. 99). Anot menotyrininko Andriaus Novicko, *paminklai daugiausia būdingi istorinio laiko ir erdvės sampratą puoselėjančioms visuomenėms* (Novickas 2010, p. 10). Šis pojūtis itin stiprus okupacinius laikotarpius išgyvenusioje kartoje. Ji glaudžiai susijusi su tautinės valstybės samprata, kuri save suvokia ne tik egzistuojančiame laike, bet ir

ryšyje su praeitimi, buvusiomis ir būsimomis kartomis (Vinogradnaitė 2012, p. 145).

Šioje vietoje kyla pagrįstas klausimas, kokia yra valstybinė partizaninio karo įamžinimo politika, ar ji apskritai egzistuoja? Menotyrininkė Daiva Citvarienė, aptardama ideologinius viešojo diskurso konstruktus pažymi, kad *iš pradžių buvusi spontaniška ir visuomeniniška sovietinių represijų ir rezistencijos aukų vietų įamžinimo veikla nuo 1995 m. tapo sisteminga ir kompleksiška – šiuo darbu užsiima Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras* (2008, p. 179; plg.: Čepaitienė 2013, p. 249). Tačiau partizaninio karo vietų įamžinimo iniciatyva buvo ir iki šiol yra visuomenininkų rankose. Dauguma tipinių atminimo ženklų yra pastatyti prašant ir padedant politiniams kaliniams, tremtiniams, kraštotyrininkams. LGGRTC yra tarpinė grandis, kuri sukuria paminklui tekstą ir kai kuriais atvejais prisideda prie jo pastatymo lėšomis. Tad supaprastinta įamžinimo tipiniu atminimo ženklu schema atrodo taip: **visuomenė** (iniciatyva) → **LGGRTC** (informacija) → **kitos valstybės institucijos bei savivalda** (lėšos). Esama daug pavyzdžių, kai žūties arba kautynių vietoje iškilę du paminklai: pirmaisiais atkurtos Nepriklausomybės metais pastatytas ir naujas tipinis atminimo ženklas. Valstybinė įamžinimo politika palapsniui įsivyrėja, nes mediniai visuomenininkų iniciatyva pastatyti kryžiai ir paminklai nyksta, o patys iniciatoriai išmiršta.

Atkreiptinas dėmesys į valstybines įamžinimo programas, kurios vykdomos be visuomenės atstovų dalyvavimo. Atminimo įamžinimo programoje numatyta kiekvienai partizanų apygardai pastatyti po paminklą (plg.: Čepaitienė 2013, p. 250). 1996 m. pastatytas pirmasis Algimanto apygardos partizanams skirtas paminklas Troškūnuose (Anykščių r.). Iki 2016-ųjų liko neįamžintas vienos iš devynių apygardų atminimas. Oficialiai teigiama, kad Dainavos apygarda, nuo kurios planuota pradėti, liko neįamžinta nesusitarus dėl paminklui tinkamos vietos. LGGRTC siūlė Alytų, visuomenės

atstovai – Merkinės Kryžių kalnelį²⁰, kaip *natūraliai susiklosčiusią partizanų atminimo ir pagerbimo vietą* (Černiauskai 2014). Nesutarimų ir pasipiktinimo kėlė ir kiti partizanų apygardoms skirti paminklai. Pavyzdžiui, paminklas Kęstučio apygardos partizanams Tauragėje politinių kalinių ir tremtinių buvo sukritikuotas dėl savo meninės išvaizdos (plg.: Kęstučio 2009), o Šiauliuose planuojant pastatyti paminklą Prisikėlimo apygardai, tuometinė valdžia paprieštaravo argumentuodama, kad turi kitokią požiūrį į partizanus. Taip paminklas atsidūrė Šeduvoje (Višniūnas 2008, p. 219). A. Jokubaitis pastebi, kad šiais laikais istorinio turinio paminklai kelia daug nesutarimų ieškant jiems tinkamos vietos, meninės išraiškos. Be didesnių ginčijų galima pastatyti tik ne istoriniams įvykiams pažymėti skirtus paminklus (2011, p. 43).

2015 m. pradėta įgyvendinti nauja LGGRTC programa, kuria siekiama įamžinti LLKS signatarų gimtines²¹. Jos idėja tapo sudedamąja 2009 m. Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio 60-ųjų metinių minėjimo programos dalimi. LLKS signatarų gimtines nuspręsta įamžinti J. Jagėlos sukurtais paminklais (išsamiau žr.: Zibolienė 2015). Jau pirmasis atminimo ženklas, skirtas Leonardui Grigoniui, atsiejo paminklą nuo jo gimtinės. Gimtosios partizano sodybos Pužonių k. (Rokiškio r.) šiandien nebėra, todėl nuspręsta paminklą pastatyti Sėlynėje, kurioje L. Grigonis ilgą laiką mokytojavo. Argumentuota, kad ten paminklą prižiūrės vietos bendruomenė (Baronienė 2015). L. Grigonis 1930 m. pradėjo mokytojauti Sėlynės pradinėje mokykloje (LCVA, f. 391, ap. 10, b. 4500) ir mokytoju čia dirbo iki 1944 m. Jo asmeninėmis pastangomis 1934 m. buvo pastatyta nauja medinė mokykla, bet 1939 m. žiemą sudegė. 1940 m. L. Grigonis pradėjo rūpintis mūrinės mokyklos statyba, statyboms pritrūkus pinigų, paaukojo dalį savų lėšų.

Užuot dėjęs pastangas išsaugoti minėtą mokyklą, kuriai 1996 m. Rokiškio rajono Tarybos sprendimu buvo suteiktas Leonardo Grigonio vardas,

²⁰ Merkinės Kryžių kalnelyje XX a. 5 deš. viduryje paverstame sąvartyne sribai užkasdavo žuvusių ar nukankintų partizanų kūnus. Manoma, kad šioje vietoje galėjo būti užkasta iki 600 laisvės kovotojų (Kaziulionis 2005, p. 80–81).

²¹ Čia nesunku pastebėti panašumą su 1998 m. patvirtinta programa tipiniu ženklu pažymėti Vasario 16-osios akto signatarų gimtines ir kapus. Kuklaus, simbolinio ženklo autorius – Stasys Lankelis.

LGGRTC ėmėsi atminimo paminklo (sąmatinė projekto vertė 13 1845 eurų) statymo. Rokiškio rajono savivaldybė 2013 m. išdavė leidimą mokyklą griauti argumentuodama prasta pastato būkle (Katinauskienė 2014a).

Antrajam signatarui Vytautui Gužui skirtą paminklą šiuo metu planuojama pastatyti Kazliškyje (Rokiškio r.), nors gimtoji partizano sodyba buvusi už 4 km – Sičiūnų kaime. Vietų ir partizanų vadų ryšys vėl ignoruojamas, pasakojimas sąmoningai perkeliamas iš vienos vietos į kitą.

Išskirtinis valstybinės įamžinimo politikos pavyzdys – 1949 m. vasarį įvykusio Lietuvos partizanų vadų susitikimo pasakojimas. Ilgą laiką tiksli Susitikimo vieta nebuvo žinoma, 1994 m. rudenį Balandiškyje, prie Stanislovo ir Elžbietos Sajų sodybos ir Minaičiuose, prie Stanislovo ir Antaninos Miknių gyvenamojo namo (Radviliškio r.) LPKTS Radviliškio skyriaus iniciatyva buvo atidengtos atminimo lentos bei pasodinti ažuolai, skirti Susitikimo atminimui. Atminimu pradėjus rūpintis valstybės institucijoms, požiūris į Balandiškį ir Minaičius pasikeitė. 2003 m. Miknių sodyboje buvo sukurtas memorialas, o 2010 m. jo vietoje iškilo naujas paminklas (visa sąmatinė vertė ataskaitose nenurodyta, pažymėta, kad 2009 m. sumokėtas avansas 115 800 Lt už paminklo gamybą ir pastatymą), atstatyta klėtelė ir įrengta bunkerio ekspozicija (sąmatinė vertė 54 009 Lt). Sajų sodybą Balandiškyje tuo metu pasiūlyta nugriauti ir jos vietoje pastatyti tipinius atminimo ženklus. LGGRTC aplinkoje imta reikšti mintį apie *tik vieną centrą* – Susitikimo atminimo vietą. 2013 m. kovos 22 d. Radviliškio savivaldybėje įvyko Valstybinės kultūros paveldo komisijos (toliau – VKPK), LGGRTC, savivaldybės ir visuomenininkų susitikimas, kuriame LR Seimo narė Dalia Kuodytė be jokio pagrindo neigė Sajų sodybos istoriškumą ir kalbėjo apie Miknių sodybos reikšmę. Nuo 2004 m. valstybės saugomos Sajų sodybos išsaugojimo darbai buvo sustabdyti. 2014 m. balandžio 26 d. VKPK priėmė sprendimą Balandiško sodybos restauravimui skirtas lėšas (271 841 Lt) perleisti Pakruojo dvaro sodybos pieninės restauravimui (Ataskaita 2014).

2013–2014 m. atlikti išsamūs istoriniai tyrimai neleidžia abejoti Balandiško ir Minaičių svarba, kalbant apie 1949 m. vasarį įvykusį Lietuvos

partizanų vadų Susitikimą (išsamiau žr.: Čepulytė, Vaitkevičius 2013; Petrauskienė, Vaitkevičius 2014), tačiau tai nekeičia valstybės institucijų požiūrio. Peršasi išvada, kad kuriant valstybinę partizaninio karo įamžinimo politiką istoriniai tyrimai ne vaidina lemiamos reikšmės.

Pastaraisiais metais bendradarbiaudama su savivaldybėmis ir girininkijomis LGGRTC ėmė kurti partizaninio karo vietų pažintinius maršrutus. Pirmasis, skirtas Algimanto apygardos partizanams, 2014 m. buvo įrengtas Šimonių girioje (Anykščių r.). Šie maršrutai, kurie telkia dėmesį į partizaninio karo vietas, patenka į Lietuvoje ir užsienyje reikšmingą tamsiojo turizmo sritį (plg.: Ashworth, Hartmann 2005; Ashworth 2008; Kilinskaitė 2013; Kavolėlytė 2015 ir kt.). Tačiau susiduriama su kita – visuotine interpretavimo problema. Interpretavimas arba perinterpretavimas yra itin svarbus kalbant apie skaudžią istorinę patirtį (Tunbridge, Ashworth 1996, p. 114). Paveldo interpretacija teoretikų darbuose neatsiejama nuo šiuolaikinės-(post)industrinės visuomenės poreikių (Čepaitienė 2010, p. 13). Todėl sutinkami patys įvairiausi kultūros paveldo interpretacijos apibrėžimai ir jų nusakančios taisyklės (plg.: László 2006, p. 229; Tilden 2010, p. 35). Didžiausias dėmesys čia skiriamas informacijos gavėjui ir informacijos pateikimo formai. Pati vieta retai kalba už save. Jai reikalingas įtaigus pasakojimas ir interpretacija, kurios negali atstoti informaciniuose stenduose pateikiami faktai.

Valstybinė įamžinimo politika Lietuvoje remiasi formaliu požiūriu. Tiksliai partizaninio karo vieta netenka reikšmės, atminimo ženklai statomi lengvai pasiekiamose, gerai matomose vietose, šalikelėse. Paminklų užrašai „šioje vietoje“ virsta bendrais – „šiam miške“ arba „šiose apylinkėse“. Taip kautynių vietos, bunkeriai, stovyklos laikui bėgant nyksta ne vien fiziškai, bet ir iš kolektyvinės atminties. Pačiu geriausiu atveju įamžinamas įvykis, o ne įvykio vieta. Tikslus arba simbolinis vietos parinkimas paminklui, formuojant atminimo kultūrą, priklauso nuo iniciatorių. Tikslių vietų reikalauja įvykių liudininkai, simbolines paprastai siūlo valstybės institucijos (Truc 2011, p. 150).

1.2.2. Kultūros paveldo departamentas ir partizaninio karo vietų įpaveldinimas

Pirmaisiais atkurtos Nepriklausomybės metais tautiškas ir paveldas tapo ypač artimi (Vaitkuvienė 2008, p. 45). Tuo metu visuomenėje laikytasi nuostatos, kad į Nepriklausomybę ateita pasiaukojančios partizanų kovos keliu. Vėliau tokią mintį palaikė ir Sąjūdžio dalyviai (plg.: Liekis 2008; Tyla 2010; Genzelis 2012). Tačiau tautiniam tapatumui ir kolektyviniam bendrumui neužteko vien tik istorinės praeities iškėlimo. Nuo pat pradžių buvo susirūpinta išlikusių ir naujai kuriamų simbolių reikšme (Samalavičius 2004, p. 15). Partizaninio karo paveldas Lietuvos paveldosaugoje turėjo užimti svarbią vietą.

Atgimimo metais visuomenėje ir tarp politikų prasidėjusios diskusijos dėl partizaninio karo dalyvių reabilitavimo tam tikrą atgarsį rado ir naujai besikuriančiame kultūros paveldo apsaugos sektoriuje. 1990 m. birželio 16 d. buvo patvirtintos prie Vyriausybės įsteigto Paminklotvarkos departamento funkcijos (Dėl Paminklotvarkos 1990). 1990 m. liepos 30 d. LR Aukščiausioji Taryba – Atkuriamasis Seimas – priėmė Kultūros paveldo inspekcijos laikinąjį įstatymą ir prie LR Seimo įsteigė Kultūros paveldo inspekciją (Lietuvos Respublikos 1990). Pastaroji, pradėjusi darbą paminklų apskaitos ir kontrolės srityje, rėmėsi keletu naujai priimtų įstatymų.

1990 m. lapkričio 26 d. LR Vyriausybė priėmė „Kapinių tvarkymo taisyklės“, kuriose nurodyta, jog *visos neveikiančios kapinės ir laidojimo vietos, taip pat visų karių, partizaninio ir rezistencinio judėjimo dalyvių kapai ir laidojimo vietos, yra kultūros ir istorijos paminklai* (Dėl Kapinių 1990). Dar labiau šias nuostatas įtvirtino netrukus priimtas nutarimas „Dėl istorinę ir kultūrinę vertę turinčių kultūros paveldo objektų, nesančių kultūros paminklų sąrašuose, apsaugos užtikrinimo“ (Dėl istorinę 1991). Remiantis šiais nutarimais laisvės kovų dalyvių kapams imta teikti teisinę apsaugą ir taip pradėta formuoti partizaninio karo paveldo apsaugos kryptis.

Paminklotvarkos departamentas ir Kultūros paveldo apsaugos inspekcija, kurios rūpinosi naujų istorijos ir kultūros paminklų paieška bei apsauga, turėjo užtikrinti svarbiausių partizaninio karo metų ženklų išsaugojimą. 1994 m.

gruodžio 22 d. LR Seimas priėmė Nekilnojamųjų kultūros vertybių įstatymą, kuriuo remiantis minėtų dviejų institucijų pagrindu buvo įkurtas naujas Kultūros vertybių apsaugos departamentas (Lietuvos Respublikos 1995). Tarp daugybės išvardintų objektų naujajame įstatyme partizaninio karo vietoms atskiro dėmesio nebuvo parodyta. Jos liko tais *kitais objektais, kurie gali būti šio įstatymo nustatyta tvarka įregistruoti kaip nekilnojamosios kultūros vertybės, jeigu jie turi kultūrinę vertę ir visuomeninę reikšmę* (Lietuvos Respublikos 1995).

Šiuo įstatymu buvo numatytos ir naujai sudaromos VKPK²². Pažymėta, kad *Valstybinė paminklosaugos komisija yra Lietuvos Respublikos Seimui atskaitinga kultūros vertybių apsaugos valstybinę politiką formuojanti ir šios politikos įgyvendinimą kontroliuojanti institucija* (Lietuvos Respublikos 1995). Jau minėta (žr. sk. 1.2.1.), kad specialiais teisės aktais LGGRTC buvo pavadinta partizaninio karo atminimo bei įamžinimo valstybinę politiką formuojančia ir vykdančia institucija. Formaliai žvelgiant, paveldosaugos srityje tokios funkcijos buvo pavestos VKPK, o įgyvendinti – KPD. Visos minėtos institucijos turėjo užtikrinti sklandų, visapusišką, moksliniais tyrimais ir ekspertų įžvalgomis grįstą valstybinį partizaninio karo įamžinimą ir įpaveldinimą.

Pirmą kartą VKPK aplinkoje partizaninio karo paveldo klausimai buvo išskelti 1998 m. rudenį, kuomet atkreiptas dėmesys, kad LGGRTC veikla paveldo srityje vykdoma silpnai. Išklaušę LGGRTC direktorės pranešimą, VKPK nariai nusprendė: *Atkreipti Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro vadovybės dėmesį į tai, kad kol kas tyrimais, analize bei vertinimais nepakankamai pagrįsta Lietuvos genocido ir rezistencijos, kaip kovų už Lietuvos laisvę ir valstybės atkūrimą sudėtinės dalies, paveldo išsaugojimo programa* (Dėl Lietuvos 1998). Per du VKPK veiklos dešimtmečius partizaninio karo paveldo tema įvairiuose kontekstuose pasisakyta dar keletą kartų: 2012 m. VKPK priėmė „Kapinių, jų apskaitos ir

²² 2004 m. rugsėjo 28 d. LR Seimas priėmė „Lietuvos Respublikos valstybinės kultūros paveldo komisijos“ įstatymą, kuriame Valstybinė paminklosaugos komisija pavadinta Valstybine kultūros paveldo komisija (Lietuvos Respublikos 2004).

apsaugos“ sprendimą, kuriuo ragino savivaldybes imtis Registre esančių apleistų kapų priežiūros, rekomendavo Kultūros ministerijai pritarti KPD pasiūlymui sudaryti *žuvusiųjų asmenų palaikų paieškos, tyrimų, perlaidojimo ir laidojimo vietos įamžinimo komisiją, kuri nagrinėtų konkrečius įrengtų užrašų ant paminklų ar paminklinių plokščių tekstus ir pasiūlytų pataisytų tekstų variantus* (Dėl Lietuvos 2013); 2014 m. VKPK priėmė sprendimą „Dėl kultūros paveldo objektų, esančių miškuose, apsaugos“, kuriame nuspręsta Kultūros ministerijai ir Aplinkos ministerijai siūlyti formuoti kultūros paveldo objektų teritorijų konservacinės paskirties žemės sklypus, taip apsaugant vertybės²³ unikalumą ir supančią aplinką (Dėl kultūros 2014). Nei vienas iš šių rekomendacinio pobūdžio sprendimų didesnių pokyčių nesukėlė.

Dėmesio partizaninio karo gynybinių įtvirtinimų apsaugai siekta parodyti 2003 m. Vilniuje įvykusioje tarptautinėje konferencijoje. Jos pagrindu buvo parengtas VKPK sprendimas „Dėl nekilnojamojo karinio paveldo išsaugojimo“ (Dėl nekilnojamojo 2004). Įvadiniame konferencijos pranešime teigta, kad *ši paminklų* [partizanų miško stovyklų, bunkerių ir slėptuvių. – Aut.] *grupė nėra deramai suinventorinta. <...> nėra gero koordinavimo tarp LGGRTC ir paminklosauginių įstaigų* (Kuncevičius, Mosiejienė 2014, p. 24). Tačiau šios pastabos deramo dėmesio nesulaukė – LGGRTC atstovai ir KPD specialistai aktyvesnio bendradarbiavimo nesiekė. Nei LGGRTC Inventorizavimo programoje, nei Registre partizaninio karo paveldo vietų laukas neišsiplėtė. Gynybiniai įtvirtinimai ir toliau liko papildoma vertingoji savybė pildant žūties vietų aktus. Iš 150 Registre esančių žūties vietų į jų saugomą teritoriją patenka 34 bunkerių ar žeminių duobės, 5 atstatyti bunkeriai. Bet tik 1945 m. Obelių šilo mūšio vietai (Rokiškio r.) teisinė apsauga buvo suteikta kaip įtvirtintai stovyklai ir mūšio vietai (partizanai iš mūšio pasitraukė be nuostolių).

2005 m. balandžio 19 d. įsigaliojo naujasis Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymas (Lietuvos Respublikos 2004). Naujai įpaveldinamų

²³ Sprendime nurodytos įvairios paveldo grupės. Tai archeologinį (piliakalniai, pilkapiai), mitologinį (senovės kulto vietos), istorinį (partizaninio karo vietos), inžinerinį (naujausių laikų gynybiniai įtvirtinimai) ar kitą vertingųjų savybių pobūdį turintys kultūros paveldo objektai.

partizaninio karo objektų vertingosios savybės apibrėžtos kaip istorinės (*reikšmingais pripažinti objektai ar vietovės, susiję su svarbiais visuomenės, kultūros ir valstybės istorijos įvykiais ar asmenybėmis arba išgarsinti literatūros ar kitų meno kūriniai*) ir memorialinės (*objektai, skirti reikšmingiems kultūros ir valstybės istorijos įvykiams ar asmenybėms atminti*). Įstatymo, kuris sugriežtino naujų kultūros vertybių įrašymą į Registrą, įsigaliojimo išvakarėse 2004 m. gruodžio 28 d. buvo įregistruotas nemažas skaičius objektų iš laikinos apsaugos sąrašo. Tarp jų 85 objektai buvo susiję su partizaninio karo istorija (Dėl objektų 2005a); net 79 – žūties vietos (priedas III.1)²⁴.

Per pirmąjį atkurtos Nepriklausomybės dešimtmetį naujai įregistruotų su partizaniniu karu susijusių objektų skaičius siekė vos vieną ar kelias dešimtis per metus. Atliktas empirinių duomenų tyrimas paneigia viešojoje erdvėje ir moksliniuose darbuose suformuotą mintį, kad Nepriklausomybės pradžioje laisvės kovų paveldo skaičius sparčiai didėjo (plg.: Vaitkuvienė 2008, p. 47; Šemienė 2012, p. 17, 19). Nedideliame įpaveldinamų objektų skaičiui įtakos turėjo įvairūs veiksniai: vieningos koncepcijos nebuvimas ir jau aptarta visuomenės bei politikų konfrontacija.

Įtraukiant naujus objektus į Kultūros vertybių sąrašus, tuo pačiu metu imtasi desovietizacinių veiksmų. Remiantis LR Vyriausybės nutarimu, 1993 m. iš sovietinės okupacijos metais sudaryto Istorijos ir kultūros paminklų sąrašo buvo išbraukta 11 objektų, kurie buvo susiję su partizaninio karo įvykiais iš propagandinės pusės (Karo lauko teismo sprendimo vietos, sribų ir kareivių žūties vietos ir pan.) (Dėl Lietuvos 1993). Remiantis Kultūros ministerijos Kultūros vertybių apsaugos departamento direktoriaus įsakymu dar 5 tokio tipo objektai buvo išbraukti 2005 m. (Dėl objektų 2005b), o paskutinį kartą – 2014 m. (Kultūros paveldo 2014).

Nuosekliai kultūros vertybių įpaveldinimo procesą sovietinėje ir posovietinėje Lietuvoje nagrinėjo A. Vaitkuvienė (2010). Jos tyrimas išryškino

²⁴ Pirmieji su partizaniniu karu susiję objektai į kultūros vertybių sąrašus pateko 1990 m. gruodžio 27 d.

būdingus verčių požymius ir tendencijas, kuriomis remiantis buvo pildomi sąrašai. Tačiau liko visiškai neįvertinta ir neaparta Nekilnojamojo kultūros paveldo vertinimo tarybos (toliau – Vertinimo taryba) veikla, o ji neatsiejiama nuo įpaveldinimo procesų nepriklausomoje Lietuvoje. Pirmosios Vertinimo tarybos veiklą reglamentavo 2005 m. priimtas KPD direktoriaus įsakymas dėl Vertinimo tarybos sudarymo ir veiklos nuostatų patvirtinimo (Dėl kultūros 2005). Šiandien veikia jau penkios Vertinimo tarybos, dar dvylika – rajonuose. Vertinimo tarybos, sudarytos iš įvairių sričių ekspertų, turėjo užtikrinti veiksmingą, profesionalų įpaveldinimo darbą, kadangi jų nuostatose nurodyta, jog *Vertinimo taryba nustato nekilnojamųjų kultūros vertybių reikšmingumą, kultūros paveldo objektų ar vietovių vertingąsias savybes bei apibrėžia teritorijos ribas* (Dėl kultūros 2015).

Pagal siūlomų įrašyti į Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą memorialinių vietovių vertinimo tvarką, nustatytą dar 1996 m. (Trimonienė 2009, p. 196), LGGRTC buvo laikoma patariamoji institucija, turinčia suteikti informaciją Kultūros paveldo centro (toliau – KPC) darbuotojams, rengiantiems Vertinimo tarybų tvirtinamus partizaninio karo vietovių ir statinių aprašus. Vėliau, kritikuojant per lėtą okupacinių laikotarpių kultūros paveldo objektų įpaveldinimą, pasigirdo siūlymų LGGRTC aplinkoje sudaryti specialią Vertinimo tarybą. 2009 m. KPD ir LGGRTC atstovai pasirašė bendradarbiavimo sutartį, kurioje buvo numatyta įsteigti Vertinimo tarybą LGGRTC aplinkoje; KDP įsipareigojo teikti metodinę pagalbą, rengti teritorijų planus (Bendradarbiavimo susitarimas 2009). Susitarimo nebuvo laikomasi, todėl apie susidariusią padėtį informuota Valstybės kontrolė ir VKPK. Pastaroji 2012 m. lapkričio 23 d. posėdyje primygtinai, tačiau be rezultatų, siūlė LGGRTC sudaryti specializuotą Vertinimo tarybą (Vilnius. D. Varnaitė, 2016 m.). Valstybės institucijų dėmesio stoka partizaninio karo vietoms buvo keletą metų užsitęsusi opi problema. Beje, reaguojant į Valstybinio audito rekomendacijas bei Kultūros ministerijos nurodymus nuo 2010 m. buvo sustabdytas naujų objektų įrašymas į Registrą, tikslintos tik jame jau esančių vertybių vertingosios savybės, teritorijų planai.

Po ilgų derybų minėta Vertinimo taryba buvo sudaryta 2014 m. kovo 25 d. Kultūros paveldo departamente. Sudarius naują Vertinimo tarybą pokyčiai partizaninio karo įpaveldinime buvo ženklūs. Tai svarbaus lūžio metas. Be to, artėjant valstybės šimtmečiui, KPD viena iš savo prioritetinių temų pasirinko partizaninio karo vietas. Buvo nuspręsta, kad iki 2018 m. Registre jau turi būti visų rajonų svarbiausios partizaninio karo vietos (Vilnius. D. Varnaitė, 2016 m.)

Penktąją Vertinimo tarybą sudaro septyni asmenys, jos pirmininku išrinktas Salvijus Kulevičius, antrasis – Norbertas Černiauskas. Šios Vertinimo tarybos veiklos sritis – memorialinis paveldas. Tai objektai, susiję su partizaninio karo laikotarpiu, kapai, mūšių vietos bei žymių žmonių amžinojo poilsio vietos, senosios kapinės, koplytėlės, kryžiai ir panašaus pobūdžio vertybės (Sudaryta 2014). Pirmasis penktosios Vertinimo tarybos uždavinys – patvirtinti KPC darbuotojų parengtus, Registre be vertingųjų savybių, saugomos teritorijos plano ir kitų privalomų dalių esančius aktus. Per dvejų metų veiklos laikotarpį (2014 m. kovas – 2016 m. kovas) Vertinimo taryba patvirtino 136 vertybių vertingąsias savybes, 44 naujiems objektams suteikė teisinę apsaugą. Tarybos sudarymas lėmė paprastesnę ir spartesnę partizaninio karo vietų įpaveldinimą, tačiau žvelgiant į jos veiklą, pasigendama nuoseklios valstybinės politikos tarpinstituciniame lygmenyje. Neapgalvotos ir nenumatytos gairės, kuriomis remiantis KPC specialistai vykdytų vertybių atranką ir siūlytų jas Vertinimo tarybai. Dar neatėjo eilė gynybiniam įtvirtinimams ir kitiems svarbiems partizaninio karo erdvės ženklams, kurie išliko kraštovaizdyje ir yra svarbus mokslinių tyrimų šaltinis.

Registre esančių duomenų analizė būtina norint suprasti partizaninio karo paveldo apsaugos ir su ja susijusias problemas. Nuo 1990 m. iki 2015 m. pabaigos teisinė apsauga buvo suteikta iš viso 407 partizaninio karo vietoms ir statiniams²⁵, kurių pagrindinė vertingoji savybė kyla iš laisvės kovos

²⁵ 7 objektai paskelbti paminklais, 218 – valstybės saugomais, 182 – registriniais.

istorijos²⁶. Iš viso Registre yra 16696 nekilnojamieji kultūros objektai²⁷, tad partizaninio karo paveldas sudaro 2,4 % visų kultūros paveldo vertybių. Dar labiau teiginį apie išskirtinį dėmesį partizaninio karo vietoms paneigia visų Registre esančių objektų saugomos teritorijos suma. Visos 407 partizaninio karo vietos ir statiniai užima vos 54 ha²⁸. Palyginimui, panašų plotą užima Kauno tvirtovės 9-asis fortas ir Memorialas nacizmo aukų atminimui (51 ha). Beveik keturis kartus didesnę plotą užima Vilniaus miesto dalis, vadinama Lazdynais (190 ha) ar Dariaus ir Girėno aerodromas Kaune (192 ha). Nors pateikti skaičiai paneigia nuomonę apie padidintą paveldosaugininkų dėmesį partizaniniam karui, kur kas svarbiau atsakyti į klausimą, kodėl teorija ir praktika skiriasi, kokį partizaninio karo pasakojimą atspindi Registre esantys objektai ir ar tai valstybinės partizaninio karo paveldo politikos atspindys.

Nagrinėjant Registre esančias partizaninio karo vietas ir statinius, akivaizdžios kai kurios bendros įamžinimui ir įpaveldinimui būdingos tendencijos. Net trys didžiausią saugomų vertybių dalį sudarančios grupės (kapai, kapavietės ir žūties vietos²⁹) yra tiesiogiai susijusios su mirtimi, bendrai jos apima 377 objektus (priedas III.2). Taigi Lietuvos paveldosauga, kaip ir įamžinimas paminklais, paremta mirties (aukos) vaizdiniu³⁰. Plėtojant būtent tokį vaizdinį, partizaninio karo pasakojimą perteikti ne „pralaimėjusiųjų“, o „laimėjusiųjų“ kontekste yra labai sudėtinga. Rizikuojama, nes perdėtas temos sakralizavimas visuomenėje gali tapti atstumiančiu veiksmu. KPD turėdamas

²⁶ Kai kurių Registre esančių vertybių viena iš vertingųjų savybių gali būti su partizaninio karo metais susiję įvykiai, tačiau jei tai nėra lemiamas bruožas, į bendrą statistiką tokios vietos neįtraukiamos. Palyginimui, Grinkiškio dvaro sodyboje (Radviliškio r.) veikė NKVD būstinė, buvo kalinami laisvės kovotojai, tačiau į Registrą Grinkiškio dvaras pateko dėl dvarams priskiriamos vertės. Taip pat Pranciškonų vasarnamis Nemunaityje (Alytaus r.), kuriame 1945 m. prisiekė A. Ramanausko vadovaujami partizanai, turi architektūrinės ir istorinės vertingąsias savybes.

²⁷ 2015 m. KPD veiklos ataskaitos duomenimis.

²⁸ Didžioji dalis partizaninio karo paveldo vertybių užima mažą teritoriją. Iki 10 m² – 183 objektai, 10–29 m² – 101. Didžiausią teritoriją, nuo 1 iki 8 ha užima vos 11 objektų.

²⁹ Kai kuriuos objektus pagal pobūdį galima skirti prie kelių skirtingų grupių, tačiau pateikiamoje statistikoje nurodoma pagrindinė vertingoji savybė.

³⁰ Beje, tokios pat tendencijos – partizanai visų pirma kaip sovietinio režimo aukos – išvelgiamos kinematografijoje (Šermukšnytė 2006, p. 66–72).

išskirtinę teisę rūpintis kultūros paveldu, išsaugoti įvairovę ateities kartoms ir kultūriniu, ir moksliniu požiūriu šia galimybe nesinaudoja.

Daugelio partizaninio karo vietų paveldosauga nežino. Teisinės apsaugos neturi nei viena partizano gimtinė (minėtinos J. Žemaičio, P. Bartkaus, Juozo Lukšos ir kt.), neįvertinta ryšių punktu, partizanų rėmėjų sodybų svarba. Antai iš šiandien 38 žinomų 1944–1946 m. partizanų stovyklų tik 6 turi teisinę apsaugą. Karo istorijos požiūriu, tai unikalūs gynybiniai įtvirtinimai, kurių vertę nusako ne tik laisvės kovotojų žūtis. Palyginimui, 1946 m. liepos 6 d. kautynėse Palapišių miške (Raseinių r.) žuvo vienas partizanas, Atgimimo metais dvi viena šalia kitos esančios partizanų stovyklos nesulaukė dėmesio, vieta liko neįamžinta, miško kirtimo darbų stipriai apardyta.

Registre yra tik 14 objektų, kurie būtų susiję su laisvės kova, bet nepaženklinoti kančios arba mirties pasakojimo. Tačiau partizaninio karo vietų ir statinių įpaveldinimas, priešingai nei bendroji inventorizacija, kuri turėjo būti kruopščiai atliekama LGGRTC, nėra susieta su nuoseklia partizanų kapų ir žūtis vietų registracija.

Kaip jau minėta, didelę Registre esančių vertybių dalį sudaro kapai. Tai partizaninio karo laiku kapinėse palaidotų arba Atgimimo metais iš užkasimo vietų į kapines perkeltų laisvės kovų dalyvių kapai. Jų Registre yra 182 (atitinkamai 3/4 iš partizaninio karo metų ir 1/4 iš Atgimimo metų). Žuvusio laisvės kovotojo kūną palaidoti kapinėse buvo įmanoma, su nedidelėmis išimtimis, tik pirmaisiais partizaninio karo metais (1944–1945 m.). Tad į Registrą įrašyti pradinio karo laikotarpio kapai (apie trečdalis visų partizaninio karo paveldo vertybių) liudija ankstyvąjį laisvės kovų vaizdą ir nutolina nuo įvairaus ir visapusiško partizaninio karo erdvės suvokimo. Dėmesys partizaninio karo dalyvių kapams buvo rodomas nuo 1990-ųjų, tačiau ypač išsiskiria 2009-ųjų skaičiai. Ta pati tendencija būdinga penktosios Vertinimo tarybos darbui (priedas III.1). Įpaveldinimas – išimtinė Vertinimo tarybos teisė – tikslingai nepanaudojama, kadangi kapai kapinėse iš esmės jau saugomi „Žmonių palaikų laidojimo“ įstatymu (Žmonių palaikų 2007). Dėmesys turėtų būti telkiamas į vietas, kurios išėina už teisinę apsaugą nustatančių įstatymų

ribų. Tai valstybiniuose ir privačiuose miškuose esantys kultūros paveldo objektai, kapai ne kapinėse ir masinės kapavietės, partizanų vadų gimtosios, žūties ir kitos vietos.

Paveldo ir geografinis vietos ryšys labai svarbus. Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatyme nurodyta, kad *nekilnojamas kultūros paveldas – kultūros paveldo dalis, kurią sudaro praeities kartų pastatytos, įrengtos, sukurtos ar istorinių įvykių sureikšmintos išlikusios ar neišlikusios medžiaginės kultūros vertybės, tiesiogiai susijusios su užimama ir joms naudoti reikalinga teritorija* (Lietuvos Respublikos 2004; paryškinta mano. – Aut.). Registre esančios partizaninio karo vertybės rodo, kad šio svarbaus kriterijaus ne visada laikomasi. Neretai paveldu su jam priskiriama teritorija tampa medinio, betoninio, akmeninio paminklo, kaip atminimo išraiškos, vieta³¹. Ryšys su tikraja, istorine vieta nutrūksta dėl kelių priežasčių. Pirmoji jų susijusi su privačios nuosavybės klausimu, todėl paveldosaugininkai stengiasi išlaikyti pusiausvyrą tarp kultūros paveldo objekto ir savininko interesų. Antrosios priežasties reikia ieškoti sovietinėje *paminklosaugoje*. Ji buvo *paminklinė* tiesiogine žodžio prasme, įvykio vieta arba teritorija didesnio vaidmens nevaicino. Nauji įstatymai, teorinės prieigos nepriklausomos Lietuvos paveldosaugoje šias tendencijas turėjo pakeisti. Tačiau išlikęs perdėtas dėmesys paminklams dar kartą išryškina teorijos ir praktikos skirtį. Antai 2001 m. valstybės saugoma buvo paskelbta Lietuvos partizanų kautynių ir žūties vieta Mažintų k. (Tauragės r.). Teisinė apsauga suteikta 7 m² plotui, į kurį patenka 1997 m. pastatytas paminklinis akmuo. 2015 m. patikslintame vertybės akte nurodyti KPD Tauragės skyriaus darbuotojų pateikti duomenys, kad bunkerio, kuriame gyveno ir žuvo Kęstučio apygardos partizanai, vieta nežinoma, o ji – vos už 20 m nuo paminklo, gerai išlikusi ir matoma (Autorės

³¹ Registre iš visų partizaninio karo vietų net 359 yra įamžintos, 48 neturi jokio atminimo ženklų.

lauko tyrimai, 2015-05-17)³². 2001 m. valstybės saugoma buvo paskelbta Lietuvos partizanų mūšio ir žūties vieta Paparčių k. (Jurbarko r.). Per kautynes žuvo 11 Kęstučio apygardos partizanų, kurių atminimui 1997 m. buvo pastatytas paminklas. Kultūros vertybė, kuri įvardyta kaip mūšio vieta, užima ... 2 m². Registras neturėtų tapti istorinių įvykių ir juo labiau paminklų duomenų baze. Vieta, konkretų įvykį menanti teritorija, kurioje išlikę materialūs ar asociatyvūs laikotarpio ženklai, yra neatsiejama nekilnojamojo kultūros paveldo vertybės dalis.

Nuoseklios valstybinės politikos stoką partizaninio karo paveldo srityje ypač aiškiai rodo Registre esančių objektų analizė pagal priklausomybę konkrečiam Lietuvos rajonui (priedas V.2). Didžiausią partizaninio karo vietų skaičių turintys Biržų (59), Lazdijų (47), Varėnos (26), Švenčionių (27), Alytaus (24) ir Kėdainių (24) rajonai išskirtini ne tuo, kad čia vyko aršesnė partizaninė kova nei kitose Lietuvos vietose. Šie rajonai turėjo paveldosaugininkus, kurie asmeniškai siekė partizaninio karo vietų įpaveldinimo. Biržų ir Švenčionių rajonai patenka į KPC vyresniojo paminklotvarkininko Valdo Striužo susidomėjimo lauką (Biržai – jo šeimos linija, Švenčionyse V. Striužas ilgą laiką gyveno ir dirbo). Lazdijų ir Varėnos rajonų erdvė priklausė buvusiam KPC vyriausiajam istorikui Broniui Kašelioniui, kuris kilęs iš Lazdijų krašto. Dėmesys Alytaus rajonui buvo parodytas tuomet Kultūros paveldo moksliniame centre dirbusios Dianos Varnaitės (jos mamos šaka nuo Daugų) ir Kultūros paveldo inspekcijos Alytaus padalinio darbuotojų: Vytauto Ledo, Henriko Rimkaus bei Viktoro Zalansko, kurie nuo Atgimimo pradžios buvo dėmesingi partizaninio karo paveldui.

Privati iniciatyva išryškėja ne tik padidintu dėmesiu konkrečiam rajonui, bet ir pagal įpaveldinti siūlomų objektų pobūdį. V. Striužas pagrindinį dėmesį

³² 2016 m. balandžio 14 d. disertacijos autorė kalbino KPD direktorę D. Varnaitę. Pokalbio metu buvo pristatyta Mažintų bunkerio situacija. Į pastabą sureaguota gana greitai; pradėtas tyrimas, atnaujinti duomenys. 2016 m. birželio 20 d. penktoji vertinimo taryba patikslino Lietuvos partizanų kautynių ir žūties vietą, išplėtė jos teritoriją iki 882 m².

skyrė kapams³³, B. Kašelionis – žūties vietoms³⁴, D. Varnaitė bei Kultūros paveldo inspekcijos Alytaus padalinio darbuotojai – žūties vietoms su išlikusiomis bunkerių duobėmis³⁵. Tokiu būdu įpaveldinimas, net ir institucionalizavus šią sritį, priklausė, ir tam tikru mastu tebeprisiklauso, nuo asmenine iniciatyva besivadovaujančių specialistų. Paveldo politika, kuri tiesiogiai priklauso nuo asmeninės įpaveldinimo sampratos, palankumo vienai ar kitai kultūros vertybių grupei bei regionui, negali būti laikoma valstybine. Partizaninio karo vietų įpaveldinimo eiga iki šiol stokoja aiškios ir nuoseklios valstybinės programos.

Apie nedidelį nagrinėjamų objektų skaičių Registre pirmą kartą viešai prabilo D. Varnaitė dar 1996 m. Ji, pristatydama Alytaus rajoną kaip atvejį, parodė, kad partizaninio karo paveldu iš esmės rūpinasi tik entuziastai, o valstybiniu lygmeniu padėtis esanti sudėtinga (Varnaitė 1996a). Nors iš tiesų entuziastų pastangomis suregistruotas didelis partizaninį karą menančių vietų skaičius, šios žinios dažniausiai lieka asmeniniuose archyvuose. Iki 2016 m. padėtis iš esmės nebuvo pasikeitusi. Vertybių skaičius pamečiui, nors nežymiai, augo, tačiau neišsprendė pagrindinio – atrankos – klausimo. Iki šiol trūksta ir tikslingų ekspedicijų, ir mokslinių darbų, kurie pagrįstų įpaveldinimo kriterijus.

Teisės aktų ir Registro duomenų analizė paneigia nuomonę, kad partizaninio karo paveldo vietoms visus dvidešimt šešerius atkurtos Nepriklausomybės metus, o ypač per Atgimimą, valstybiniu lygmeniu buvo skiriamas išskirtinai didelis dėmesys. Akivaizdu, kad būta priešingai – neturint vieningos pozicijos, partizaninio karo paveldas sunkiai atrado vietą tarp įpaveldinamų objektų. Paveldo klausimas dėl sudėtingos istorinės atminties, privačios nuosavybės interesų visada buvo pagrindinių partizaninio karo temų nuošalėje. Mokliškai pagrįstų valstybinių programų nebuvimas įamžinimo ir įpaveldinimo srityje susijęs su nesuformuotomis atitinkamos valstybinės politikos nuostatomis. Bandymai pažvelgti į partizaninio karo vietų įvairovę

³³ Biržų r. iš 59 objektų net 55 yra kapai, o Švenčionių r. – 18 iš 27.

³⁴ Lazdijų r. iš 47 objektų 44 yra žūties vietos, o Varėnos r. – 21 iš 26.

³⁵ Alytaus r. iš 24 objektų 16 yra žūties vietos, 7 – su išlikusiomis bunkerių duobėmis.

plačiau likdavo nutarimų lygmenyje. Nekonceptuali partizaninio karo vietų įamžinimo ir įpaveldinimo veikla buvusią partizaninio karo erdvę neleistinaai suskaldė. Valstybinis įamžinimas daugeliu atveju buvo spontaniškų, privačių iniciatyvų rezultatas. Teisės aktai apibrėžiantys įamžinimą ėjo kaip pasekmė vykstančių procesų, o įpaveldinimas priešingai – planinių, valstybinių programų dalis, daugelis nutarimų pirmiausia išreikšti popieriuje, todėl liko neįgyvendinti.

Apibendrinant galima teigti, kad per dvidešimt šešerius atkurtos Nepriklausomybės metus aiškios ir tvirtos valstybinės politikos partizaninio karo vietų tyrimų ir sklaidos požiūriu nebuvo. Partizaninio karo paveldo klausimas ilgai nebuvo nei keliamas, nei bandomas spręsti teisės aktų nuostatomis; tik 2010 m. imta kalbėti apie archeologinių tyrimų būtinybę, įvairovę bei sklaidą. Sisteminga ir nuosekli partizaninio karo vietų apskaita nevyksta iki šiol. Partizaninio karo istorija tik šiandien atranda kelius švietimo ir turizmo srityse. Panašus iššūkis laukia daugelio muziejų, kurie iki šiol kaupė partizaninio karo palikimą, bet neinterpretavo ir neperteikė jo jaunimui priimtiniomis formomis. Ryšio tarp naujausiųjų laikų Lietuvos istorijos, eksponato ir lankytojo stoka visam partizaninio karo vertinimui uždėjo nuobodaus ir neįtaigaus, perdėtai sakralizuoto martirologinio reiškinių antspaudą.

2. NEVYRIAUSYBINIŲ ORGANIZACIJŲ IR PILIETINIŲ INICIATYVŲ VAIDMUO PARTIZANINIO KARO ATMINIMO POLITIKOJE

Nevyriausybinų organizacijų, kitaip dar vadinamų trečiuoju valstybės sektoriumi, veikla reglamentuojama įvairiais teisės aktais (plg.: Asociacijų 2010; Nevyriausybinų 2014). Tai, kad Nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje panašią patirtį turintys žmonės telkėsi į tam tikras bendrijas – atskiria šį laikotarpį nuo sovietinės okupacijos metų. Per pirmąjį Nepriklausomybės dešimtmetį Lietuvoje susikūrė dešimt politinių kalinių ir tremtinių sambūrių, kurių tikslas – rūpintis žuvusių kovotojų atminimo įamžinimu, viešais minėjimais ir kitais renginiais, atsiminimų leidyba bei daugeliu kitų pilietinių veiklų (Garmutė 1996, p. 57). Dar viena svarbi politinių kalinių ir tremtinių susitelkimo priežastis – siekis išgyventi ir užgydyti stalinizmo metais patirtas žaizdas. Minėtieji sambūriai buvo natūralus trauminių išgyvenimų³⁶ įveikos procesas (Kazlauskas 2006, p. 119–121; Pielmaier, Maercker 2011, p. 2). Paskutiniai sociologų tyrimai rodo, kad trauminės patirties įveikimo laipsnis Lietuvoje auga. Praėjus dešimtmečiui po pirmųjų išsamių apklausų tos pačios kartos žmonės kur kas lengviau kalba apie stalinizmo metus (išsamiau žr.: Žilinskienė 2014, p. 233).

Partizaninio karo įamžinimu besirūpinančių organizacijų narius ir organizacijoms nepriklausančius piliečius vienija bendras tikslas – siekis reabilituoti laisvės kovotojus, garsiai apie juos kalbėti, išsaugoti atminimą, lankyti ir puoselėti su jais susijusias vietas. Šis bendruomeniškas sociologų apibūdinamas *atminčių bendruomenės* sąvoka. Istoriniai įvykiai suburia *atminties bendruomenę*, kurią visų pirma vienija ne bendra patirtis ir prisiminimai, o reikšmė, suteikiama praeities įvykiams. Be to, labai svarbu,

³⁶ Psichologas Alexander Etkind pastebi, kad istoriniai procesai traumuoja tik pirmąją palikuonių kartą, antrojoje aukų, kaltininkų ir netiesioginių liudininkų kartoje trauma virsta gedėjimu. Kitais žodžiais tariant, traumą patiria pats žmogus, o gedulas yra kito žmogaus būseną. Autorius pabrėžia, kad reikia penkiasdešimties metų, arba dviejų kartų, jog gedėjimas dėl tautą ištikusios katastrofos taptų jos kultūros dalimi (Etkind 2013, p. 3, 14).

kad tai gali tapti jungiamąja grandimi tarp tautos istorijos ir asmeninės biografijos, kai atvirai reiškiamos atmintys priimamos formuojant viešąją pasakojimą (Citvarienė 2015, p. 23–24).

Nagrinėjant su partizaninio karo įamžinimu susijusias nevyriausybinės organizacijas ir pilietines iniciatyvas akivaizdūs jų skirtumai. Pagrindinius lėmė įsikūrimo laikas ir organizacijai priklausančių asmenų amžius. Atgimimo pradžioje iniciatyvos ėmėsi istorinių įvykių liudininkai, taip pat miške arba Sibire gimę jų vaikai. Sąlyginai šią žmonių grupę galima vadinti pirmąja partizaninio karo įamžintojų karta. Jos išgyvenimus okupacijos laiku sociologai vadina kultūrine trauma, sovietmetis yra vertinamas kaip „normalybės pertrūkis“ (Žilinskienė 2014, p. 230–231). Liudininkų kartai mirštant arba pasitraukiant iš aktyvios veiklos, jos vietą partizaninio karo įamžinimo srityje perėmė jaunoji, šioje disertacijoje sąlyginai vadinama trečiąja karta. Ji gimė ir jos vertybės formavosi jau atkūrus Nepriklausomybę; nuostatas formavo valstybinė politika, švietimo sistema, drąsiai pasakojamos asmeninės šeimos istorijos. Partizaninio karo temoje ryškesnio vaidmens nevaizduoja antroji karta, kuri augo ir formavosi partizaniniam karui pasibaigus. Nors per tėvus jos atstovai turėjo tiesioginių sąsajų su nepriklausomos Lietuvos arba partizaninio karo metų įvykiais (Vaskelienė 2012), didžioji antrosios kartos dalis tapo neutralia, ją labiau veikė sovietinė propaganda. Sovietinio laikotarpio paveikta antroji karta dažniausiai liko nuošalyje nuo partizaninio karo temos ir Nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje reiškesi iš esmės asmeninių iniciatyvų būdu³⁷.

Būrimasis į organizacijas pagal amžiaus grupes nėra kuo nors išskirtinis reiškinys. Daugelyje gyvenimo sričių veikia atskirtos jaunimo ir suaugusiųjų organizacijos, o jų sudėtis nulemia ir veiklos pobūdį. Sociologai pastebi, kad didžiausią įtaką skirstymui į kartas daro istoriniai įvykiai, kuriuos žmonės

³⁷ Atskiras dėmesys disertacijoje teikiamas Lietuvos žygeivių klubams, kurie Atgimimo metais ir vėliau buvo aktyvūs partizaninio karo vietų paieškų dalyviai bei įamžintojai. Nemažai prasmingų įamžinimo iniciatyvų disertacijoje liks neapartotos, tačiau jos daugiausia pavienės, sunkiai apčiuopiamos ir grupuojamos. Nepaisant to, vyraujančių tendencijų jos nekeičia, o dalis patenka prie jau įvardintų grupių.

pergyvena būdami 12–24 metų (Žilinskienė 2014, p. 18). Sociologės Sigitos Kraniauskienės atliktas XX a. tapatybės konstravimo biografijose tyrimas pagrindžia kartų skirtį socialiniame, kultūriniame ir ekonominiame lygmenyje (Kraniauskienė 2003). Pirmoji ir trečioji partizaninio karo įamžintojų karta šioje disertacijoje yra suprantamos kaip kohortinės³⁸.

2.1. Pirmoji partizaninio karo įamžintojų karta: politinių kalinių ir tremtinių organizacijos

Griūnant sovietinės valdžios sistemai partizaninio karo metais kovojusieji už Lietuvos Nepriklausomybę buvo pirmieji, kurie atsigręžė į prieš keturis dešimtmečius vykusius įvykius. Lietuvoje kartojosi procesai, kurie Vakarų Europos šalyse kilo tuoj po Antrojo pasaulinio karo. Didelį vaidmenį vaidino prisiminimai, kurių pagrindu buvo sukonstruoti esminiai praeities vaizdiniai: netektys, gedėjimas, susitaikymas ir kiti (Moshenska 2010, p. 38). Partizaninį karą išgyvenę žmonės kūrė, o atsižvelgiant į sovietinės okupacijos propagandos padarinius – perkūrė, šio karo atmintį ir vertinimus. Politinių kalinių ir tremtinių idėjos ir vizijos tapo pamatu Nepriklausomybę atkūrusios Lietuvos įstatyminei bazei. Šie žmonės 1988 m. susibūrė į Tremtinių klubą³⁹ ir visomis išgalėmis siekė įtakos atgimstančios valstybės politiniame gyvenime.

Analizuojant nevyriausybinę organizacijų indėlį formuojant partizaninio karo atminimo politiką, svarbios keturios šiuo metu Lietuvoje veikiančios nevyriausybines organizacijos: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių bendrija susikūrė nepriklausomybės metais, o Lietuvos laisvės kovos sąjūdis ir Lietuvos laisvės kovotojų sąjūdis

³⁸ *Kohortinės kartos terminas apibrėžia vienodo ar panašaus amžiaus žmonių grupę, sujungtą bendro demografinio įvykio ir/ar istorinės patirties, kurios pagrindu yra susiformavusi specifinė šios grupės narių pasaulėžiūra, atskirianti juos nuo kitų panašių junginių* (Kraniauskienė 2003, p. 13).

³⁹ 1990 m. Tremtinio klubui priklausė apie 76 tūkst. asmenų, tačiau kilus vidiniams nesutarimams, palaipsniui vienas klubas pasidalino į skirtingas organizacijas: 1991 m. Tremtinio klubas pakeitė pavadinimą į Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungą. 1992 m. nuo šios atsiskyrė dalis narių ir įkūrė Lietuvos politinių kalinių sąjungą. Dar viena dalis atskilo 1995 m. ir įkūrė Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių bendriją.

buvo atkurti vokiečių okupacijos ir partizaninio karo metais veikusių organizacijų pagrindų. Jų veikla labai įvairi, šiame tyrime svarbiausi partizaninio karo vietų įamžinimo būdai ir formos.

Gausiausia ir įtakingiausia nuo pat 1990-ųjų buvo LPKTS. Jos statusas kito: iš pradžių tai buvo politinė-visuomeninė organizacija, kuri atkūrus nepriklausomybę, LR Seimo raginimu, turėjo tapti arba politine, arba visuomenine sąjunga. 1994 m. LPKTS narių neeiliniame suvažiavime, grindžiant tuo, kad *Lietuvos laisvės kovotojai, aukoję save dėl laisvės, turėjo didžiulę moralinę teisę dalyvauti valstybės valdyme* (Skučaitė 1998, p. 10), buvo pasirinktas politinis kelias. Šis pavyzdys atskleidžia kaip pereinamuoju laikotarpiu buvo diegiamas požiūris dėl laisvės kovotojų darbų tąsos, o tam tikrais atvejais, priimant sprendimus, jiems suteiktos pirmenybės. 2004 m. LPKTS susijungė su Tėvynės sąjungos (konservatorių partijos) nariais ir nuo to laiko pati LPKTS liko visuomenine organizacija. Dėl šios priežasties jų veikla, kuri paprastai reiškėsi kaip pilietinė iniciatyva, partizaninio karo įamžinimo srityje analizuojama šioje disertacijos dalyje.

Vos tik kilo Sąjūdis, nukentėję nuo režimo asmenys ėmė viešai kalbėti apie sovietinės okupacijos metais įvykdytus nusikaltimus ir reikalauti reabilitacijos, sugrąžinant tremtiniams ir politiniams kaliniams teises (Safronovas 2011b, p. 343–344). Visi Sąjūdžio narių vieši pasisakymai buvo nukreipti prieš buvusios Lietuvos komunistų partijos (toliau – LKP), 1990 m. tapusios LDDP, narius. Politiniai kaliniai priėmė rezoliuciją, kurioje reikalavo traukti baudžiamojon atsakomybėn visus nusikaltusius žmogiškumui (Politiniai 1992). Aukščiausiosios Tarybos pirmininkas Vytautas Landsbergis pasiūlė surengti bolševizmo Niurnbergą Vilniuje. Šiame teismo procese svarbi vieta būtų tekusi ne tik archyvinių dokumentų tyrimams, bet ir masinių bei pavienių kapaviečių paieškoms (išsamiau žr.: Girdzijauskas, Stašinskas 1992).

Pilietinės iniciatyvos, suprantama, nebuvo reglamentuotos teisės aktais ir varžomos ataskaitų. Didelis dėmesys buvo skirtas partizaninio karo įamžinimui, šis buvo pagrįstas atminties kultūros laikysena (Nikžentaitis 2011, p. 381). Tuo metu pagrindinė partizaninio karo įamžinimo forma buvo

prisiminimų rašymas ir leidyba, paminklų statymas ir žuvusiųjų palaikų atkasimas. Pirmąjį Nepriklausomybės dešimtmetį buvo išgyventas paminklų statymo bumai, kuris menotyrininkės Giedrės Jankevičiūtės pavadintas „paminklomanija“ (1995a, p. 56). Tačiau sociologai ir psichologai pabrėžia, kad šis reiškinys būdingas daugeliui pototalitarinių visuomenių – susidaro sąlygos iki tol griežtai saugotą asmeninę trauminę patirtį paversti vieša, apie ją garsiai kalbėti (Žilinskienė 2014, p. 9) ir taip su aplinkiniais išgyventi ilgą laiką užgniaužtą gedulą. Ilgainiui paminklų statymo vėjus sumenko, imta ieškoti įvairesnių meninių sprendimų. Nors oficialiai pabrėžiama, kad įamžinimui buvo pasirenkamos dvi pagrindinės vietų grupės: 1) Įvykių vietos (žudynių, stovyklų, bunkerių, mūšių, žūties, niekinimo ir atminimo) ir 2) Laidojimo vietos (kapinės arba jų dalys, kapai ne kapinėse ir užkasimo vietos – Trimonienė 2009, p. 189), visas dėmesys buvo sutelktas į žūties ir laidojimo vietas. Trečioji specialistų išskirta kategorija – statiniai (geležinkelio stotys, saugumo struktūrų būstinės, mokyklų pastatai, memorialinės sodybos ir atstatyti bunkeriai) į įamžinamų vietų sąrašą pateko kiek vėliau, specialių nutarimų ir valstybinių programų dėka.

Šioje darbo dalyje dėmesys telkiamas į įamžinimo formas, kurios Atgimimo metais reikėsi ir šiandien atpažįstamos kaip didelį mastą įgavęs posovietinės visuomenės elgesys. Teoretikai pabrėžia, kad paminklas – viena iš pagrindinių įamžinimo formų – yra galios ir pergalės demonstravimas (plg.: Ashworth 2008, p. 232–233; Kattago 2009), tačiau kalbant apie didelį mastą Atgimimo metais įgavusį procesą, pirmiausia jį privalu suvokti kaip istorinės tiesos atkūrimą partizaninio karo dalyvių ir liudytojų atžvilgiu.

Pirmasis pasaulinis karas nulėmė paminklokūros pokyčius XX a. pirmojoje pusėje. Dėmesys nuo karvedžių buvo nukreiptas į eilinius kovotojus⁴⁰, kurie tapo savos valstybės herojais (Dementavičius 2011, p. 95). Tuo pačiu metu iškilo Nežinomo kareivio kapo – šventos vietos – reikšmė,

⁴⁰ G. Jankevičiūtės teigimu naujaisiais laikais žuvusiems eiliniams kariams paminklus pirmieji pradėjo statyti prūsai: 1793 m. Frankfurte buvo pastatytas paminklas karališkosios armijos kariams, žuvusiems 1792 m., ginant miestą nuo prancūzų sukilėlių. Paminkle neatsižvelgiant į karinius laipsnius buvo išvardyti visi žuvusieji (Jankevičiūtė 1995a, p. 61).

kuriant tautinį identitetą. Lietuvoje su šiuo reiškiniu pirmą kartą susidurta XX a. trečiajame dešimtmetyje, pradėjus rūpintis Nepriklausomybės kovose žuvusių karių atminimo įamžinimu (Staliūnas 2001). Mintis apie *kiekvieno* kovotojo indėlį, taip pat svarbi įamžinant partizaninio karo dalyvių žūties vietas ir kapus. Po Antrojo pasaulinio karo paminklų samprata Vakaruose pakito: atsirado neherojiškų, negatyvių paminklų, kurie žvelgė į karą kaip į didelių nuostolių ir praradimų lauką (Kattago 2009, p. 155). Tačiau posovietinėje erdvėje tokių pokyčių neįvyko.

Lietuvos partizanams pastatytų paminklų tipus yra apibrėžusi R. Trimonienė, tačiau ji tai padarė atsižvelgdama į medžiagines paminklų savybes (2009, p. 183–187). Toks vertinimas svarbus norint apibrėžti paminklų įvairovę, tačiau šiame tyrime daug svarbiau pažvelgti į materialaus atminimo ženklą, įamžinamos vietas ir paminklo statytojo ryšį. Sociologai pabrėžia, kad trauminę patirtį turinčio žmogaus atminčiai reikšmingi ne abstraktūs paminklai, o memorialai, kryžiai ir kitos kančių vietas bei simboliai, kadangi šie žmonės siekia istoriškumo, ne dvasinės fikcijos (Šutinienė 2003, p. 12). Šioje vietoje ima ryškėti pirmasis konfliktas tarp valstybinės įamžinimo politikos, kuri įvairių sričių specialistų pirmiausiai vertinama kaip aukšto meninio lygio, ir entuziastų, kurių pastangomis ir lėšomis iškilę atminimo simboliai. Atgimimo metais, su retomis išimtimis, paminklai buvo sukurti ne menininkų. Labai dažnai pirmosios kartos atstovai, įamžindami bendražygių žūties arba jų palaikų užkasimo vietas, atminimo ženklu pasirinkdavo krikščioniškąjį kryžių. *Kančios, ištikimybės ir Tėvynės meilės simboliai – lietuviškieji kryžiai – vėl puošia mūsų žemę. Daug didvyrių – daug ir kryžių JIEMS. Pakelėse ir miškuose. Daubose ir kalneliuose. Paraistėse ir atkampiausiose vietose* – rašė tremtinė Antanina Garmutė (1996, p. 235). Vėliau valstybės institucijų atstovai ims priekaištauti laisvės kovų dalyviams, kada jie liausis statę kryžius ir imsis ieškoti kitų įamžinimo formų (Kaunas. V. Balsys, 2016 m.).

Politinių kalinių ir tremtinių iniciatyva pastatyti paminklai laisvės kovotojams išlaikė savo konservatyvų stilių, dažnai rėmėsi tarpukario liaudies

meno ikonografija (Jankevičiūtė 1995a, p. 61). A. Novickas atkreipė dėmesį, kad paminklai buvo kuriami *kaip istorinės atminties palaikymo ir kolektyvinių apeigų ženklai ir erdvės, todėl kaip ir architektūra priskirtini socialinės erdvės formavimo menui, sietinam ne tik su estetinių, bet ir su etinių problemų sritimi* (2010, p. 8). Tačiau kalbant apie partizaninio karo įamžinimą atminimo ženklais, pirmiausia svarbi ne materijų kaita, o atminimo ženklo statytojo laikysena, jo ryšys su vieta. Atgimimo laikotarpiu paminklų statymo reiškinys turėtų būti vertinamas kaip atminimo kultūros dalis, nors dalies istorikų ir valstybės institucijų yra supaprastinamas žvelgiant į jį vien per medžiaginę išraišką (žr. sk. 1.2.1.).

Disertacijos autorė skiria tris partizaninio karo atminimo paminklų statymo etapus ir atitinkamai paminklų statytojų laikyseną.

Pirmasis etapas – partizaninio karo metai. Dažniausiai atminimo ženklai buvo slapti. Jų paskirtis – atmintyje išsaugoti žūties arba kapo vietą, todėl paminklai galėjo visiškai neturėti regimų sąsajų su konkrečiu įvykiu arba dalyviais. Be vardinių medžių sodinimo papročio, minėtinas akmenis statymas įvykio vietoje. Antai 1995 m. Utenos muziejaus ekspedicijos dalyviai apsilankę Pagaigalės k. (Švenčionių r.), kadaise Emilijai Šaltenienei priklaususioje sodyboje stebėjosi prie įėjimo esančiu akmeniu – kliūtimi. Tuometinis sodybos šeimininkas Adolfas Venclova (E. Šaltenienės sesers vyras) paklaustas kodėl čia tas akmuo, atsakė: *Kad neužmišč. Kad niekad neužmišč. Po partizano žūties aš tadu čia akmenų unkasiau. Prie sovieta gi paminklų nepastatysi* (Vilnius. A. Pranskėnienė 2016 m.). Istoriniai dokumentai atskleidžia, kad šioje vietoje 1948 m. rugpjūčio 9 d. sovietams panaudojus kompromituojančias, partizanus supriešinusias, priemones, partizanų būrio vadas Dominykas Zaptorius nušovė kito partizanų būrio vadą Antaną Krinicką (APP 2008, p. 460–462).

Dažnai partizanų žūties vietas ženklino medyje išraižyti kryželiai⁴¹, rečiau – akmenyse iškalti ženklai. Palyginimui, Varčios miško kautynėse (Alytaus r.) žuvusių partizanų Juozo Kazlausko ir Anelės Simonaitytės atminimui akmenyje buvo iškaltas užrašas „† / 1945 / K. J. VI / S. A.“ (KVR 2016). Tauro apygardos štabo narių ir Žalgirio rinktinės partizanų žūties vietoje Altoniškių miške (Kauno r.) buvo supiltas simbolinis kapas (priedas II.1), medyje išraišytas kryželis ir data „1951“ (Autorės lauko tyrimai, 2014-07-06). Nėra abejonių, jog visos šios įamžinimo pastangos – artimųjų arba bendražygių iniciatyva. Pateikti pavyzdžiai rodo svarbų *tikslios* vietos ir atminimo ženklų ryšį. Įamžinama tam, kad konkrečioje vietoje išliktų atmintis, kurios adresatu tampa ateinančios kartos.

Antrasis partizaninio karo atminimo paminklų statymo etapas prasidėjo su Atgimimu. Jam būdingi sakraliniai simboliai: kryžiai, koplytstulpiai, paminklai iš lauko riedulių. Iniciatyvos dažniausiai asmeninės, paminklai statomi savomis lėšomis, jų meninė vertė didesnės reikšmės neturi. Tačiau būta tam metui išskirtinių, profesionalių darbų. Minėtinas 1991 m. architekto Henriko Kęstučio Šilgalio suprojektuotas ir pastatytas paminklas Didžiosios Kovos apygardos partizanų palaikų užkasimo vietoje Želvoje (Ukmergės r.). Tačiau dauguma Atgimimo metais pastatytų paminklų buvo paprasti, nes skaudžius įvykius įamžinančių atminimo ženklų paskirtis tuo metu buvo kita. Siekta pagerbti žuvusius, sugrąžinti vardus tų, kurie kelis dešimtmečius buvo niekinami, o jų asmenines istorijas siekiama ištrinti iš atminties. Taigi atgimstančios ar Nepriklausomybę atkūrusios Lietuvos paminklų paskirtis kitokia. Didžiausią dėmesį laisvės kovų įamžintojai skyrė žūties vietoms, masinėms kapavietėms ir kapams. Paminklams būdingas ryšys su tikslia įvykio vieta. Palyginimui, prie Šilalės evangelikų liuteronų kapinių partizaninio karo metais buvo užkasami laisvės kovotojų kūnai. 2001 m. dalis palaikų buvo

⁴¹ Raižiniai medžiuose – piešiniai, datos, įvairūs kiti ženklai (angl. *arborglyphs*) – pasaulyje gerai žinomas reiškinys (plačiau žr.: Mallea-Olaetxe, Berryman 2008). Palyginimui, 2013 m. trys lenkų archeologai įvykdė projektą, kurio tikslas – užfiksuoti greta Chycinos kaimelio esančius medžius su įrašais. Buvo surasti 55 Antrojo Pasaulinio karo metų raižiniai ant medžių (Kobiałka ir kt. 2015).

iškasta ir palaidota į kapines, tačiau *duobės, kuriose atrasti partizanų kaulai, pažymėtos akmenis plokštėmis – įamžinta pirmoji amžino poilsio vieta. Ji šventa* (Rubšytė-Ūksienė, Višilienė 2015, p. 20). Į atminimo, taigi ir įamžinimo sritį atėjus valstybės institucijoms ir vietos savivaldoms įvyksta ryškių pokyčių. Tiksliai įvykio vietai skiriama mažiau dėmesio, nes paminklas turi nebe liudyti ir saugoti vietos atmintį, o pagerbti kovojusių ir žuvusių atminimą.

Su anksčiau paminėtais pokyčiais susijęs **trečiasis** partizaninio karo paminklų statymo etapas. Institucionalizavus įamžinimo procesą, apie 1996 m. asmeninių iniciatyvų pobūdis taip pat keičiasi. Šiam etapui būdingi aukštesnės meninės vertės atminimo ženklai, neretai modernūs, be sakraliųjų skausmo ir kančios simbolių. Jų projektai finansuojami valstybės, paminklų autoriams mokami atlyginimai. Ryšys su tiksliais įvykių vietomis palaipsniui nutrūksta.

Paminklais siekiama pasakoti partizaninio karo istoriją. Svarbiausiais pasakojime tampa faktai, minėjimams pasirenkamos lengvai privažiuojamos, prieinamos vietos. Toks siekis kultūros paveldą išsaugoti įpaminklinimo formomis atminimo kultūros tyrinėtojų vertinamas nevienareikšmiškai. Tuomet, kai vienos vietos yra suaktualinamos, kitos autentiškos kultūrinės atminties vietos praranda savo reikšmę. Antropologas Paul Connerton tai įvardija *amnezijos* baime, kuomet nerimaujant, kad istorija bus užmiršta, dalis vietų įamžinamos, kartais nebūtinai autentiškoje vietoje (Connerton 2009, p. 29; plg.: Gaižutytė-Filipavičienė 2015, p. 75). Tokiu būdu ryšys su tikslia įvykio vieta nutrūksta greičiau, nei tai įvyktų natūraliai, bėgant laikui, keičiantis kartoms. Suaktualinus naują vietą, kurioje pastatomas paminklas, būtent čia nešamos gėlės ir degamos žvakutės, tikroji vieta greitai praranda savo reikšmę, todėl kyla pavojus ir ją prarasti. Antai 1949 m. rugpjūčio 13 d. Užpelkių miške (Radviliškio r.) žuvusiems partizanams 1999-aisiais pastatytas tipinis paminklas ne tikslioje vietoje. Prie jo uždegamos žvakutės, padedama gėlių. Tikroji vieta 2016 m. rugpjūtį vykdytų žvalgymų metu nustatyta už 2 km į šiaurės rytus nuo paminklo.

Tikslios įvykio vietos svarbos įamžinime nesuvokia valstybės ir savivaldos atstovai. Kyla konfliktas tarp kovojusiųjų artimųjų, turinčių

asmeninę, emocinę patirtį su tikslia partizaninio karo vieta ir tų, kurie institucionalizuoja atmintį ir į tai žiūri iš esmės formaliai. Pavyzdžiui, vietinė Didžiųjų Žalimų k. (Kretingos r.) gyventoja Bronislava Jucienė, paklausta apie kelių sankryžoje pastatytą paminklą Žemaičių apygardos Kardo rinktinės štabo partizanams pabrėžė, kad jis pastatytas neteisingai, nes partizanai žuvo ne prie kelio, o miške prie bunkerio:

– *Ar toli žūtis vieta nuo paminklo?*

– Vo ka aš i nežinau. Aš nieka negaliu aiškint. Bet žina kas, matā tie, kuriems statė, saka nu čia api tas raides pertryns ir [paminklą. – Aut.] padirbs sribuokams⁴². Aš nežinau, nu jeigu ne tuoj vietoj žuva ir pastatie paminklą. Vo tai kam tas paminklas yr reikalings, juk ateities kartuoms, o ne mums. Mes žinuom, o jūs – nebžinuot.

– *O kas taip apie tuos sribokus pasakė?*

– Nu tų žuvusiųjų giminės, kur pastatė tų paminklą. Nu apylinke [=seniūnija] state tų paminklą, ne tie žmuones state. Ir, saka, nutryns tas raides ir parašys – sribuokams.

– *Nes jie nepatenkinti, kad...*

– Kad ne tuoj vietuoj.

– *Tai kaip jie taip nesusižinojo?*

– Nežinau. Nu apylinke [=seniūnija] nusprendė, kad reik pri kelia. Visi matys, o į mišką kas tē nueis (Didieji Žalimai. B. Jucienė, 2014 m.).

Pateiktas pavyzdys pabrėžia konfliktą, kuris kyla dėl tikslios įvykio vietos svarbos ir įamžinimo. Valstybės institucijoms pradėjus vyrauti, politiniai kaliniai ir tremtiniai pasidavė naujai įamžinimo politikai, todėl buvo pradėtos įamžinti nebe partizaninio karo vietos, kurios buvo svarbiausios pirmajame etape, bet įvykiai, kuriuos pasirenka valstybės institucijų atstovai. Taip atsitinka tuomet, kai įamžinimo imasi tie, kurie asmeninio ryšio su konkrečiais žmonėmis ir vieta neturi. Pateiktame pavyzdyje kalbama apie Kūlupėnų seniūniją, kurios iniciatyva 1997 m. pastatytas lauko akmenų paminklas. Bunkerio, kuriame žuvo partizanai, vieta yra miško gilumoje, bet paminkle vis tiek rašoma: „**Čia** 1953 04 06 sov. saugumas sunaikino L[ietuvos]L[aisvės]A[armijos] Žem[aičių] apyg[ardos] Kardo rinkt[inės] štabą“ [paryškinta mano. – Aut.]. Nebelikus asmeninio ryšio ir *šventumo*, kuris

⁴² Turimi omenyje operacijoje dalyvavę MVD Kretingos rajono skyriaus darbuotojai.

liudijamas Šilutės mieste iškastų palaikų vietos įamžinimo pavyzdžiu, tiksli partizaninio karo vieta nebevaidina jokio vaidmens. Ryšį su jomis saugo pavieniai asmenys ir jų iniciatyvos, asmeninėmis lėšomis įgyvendinami partizaninio karo įamžinimo projektai, kurių idėja nepakito nuo Atgimimo metų. Dažnai nesąmoningai, tačiau būtent politiniai kaliniai ir tremtiniai, asmenine iniciatyva dirbantys žmonės prisidėjo prie partizaninio karo vietų išsaugojimo, kurių svarba šiandien po truputį suvokiama ir moksliniu požiūriu.

Pabrėžtina, kad pirmoji partizaninio karo įamžintojų karta didelį dėmesį skyrė žuvusių laisvės kovų dalyvių palaikų paieškoms. 1988–1989 m. ir pirmaisiais Nepriklausomybės metais, žuvusių laisvės kovotojų artimųjų iniciatyva buvo masiškai kasinėjamos partizaninio karo dalyvių palaikų užkasimo vietos. Per savavališkus kasinėjimus žuvusiųjų palaikai neretai buvo išverčiami ekskavatoriaus kaušu, kaulai surenkami, sudedami į dėžes ir bendrai laidojami kapinėse. *Po smėlį kapstėm kauliukus, rinkom. Vyrai kasė ir pylė mums, o mes [partizanų seserys Ona Budginaitė, Albina Augustytė ir Ona Žukauskaitė. – Aut.] su rankom rinkom kauliukus. Ant kelių atsiklaupusios visus kauliukus surinkom, nuvalėm, pridėjom į maišą. Ten vienuolika, pagal galvikes sprendėm. Nuvežėme į Tytuvėnus, yra paminklas jiems pastatytas* – pasakojo žuvusio partizano Jono Žukausko sesuo apie laisvės kovotojų palaikų atkasimą Šiluvoje Atgimimo metais (Šiluva. O. Žukauskaitė 2016 m.). Taip kasinėjant palaikai paprastai būdavo suardomi ir tarpusavyje sumaišomi, o daugelis kaulų likdavo vietoje nepastebėti. Chaotiškai atliekant palaikų paieškas prarasta galimybė palaikus atpažinti, surinkti įkalčius, pateikti kaltinimus nusikaltimų vykdytojams ir kreiptis į tarptautines institucijas dėl Lietuvoje vykdytų žudynių (Urbanavičius 1999, p. 579–580). Tačiau pateiktas partizanų seserų paieškų pavyzdys pabrėžia kultūrinę ir religinę šio darbo svarbą. Atgimimo metais tai buvo neatsiejama laisvės kovotojų teisinės ir moralinės reabilitacijos dalis.

Tiksliai nežinoma, kiek per šį laikotarpį buvo iškasta ir į kapines perkelta partizaninio karo dalyvių palaikų, bet netenka abejoti tuo, kad didžiausią mastą savavališkos palaikų paieškos pasiekė Atgimimo ir pirmaisiais atkurtos

Nepriklausomybės metais (Varnaitė 1996b). Manoma, kad tuo metu į kapines buvo perkelta apie 2000 partizanų palaikų, iš kurių 95 % buvo atkasti nedalyvaujant specialistams (Pečiūraitė 1992). LPKTS skyrių atstovai, apibendrinę 1988–1997 m. veiklos rezultatus, konstatavo, kad per šį laikotarpį į kapines perkėlė 1964-ųjų partizanų palaikus (Juškevičienė 1998, p. 44–46).

Kilus susirūpinimui dėl stichiškai daugelyje Lietuvos vietų vykstančių partizaninio karo dalyvių palaikų paieškų, 1989 m. Lietuvos istorijos instituto archeologai kartu su Vilniaus universiteto antropologais parengė palaikų užkasimo vietų kasinėjimų tvarką nurodančią atmintinę (Urbanavičius 1999, p. 580). Siekiant sumažinti savavališkų kasinėjimų skaičių, su masiniu palaikų perlaidojimu daroma žala ir paieškų reikalavimais bandyta supažindinti spaudoje (Kuodytė 1990; Česnys 1991; Pataria 1992; Pečiūraitė 1992). Taip pat pradėtas siūlyti kitas kelias. Žinant, kad laisvės kovų dalyvių palaikai užkasti pagarbioje vietoje buvo siūloma juos ten palikti. Toks raginimas „Tremtinio“ laikraštyje išsakytas dar 1990 m. birželį (Kreipimasis 1990; Kuodytė 1990). Buvo siūloma šiose vietose pastatyti atminimo ženklus, juos aptverti tvorelėmis, pasodinti gėlių. Tokie pasiūlymai buvo vertinami skirtingai. Antai 1990 m. Skaudvilėje (Tauragės r.) prie buvusio valsčiaus NKVD–MVD–MBG poskyrio pastato suradus masinę partizanų kapavietę, nuspręsta šią vietą sutvarkyti ir pašventinti. Tačiau dalis atkasimo darbe dalyvavusių asmenų tokiai idėjai nepritarė ir 11 iškastų kaukolių buvo palaidotos šventoriuje prie bažnyčios (Garmutė 1996, p. 100). Vis dėlto ilgainiui palaikų užkasimo vietos sutvarkymo idėja išplito. Šioms vietoms buvo suteikiamas kapo statusas, pripažįstama vertė.

1991 m. į partizanų palaikų problemą dėmesį atkreipė valstybės institucijos. Tų pačių metų gruodžio 11 d. LR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas priėmė nutarimą „Dėl rezistentų ir kitų asmenų, nužudytų okupacinių režimų metu, palaikų perkėlimo“ (Dėl rezistentų 1991). Netrukus, 1992 m. birželio 9 d., buvo paskelbtas LR Vyriausybės nutarimas „Dėl rezistentų ir kitų asmenų, nužudytų okupacinių režimų metu, palaikų perkėlimo ir įamžinimo“ (Dėl rezistentų 1992). Nutarimai buvo parengti jau minėtos 1989

m. parengtos „Atmintinės“ pagrindu, įpareigota palaikus aprašyti pagal rekomenduojamą schemą (Urbanavičius 1999, p. 580). Taip pat nutarimuose buvo nustatyta rezistentų palaikų perkėlimo į kapines tvarka ir taisyklės. Numatyta, kad palaikų ekshumacijoje turi dalyvauti prokuratūros pareigūnas, archeologas, teismo medicinos ekspertas, prirėikus – antropologas.

Nustačius ekshumavimo ir perlaidojimo tvarką, į partizanų palaikų paieškas ir kasinėjimus buvo įtraukti archeologai. Deja, pirmieji leidimai archeologiniams tyrimams laisvės kovotojų palaikų užkasimo vietose išduoti tik 1996 m. (Biržuose ir Utenoje – Luchtanienė 1996; Songailaitė 1996). Taigi, iki tol archeologai palaikų paieškas vykdė be leidimų, o apie jų atliktus tyrimus ir mastą trūksta net bendriausios informacijos. Viena iš retų išimčių reikia laikyti 1991 m. Leipalingyje (Druskininkų sav.) atkastų 32-jų rezistentų palaikų tyrimus, kurie sulaukė atskiros publikacijos (Rimkus 1996)⁴³.

To meto tyrimai buvo prastai dokumentuojami, ne visada laikytasi būtinų archeologinių tyrimų metodikos reikalavimų, archeologai dažnai likdavo tik politinių kalinių ir tremtinių organizacijų narių kasinėjimų stebėtojais. Ne iš karto baigėsi ir savavališkai rengiamos rezistentų palaikų paieškos. Daugelyje vietų kasinėjimai vyko tinkamai tam nepasirengus, nesurinkus istorinių duomenų (Šimkūnaitė 2007, p. 13). Tarp palaikų paieškų iniciatorių ir perlaidojimo tvarką prižiūrinčių valstybės institucijų atstovų būta nesusikalbėjimo (plg.: KPDA, f. 1, ap. 1, b. 104, l. 158–162, 183; Varnaitė 1996b, p. 60–61).

Vakarų mokslininkų akiratyje naujausiųjų laikų konfliktų masinės kapavietės užima svarbią vietą ir teoriniame lygmenyje (plg.: Cox, Hunter 2005; Dupras ir kt. 2006), ir praktiniuose tyrimuose. Antai vien per pastaruosius 20 metų nepriklausomos teismo medicinos ekspertizės tyrimai buvo atlikti tokiose masinėse kapavietėse kaip, pavyzdžiui, Odesoje (Ukraina, 240 000 žydų palaikų), Katynėje (Lenkija, daugiau nei 21 000 palaikų), Kosove (daugiau nei 1800 aukų) ir kt. (Kozakaitė 2012).

⁴³ Tyrimų eiga taip pat užfiksuota V. Urbanavičiaus sukurtame kino filme „Kryžkelės“ (1992 m.).

Teismo medicinos archeologijos terminas parodo, kad tokie palaikų tyrimai yra ne tik archeologiniai, bet ir teisminiai. Apie tai Lietuvoje pirmą kartą susimąstyta tiriant Tuskulėnų masinę kapavietę. Laisvės kovotojų artimieji ir bendražygiai reglamentuotą palaikų perkėlimo tvarką daugeliu atveju suvokė kaip sąmoningą trukdymą pagerbti žuvusiųjų atminimą. Palyginimui, 1991 m. rugsėjį partizanų palaikų atkasimo darbai buvo pradėti techninio aptarnavimo įmonės teritorijoje Radviliškyje. Atkasimo darbams vadovavo Algirdas Kamantauskas, talkino LPKTS nariai. Darbai buvo atliekami be archeologų, kasama ekskavatoriumi, vėliau – kastuvais. Įsikišo Panevėžio apygardos Kultūros paveldo inspekcijos darbuotojai, kurie bandė savavališkus kasinėjimus sustabdyti ir reikalavo vadovautis atkasimo darbus reglamentavusiais teisės aktais. Įvykių dalyviai ir išlikusi vaizdinė medžiaga liudija apie priešiška sutiktus Kultūros paveldo inspekcijos darbuotojus. Pastarieji buvo išvadinti komjaunuoliais, kitaip įžeidinėjami (KPDA, f. 1, ap. 1, b. 27, l. 161–165; Kulikauskas 2011; Kaunietis 2013, p. 473).

Archeologiniai partizaninio karo dalyvių palaikų tyrimai daugiausiai vyko LGGRTC, rečiau – KPD teritorinių padalinių, miestų ir rajonų savivaldybių užsakymu. Atskirais atvejais archeologinių tyrimų būdavo reikalaujama miestuose ir miesteliuose aptikus rezistentų palaikų įvairių žemės kasimo ir statybos darbų metu. Palyginimui, 1997 m. mažos apimties archeologiniai tyrimai buvo surengti Kupiškyje, tiesiant vandentiekio vamzdžius ir aptikus partizanų kaulų (Tebelškis 1997). Pagrindiniai partizanų palaikų paieškų iniciatoriai iki šiol yra LPKTS skyriai ir žuvusiųjų artimieji. Valstybės institucijos (dažniausiai – už partizaninio karo tyrimus atsakingas LGGRTC) užima tarpininkų tarp paieškų iniciatorių ir tyrimus atliekančių archeologų vaidmenį⁴⁴.

Nors pirmoji partizaninio karo įamžintojų karta didžiausią dėmesį rodė partizaninio karo vietų ženklinimui kryžiais ir paminklais, taip pat palaikų perkėlimui, jų iniciatyva gimė ir kitos, vėliau jaunosios kartos perimtos

⁴⁴ Pastaraisiais metais partizanų palaikų buvo ieškoma Zervynų (Palkabalio) miške (Varėnos r.) (Žilinskaitė 2013, p. 3), Dusetose (Zarasų r.) (Žilinskaitė, Vėlius 2013b, p. 219) ir kt.

veiklos. Viena iš jų – partizanų bunkerių ir žeminių atstatymas. Sugriuvusių pastatų rekonstrukcija autentiškoje įvykio vietoje – galias šaknis turinti tradicija. Sugriautos pilys, miestai, bažnyčios ir kiti visuomenei reikšmingi objektai atkuriami nuolat (palyginimui, apie Vilniaus Žemutinės pilies LDK Valdovų rūmų atstatymą pradėta kalbėti nuo 1987 m.; 2001 m. priimti valstybiniai sprendimai). Žeminių atkūrimo ištakų reikia ieškoti sovietmečio laikotarpyje. 1974 m. Rūdninkų girioje (Šalčininkų r.) ir 1975 m. Antanų miške (Švenčionių r.) propagandos tikslais sovietinės valdžios sprendimu buvo atkurtos raudonųjų partizanų pagrindinio komiteto bazės. Jos abi, išplėtojus vidinę infrastruktūrą, papildomai įrengus muziejinius paviljonus, tapo Lietuvos TSR Revoliucijos muziejaus filialais (Kasperavičius 1974; 1975; Kuzmienė 1979). Čia nuolat buvo rengiamos moksleivių ir suaugusiųjų ekskursijos, rinkdavosi ir laisvalaikį leisdavo Lietuvos komunistų partijos nariai, buvę raudonieji partizanai.

Antrojo pasaulinio karo metais veikusių raudonųjų partizanų žeminių, žinoma, buvo ir kituose rajonuose. Tampa akivaizdu, kad mintis, kurią siekiama perteikti atkuriant bunkerius ar žemines nepasikeitė nuo sovietinės okupacijos laikų. Buvo siekiama atstatyti tai, kas prieš sugriauta ir sunaikinta. Skirtumas tik toks, jog sovietmečiu atkuriamų raudonųjų partizanų žeminių iniciatoriai buvo politikai, užimantys svarbią vietą to meto valstybės valdyme. Nepriklausomoje Lietuvoje bunkerių ir žeminių atkūrimo iniciatoriai daugeliu atveju yra žuvusiųjų artimieji ir nevyriausybinės organizacijos. Dėl informacijos stokos ir menkos sklaidos atstatytų bunkerių lankymas buvo ir yra tik siauro visuomenės rato veikla.

Idėja atkurti partizanų bunkerius ir žemines autentiškose vietose puoselėjama nuo pirmųjų atkurtos Nepriklausomybės dienų. Tai buvo dar viena partizaninio karo įamžinimo galimybė ir forma. Tačiau priešingai nei paminklų statymas, bunkerių ir žeminių atstatymas darė didžiulę žalą partizaninio karo paveldo vietoms (prieš atstatant bunkerių vietose beatodairiškai buvo iškasamos duobės). Remiantis visoje Lietuvoje partizaninio karo metais kelias dešimtis tūkstančių siekiančiu bunkerių ir

žeminių skaičiumi, 37 bunkeriai ir žeminės, atstatytos autentiškose vietose atrodo tik maža šios rūšies paveldo dalis (priedas III.3). Tačiau daugeliu atveju atkūrimui buvo pasirinktos svarbiausios partizanų vadavietės. Laikytasi nerašytos taisyklės, kad rajone turi būti bent vienas atstatytas bunkeris. Pasiūlymas ir reikalavimas, kad bunkerių ir žeminių atkūrimo darbe dalyvautų archeologas, visuomenėje buvo priimta ne iš karto. 2012 m. LR Vyriausybės vadovo įsakymu iš įvairių nevyriausybinų organizacijų bei valstybės institucijų buvo sudaryta darbo grupė, turėjusi spręsti laisvės kovų muziejų ir atstatytų partizanų bunkerių bei žeminių problemą. Šios disertacijos autorė buvo pakviesta į posėdžius kaip ekspertė. Pradėjus kalbėti apie archeologinių tyrimų būtinybę atstatant bunkerius, posėdyje dalyvavę pirmosios partizaninio karo įamžintojų kartos atstovai išreiškė nepritarimą argumentuodami, kad tai tik archeologų noras papildomai užsidirbti. Nepaisant prieštaravimų, galutinėje darbo grupės išvadoje nurodyta, kad atkasant bunkerius autentiškoje vietoje tyrimuose privalo dalyvauti archeologas (Dėl Tremties 2012). Savavališkų bunkerių ir žeminių atkasimo atvejų šiandien beveik nebepasitaiko. Prieš pradėdami darbus autentiškoje partizaninio karo vietoje nevyriausybinų organizacijų atstovai kreipiasi į atsakingas institucijas.

Naujausiųjų laikų konfliktų archeologijos tyrimai, įgaunantys vis didesnę mastą Vakaruose, Lietuvoje sunkiai ir pavėluotai bandomi integruoti į partizaninio karo vietų tyrinėjimus (išsamiau žr.: Petrauskas, Petrauskienė 2014). Autentiškoje vietoje per 1991–2001 m. laikotarpį atstatyti 37 Lietuvos partizanų bunkeriai ir žeminės. Archeologiniai tyrimai buvo atlikti tik Daugėliškių miške (Raseinių r.; vad. G. Petrauskas) ir Minaičiuose (Radviliškio r.; vad. G. Vėlius).

Žygiams partizanų takais – šiandieninio jaunimo pamėgtai pramogai pradžia taip pat davė pirmoji partizaninio karo įamžintojų karta. Tematiniai žygiai, skirti pagerbti partizanų atminimą, pradėti rengti dar pirmąjį Nepriklausomybės dešimtmetį. 1993 m. sausio 12 d. į žygį pagerbti partizanų vado Juozo Vitkaus ir kitų laisvės kovotojų atminimą pirmą kartą išvedė Dzūkijos nacionalinio parko darbuotojas, kraštotyrininkas Henrikas

Gudavičius. Žygis tapo tradiciniu ir vyksta iki šiol (Gudavičius 1995; Norkūnas 2016). LPKTS Druskininkų skyriaus nario Gintauto Kazlausko iniciatyva ir asmeninėmis pastangomis Druskininkų ir Varėnos krašte atstatyti trys partizanų bunkeriai ir įamžinta daugelis partizanų žūties vietų. Būdamas Druskininkų rezistencijos ir tremties muziejaus direktoriumi, G. Kazlauskas rengia edukacinius užsiėmimus „Partizanų takais“ (išsamiau žr.: Kazlauskas 2007).

1998 m. pėsčiųjų žygį „Lekėčių krašto partizanų takais“, skirtą laisvės kovotojų atminimui, surengė LPKTS Šakių skyriaus pirmininkas Vidmantas Mašanauskas ir tuo pačiu metu parengė leidinėlį, juo galima naudotis kaip turistine schema (Mašanauskas 1998); 2001 m. LPKTS Marijampolės skyriaus pirmininkas Vytautas Pijus Raibikis pradėjo tradicinį, visas buvusias partizanų apygardas jungiantį renginį „Partizanų takais“ (Jakučionis 2013, p. 7). Jis rengiamas kasmet, tačiau dėl vyresniųjų dalyvių į pasirinktas vietas yra keliamas autobusais ir automobiliais (Kaminskienė 2015). Nors pradžių tokio pobūdžio renginiams davė pirmosios partizaninio karo įamžintojų kartos atstovai, šiandien didžiąją dalyvių dalį (kai kur ir organizatorių) sudaro trečioji karta.

Dalyvaudami paminklų statymo iškilmėse, prisidėdami prie palaikų perkėlimo darbų, atstatydami partizanų bunkerius ir žemines pirmosios partizaninio karo įamžintojų kartos atstovai savaip suprato partizaninio karo vietų erdvę, kūrė tam tikrus mentalinius žemėlapius ne tik iš vaizdinių, bet ir iš patiriamų jausmų. Tokį reiškinį savo tyrimuose atskleidė humanistinės geografijos pradininkas Yi-Fu Tuan, daug dėmesio skirdamas toponomijos sampratai (1974). Tai iš dalies paaiškina, kodėl Lietuvos politiniams kaliniams ir tremtiniams reikėjo ryšio su istoriškai pagrįstomis, asmeninius jausmus ir prisiminimus žadinančiomis vietomis. Aplinkos psichologijos tyrinėtojai kalba apie prisirišimo prie vietos (angl. *place attachment*), emocine patirtimi pagrįstą žmonių ryšį su konkrečia vieta (Racénaitė 2012, p. 225). Partizaninio karo erdvė, kurioje prabėgo jaunystės metai, kurioje patirta daug emocinių išgyvenimų, išliko atskirų vietų pasakojimuose.

2.2. Trečioji partizaninio karo įamžintojų karta:

Nepriklausomybės metais gimusių ir užaugusių piliečių iniciatyvos

Keičiantis kartoms, keičiasi istorinis pasakojimas. Jis kuriamas remiantis vyraujančia ideologija, mokslininkų įžvalgomis, vietos bendruomenių poreikiu. Trečioji karta – tai atkurtos Nepriklausomybės metais subrendę ir po 1990 m. gimę asmenys, kuriuos sujungė bendri darbai partizaninio karo įamžinimo labui. Sunku nustatyti trečiosios partizaninio karo įamžintojų kartos skaičių. Vieni veikia epizodiškai, kiti – nuosekliai plėtoja savo iniciatyvas. Dažnai trečioji partizaninio karo įamžintojų karta sau priimtina forma tęsia pirmosios veiklą. Tiesioginis ryšys tarp pirmosios ir trečiosios kartos nesunkiai apčiuopiamas. Jis dažnai pagrįstas giminyste, kartais – bendru susidomėjimu istorija. Kaip pastebi J. Dementavičius, *atmintis ne tik sociali, bet ir istoriška, kadangi santykį su tam tikra atminties vieta sukūrę asmenys (vyresnioji karta) gali ir yra linkę perduoti savo patirtį kitiems* (2011, p. 108). Šioje vietoje labai svarbus vaidmuo tenka istorinio laiko interpretacijai.

Atkūrus Nepriklausomybę pasikeitė partizaninio karo interpretacija, taip pat ir vietų, susijusių su tuometiniais įvykiais. Tačiau praėjus dviem dešimtmečiams tenka kalbėti apie kito pobūdžio problemas, iš kurių esminė – partizaninio karo paveldo interpretacija. Taigi, santykis su partizaninio karo įvykiais ir veiklos partizaninio karo vietose tikslai yra vienas iš skiriamųjų pirmosios ir trečiosios partizaninio karo įamžintojų kartos bruožų. Jei pirmieji, atlikdami įamžinimo ir sklaidos darbus, išlaikydami stiprų vietiškumo jausmą, dažnai kalbėjo apie jaunosios kartos patriotinį auklėjimą, tai antrieji, imdamiesi savarankiškų iniciatyvų kalba apie pagarbą pirmosios kartos išgyventai istorijai pasitelkdami ne tik įvykių interpretaciją, bet ir ieškodami įvairesnių meninių formų. Jose autentiškoji partizaninio karo istorijos dalis mažėja. Tai, kas pirmajai kartai buvo asmeninis pasakojimas, trečiajai kartai tapo tautos istorija bendrąja prasme. Filosofas Antanas Maceina rašė: *Istorija nėra tai, kas yra dingę, laikui slenkant nebūtin, bet tai, kas yra praėję ir sykiu kas tebebuvoja dabartyje kaip palikimas* (Maceina 1981, p. 27). Čia minėtini ir platūs

atminimo kultūros tyrimai, kurie apibrėžia istorinius dabarties žmonių lūkesčius praeities atžvilgiu (plg.: Nikžentaitis 2011b; Safronovas 2011c).

Nagrinėjama trečiosios partizaninio karo įamžintojų kartos veikla yra dvejopa. Pirma, tai asmenys, kurie patys vykdo veiklą, susijusią su partizaninio karo vietomis (pavyzdžiui, neformalus sambūris „Jaunieji Lietuvos patriotai“, VšĮ „Ceklio kuršiai“). Antrajai grupei priklauso įvairių jaunimo stovyklų, edukacinių užsiėmimų dalyviai. Tačiau ir vienu, ir kitu atveju pagrindinė sąlyga ta pati – pilietinė iniciatyva be politinės valdžios ir valstybės institucijų dalyvavimo. Pastarosios gali būti suplanuotos veiklos rėmėjos.

Didžiąją trečiosios partizaninio karo įamžintojų kartos iniciatyvų dalį sudaro žygiai partizanų takais. Jie nukreipti į partizaninio karo vietas, pažinimą, skaidą ir atminties išsaugojimą. Pastebėtina, kad tokie žygiai – universalus reiškinys, būdingas daugeliui pasaulio šalių. XX a. pradžioje ėjimas buvo net tam tikro politinio protesto forma, kolektyvinis veiksmas, kuriuo siekiama socialinių, politinių arba ekonominių laisvių. Ilgainiui ši praktika tapo vienas iš atminimo raiškos būdų (Bonilla 2011, p. 315). Lietuvoje žygių idėja kilo antrosios sovietinės okupacijos metais. Turistų klubai ėmė organizuoti teminius istorinius žygius (pavyzdžiui, „Simono Daukanto taku“, „Emilijos Pliaterytės kovų keliais“ ir pan.). Atiduodant duoklę sistemai buvo rengiami ir žygiai „Liaudies gynėjų takais“ žuvusiems aktyvistams ir stribams pagerbti, „Tėvų šlovės keliais“, aplankant raudonųjų partizanų žemines ir 16-osios lietuviškosios divizijos kovų vietas (Klimašauskas 1966; Zavadckis 1998, p. 36). Minėta, kad pirmuosius žygius Lietuvos partizanų takais ėmėsi organizuoti LPKTS atstovai, vėliau šią idėją perėmė Lietuvos Šaulių sąjunga, kariuomenės atstovai, neformalus sambūris „Jaunieji Lietuvos patriotai“, Pėsčiųjų žygių asociacija. Vėliausiai į šį sąjūdį įsitraukė vietos bendruomenės ir savivaldybės. Organizatorių kaita tam tikra dalimi reiškia ir žygių turinio pokytį.

Daug dėmesio žygiams partizanų takais skiria 2011 m. įkurta Pėsčiųjų žygių asociacija. Pirmasis Kęstučio apygardos partizanams skirtas žygis būsimų jos narių buvo surengtas dar 2009-aisiais. Jame dalyvavo apie 700

dalyvių. Lietuvos kariuomenės Kęstučio mechanizuotasis pėstininkų batalionas 2016 m. surengė jau šeštąjį „Kęstutėnų“ žygį (Jurbarkas. V Genys, 2016 m.). Netrukus Pėsčiųjų žygių asociacija kartu su kitomis organizacijomis savo veiklą išplėtė. Nuo 2011 m. rengiami žygiai „Pergalių ir kovų keliais“ Radviliškio krašte, nuo 2012 m. – „Dzūkų kovų keliais“ Varėnos apylinkėse, nuo 2014 m. – „Protėvių valdovų ir partizanų kovų keliais“ Marijampolėje, o 2015 m. buvo surengtas pirmasis žygis „Aukštaitijos laisvės kovų keliais“ Panevėžio rajone. Visų šių kasmetinių žygių tikslas labai panašus: stiprinamas žygeivių pilietiškumas, pagerbiami žuvusieji, supažindinama su laisvės kovų vietomis. Žygių turinys kiekvienu atveju skiriasi. Žygio maršruto ilgis visada verčia konkuruoti tarp pasakojimo (istorijos apie konkrečias vietas perdavimo) ir daug fizinių jėgų reikalaujančio ėjimo. Patirtis rodo, kad žygeiviui pasirinkus 50 arba 100 km žygio maršrutą (dažniausiai dar galima rinktis 15, 25 km), partizaninio karo vietos lieka iš esmės kontroliniais punktais be pasakojimo.

Gili neformalaus sambūrio „Jaunieji Lietuvos patriotai“ žygių tradicija. Jų vizijose visa Lietuva, žygiai organizuojami kasmet ir skiriami vis kitai apygardai. Sambūrio nariai palaiko glaudžiausią ryšį su pirmosios partizaninio karo įamžintojų kartos atstovais. Pastarieji (LPKTS ir LLKS nariai) tampa minėtų žygių globėjais. Vienas iš žygių tikslų – *susipažinti su atmintinomis kurios nors apygardos partizanų vietomis* (plg.: LŽK 2016). Neretai „Jaunųjų Lietuvos patriotų“ sambūrio numatytose vietose budi apie jas pasakojantys žmonės, kitais atvejais – informacija pateikiama kartu su žemėlapiu žygio pradžioje.

Vietos bendruomenių iniciatyva žygiai partizanų takais plinta kaip tam tikra partizaninio karo įamžinimo forma. Palyginimui, 2016 m. visuomeninė bendrija „Lemtis“ ir pilietinė iniciatyva „Partizanų takais“ surengė trečiąjį pėsčiųjų žygį „Laivės vardan“, skirtą paminėti 1990 m. kovo 11-ąją. Žygio metu aplankytos Rokiškio kraštui svarbios istorinės vietos, tarp kurių – daugelis partizaninio karo vietų. Apie jas žygeiviams pasakojo įvykių liudininkai bei istorikai. Žygio maršrutas siekė 20 km, todėl fizinė ištvėrmė

nekonkuravo su istorinėmis žiniomis, kurias siekė perduoti žygio organizatoriai (Katinauskienė 2014b; Mackuvienė 2016).

Dabar svarbu atsakyti į klausimą, koks partizaninio karo atminimą įamžinančiuose žygiuose vaidmuo tenka pačioms partizaninio karo vietoms? Kokios vietos patenka į jų maršrutus? Koks istorinis pasakojimas perduodamas žygių dalyviams? Kokią patirtį įgyja žygeivis? Vienareikšmiškai į šiuos klausimus atsakyti sunku.

Žygiai partizanų takais vyksta nuo taško iki taško, nuo vienos istorinės vietos iki kitos. Toks principas įtvirtina taškinę partizaninio karo vietų sampratą. Kaip jau buvo minėta, tokią pačią sampratą formuoja ir valstybinė įamžinimo politika. Žygių dalyviams nesiekama perteikti partizaninio karo erdvės pojūčio, nors aplinka ir sąlygos tam dėkingos. Dažnai žygiuojama miškais, laukais, kaimo keliukais. Žygio maršrutas turėtų žygeivių mintis nukreipti į partizaninio karo metų Lietuvą. Nebūtina aplankyti istorinių vietų, bet žinojimas per kurio partizanų dalinio rajoną žygiuoti, vieno ar kito kaimo gyventojų likimus, kur ir kokia galėjo būti partizanų „pašto dėžutė“ bei daugelis kitų vaizduotė žadinančių ir partizaninį karą leidžiančių pajusti dalykų turėtų būti sudedamoji žygių dalis. Amerikiečių antropologės Yarimar Bonilla atlikti tyrimai parodė, kad žygis, perkeliantis žmogų į istorinius laikus, gali turėti stiprų poveikį jo istorinei savivokai. Mokslininkė tokius žygius vadina istoriniais (angl. *historical walk*) arba atminties (angl. *memory walk*). Jos apklausti asmenys kalbėjo apie išskirtinę galimybę pajusti ryšį su tuo, kas praeityje įvyko. Jie jautėsi istorijos dalimi, todėl, kad *buvo ten, kur buvo jie* [XIX a. Puant a Pitro (Prancūzija) gyventojai. – Aut.], *kur jie vaikščiojo* (Bonilla 2011, p. 314; taip pat plg.: Truc 2011, p. 152).

Siekiant poveikio, reikia žaidimo ir įtaigios interpretacijos. Antai 2009 m. po žygio Tauro apygardos partizanų takais vienas jo dalyvių savo tinklaraštyje aprašė išpūdžius, kurie didžiąja dalimi buvo susiję su patirtu nuovargiu įveikus 50 km trasą. Iš 7 kontrolinių punktų jo dėmesio sulaukė vienintelis – antrasis – sustojimas: *KP* [kontrolinis punktas. – Aut.] *buvo tikrai vertas dėmesio. Tai – partizanų žeminė* [2002 m. atstatytas 1944–1945 m. partizano Jono

Misevičiaus būrio bunkeris. – Aut.]. *Teko pabuvoti ir viduje. Jaučiasi drėgmė, vietos yra vos keliems žmonėms* (Skorupskis 2009). Kaip iš pateikto pavyzdžio matyti, atmintin labiausiai įstrigo emocijas ir jausmus sukeltantys išgyvenimai tada, kai dar nejaučiamas nuovargis. Tame pačiame žygyje aplankytas antrasis atstatytas partizanų bunkeris nebekėlė jokių emocijų, apie jo istoriškumą net neužsiminta: *Pasiklioviau Vi. kuris mus atvedė sėkmingai į sekantį* [penktąjį. – Aut.] *punktą. Ir viskas. Tada jau buvau nusikalęs. O Sn. gavo kojos traumą. Nujaučiau, kad galiu būti sekantis, nes jėgų liko labai labai mažai. Reikia eiti, reikia. Irėjau toliau* (Skorupskis 2009). Istorinių žygių siekiamybė – ne fizinės ištvermės išbandymas ir ugdymas, bet padėti dalyviui suprasti istoriją, apčiuopti ryšį tarp istorinių įvykių, pažinti paveldą (Bonilla 2011, p. 331).

Paveldo klastojimo temą nagrinėjęs D. Lowenthal pabrėžė praeities pasakojimų, ženklų svarbą tautiniam tapatumui, pilietiškumui ir vertybių modeliui. Tačiau priešingai nei galima tikėtis, teoretikas akcentavo tikslaus istorinio fakto nereikalingumą. Jis griežtai atskyrė istorijos ir paveldo funkcijas. Paveldo tikslas, remiantis istoriniais pasakojimais, paversti jį plačiajai visuomenei kur kas patrauklesne mito arba legendos versija (Lowenthal 2010, p. 284). Tai sustiprina mintį, kad tiesioginio ryšio su partizaninio karo metais neturintiems asmenims – trečiajai partizaninio karo įamžintojų kartai – nereikalingas tikslios vietos faktografinis pasakojimas. Daug didesnę įspūdį daro įtaigi interpretacija ir patiriami išgyvenimai (Bonilla 2011, p. 315). Tai atsakymas į klausimą, kodėl žygių metu parinkti kontroliniai punktai daugeliui dalyvių yra nebylūs ir neįdomūs. Palyginimui, 2012 m. surengtame žygyje „Pergalių ir kovų keliais“⁴⁵, vienas iš kontrolinių punktų buvo prie Lietuvos partizanų rėmėjų Stanislovo ir Elžbietos Sąjū sodybos Balandiškyje. Teigiama, kad žygyje dalyvavo apie 1000 asmenų (Tamošiūnas 2012), tačiau priėti prie sodybos už 70 m nuo kontrolinio punkto panoro tik 2 dalyviai (Autorės lauko tyrimai, 2012-09-29).

Atskiro dėmesio nusipelno 2015 m. įregistruotos viešosios įstaigos „Ceklio kuršiai“ veikla. Jaunimo organizacija nedidelė, užsiima kraštotyrene

⁴⁵ Jis buvo skirtas paminėti 1919 m. Lietuvos karių savanorių pergalę Radviliškio krašte

veikla, renka duomenis archyvuose, tikslina juos pagal gyvų liudininkų pasakojimus, partizanų žūties vietose stato atminimo ženklus. Kaip pabrėžia organizacijos vadovas Aurimas Rapalis, „Ceklio kuršiai“ didžiausią dėmesį skiria žygiams partizanų takais – tai jaunimui patraukliausia forma (Salantai. A. Rapalis, 2016 m.). Trečiosios kartos indėlis įamžinant partizaninio karo vietas nedidelis. Tai iš dalies susiję su lėšomis, todėl „Ceklio kuršių“ iniciatyva statyti atminimo ženklus, tampa skiriamuoju šios grupės bruožu.

Antrajai trečiosios partizaninio karo įamžintojų kartos veiklos kryptčiai priskirtinos įvairios jaunimo stovyklos ir edukaciniai užsiėmimai, kurių dalyviais tampa pastarosios kartos atstovai. Nuo 2012 m. rengiama kasmetinė akademinio jaunimo vasaros stovykla „Laisvės kovų atmintis“ yra to pavyzdys. Pilietinė iniciatyva Lietuvos laisvės kovos įamžintojų sąjūdis kartu su VU Istorijos fakultetu⁴⁶ buria jaunimą į savaitę trunkančią stovyklą (Čepulytė, Kulevičius 2012; Debesis 2015). Ši idėja kilo nevyriausybinų organizacijų atstovams susirūpinus valstybės saugomo partizanų rėmėjų Sąjū gyvenamojo namo likimu. Stovyklos tikslas – bendradarbiaujant kultūros paveldo specialistams, akademiniam jaunimui ir vietos bendruomenei atskleisti Radviliškio rajonui ir visai Lietuvai svarbius laisvės kovų ženklus (*aktualizuoti Radviliškio rajono laisvės kovų paveldą*) bei ugdyti akademinio jaunimo, vietos bendruomenės atstovų paveldosauginę savimonę (Čepulytė, Kulevičius 2012, p. 201). Stovykloje rengiamos paskaitos, kartu su profesionalais atliekami moksliniai tyrimai, ieškoma naujų partizaninio karo vietų. Žygių metu supažindinama su įvairiu ir gausiu krašto partizaninio karo paveldu (Petrauskas 2013; 2014; 2015; 2016).

Trečiosios partizaninio karo įamžintojų kartos veiklos rodo pokytį partizaninio karo pažinime. Žūties vietos nebėra svarbiausios, dėmesys išdalinamas tarp bunkerių ir žeminių, stovyklų, kautynių vietų. „Laisvės kovų atmintis“ stovyklos pavyzdys rodo, kad jauni žmonės yra imlūs faktams ir pasakojimams, jie priima pateikiamas istorijas, o neretai ir patys imasi partizaninio karo interpretacijų. Palyginimui, 2016 m. rugpjūtį pasibaigus

⁴⁶ 2012–2013 m. projektas įgyvendintas kartu su Šiaulių universitetu.

penktajai „Laisvės kovų atmintis“ stovyklai, prisimindami vieną iš žygio dienų lankant įvairias partizaninio karo vietas jie dalinosi įspūdžiais: *Labai patiko būti su partizanis susijusiose sodyboje ir girdėti to partizano istoriją. Vieta priartina; arba Žygis buvo puiki proga pabūti su savimi ir pabandyti suvokti visas lankytas vietas, kuriose lankėsi patys partizanai. Tai buvo geras būdas nors šiek tiek pajusti jų kasdienybę merkiant lietuvi, kai aplinkui tik gyva gamta, apleistos gyvenvietės, menančios savo istorijas ir tiesiog likęs klevas, menantis, kad čia būta kovos ir tikėjimo.* Apibendrinant pasakytina, kad trečioji partizaninio karo įamžintojų karta kol kas dažniausiai yra istorijos „vartotojai“, veiklų dalyviai, nes partizaninio karo vietų paieškos, fiksavimas, atminimo įamžinimas būdingas tik daliai iniciatyvų.

2.3. Žygeiviai: trijų įamžintojų kartų sambūvis

Žygeivių judėjimo ypatumas yra tas, kad jis visą laiką orientavosi į veiksmą, o ne į teorinį savęs pagrindimą – jausdami žygeivių judėjimo dalyvių tarpe vykstančius organizacinius pokyčius 1994 m. rašė Dainius Balčiūnas ir Juozas Dapkevičius (1994). Per pastarąjį dešimtmetį žygeivystė ir žygeivių veikla sovietmečiu traukė mokslininkų ir publicistų dėmesį. Didžiausią darbą atliko politikos mokslų tyrėjų grupė, kuri atkreipė dėmesį į žygeivius, jų veiklą ir ėmėsi jos nagrinėjimo sovietinės okupacijos metais, išryškindami sistemai nepaklusniųjų vaidmenį (Kavaliauskaitė, Ramonaitė 2011; Ramonaitė 2015; Ramonaitė ir kt. 2015). Žygeivių aplinkosauginės, paveldosauginės ir pilietinės veiklos siekiai buvo apibrėžti 1966 m. liepos 3 d. dešimties Lietuvos žygeivių klubų vadovų pasirašytos Punios sutartyje (Traktatas 1997, p. 25–28). Jos turinyje atsispindėjo ir tuo pat kartu priimtame Turisto statute buvo įrašytas pagrindinis žygeivius nuo mėgėjų turistų skiriantis šūkis: „Nei vieno žygio be

konkreto tikslo⁴⁷ (Traktatas 1997, p. 24–28). Vienas iš sutarties signatarų – ilgametis Kauno politechnikos instituto (toliau – KPI) Žygeivių klubo „Ažuolas“ žygeivis Juozas Dapkevičius prisimindamas tuos įvykius pasakoja: *Punios sutartis – tai partizanų šventa vieta. Miškas. Aišku, visi miškai tuo atžvilgiu yra šventi, bet čia itin svarbus vienas bunkeris. [...] Šilas Lietuvos keliautojų sakrali vieta – sala, istorija, gamtos švarumas, miško grynumas, partizanų judėjimas, sukilėlių kovos* (Ramonaitė ir kt. 2015, p. 163).

Dėl suprantamų priežasčių partizaninio karo tema ir ją liudijančios vietos sovietinės okupacijos metais žygeivių aplinkoje nebuvo masinis reiškinys, tačiau pasitaikydavo atvejų, kuomet žygio dalyviai neplanuotai aplankydavo kurią partizaninį karą menančią vietą arba slapta sutvarkydavo partizanų kapus (Tytuvėnai. B. Mažylis, 2016 m.; plg.: Ramonaitė 2015, p. 196). Kartais žygeiviai sąmoningai užrašinėjo ir mokėsi partizanų dainų (Vilnius. T. Šidiškis, 2016 m.; plg.: Ramonaitė ir kt. 2015, p. 147–148), kartais patys gerai to nesuprasdami jas dainuodavo (Vilnius. J. Dapkevičius, 2016 m.; plg.: Zavadckis 1998, p. 31–32, 129).

Laisvės kovų tema žygeivių aplinkoje buvo ryški įamžinant XIX a. sukilimo vietas. Antai 1974–1989 m. Panevėžio žygeivių klubas pastatė šešis 1863 m. sukilėliams skirtus paminklus (Panevėžio 1998; plg.: Staliūnas 2008, p. 102–109). Buvo lankomi 1863 m. tremtinių kaimai Sibire. Palyginimui, 1969 m. aštuoni „Ažuolo“ nariai ir trys VU žygeiviai surengė ekspediciją į lietuvių tremties vietas Sibire (Vengerovo r., Novosibirsko sr.). Praėjus keliems metams po ekspedicijos, šie Šeduvos ir Baisogalos tremtinių kaimai buvo nugriauti, o gyventojai iškeldinti (Vilnius. J. Dapkevičius, 2016 m.; Matulis 2005).

1968 m. priimtoje žygeivių programoje vienas iš pagrindinių tikslų – surinkti žinias apie išlikusius Nepriklausomybės kovų paminklus, sudaryti jų

⁴⁷ 1968 m. per Vėlinių šventę prie pilkapių netoli Rykantų buvo pasiūlyta vadintis ne turistais, o žygeiviais (Traktatas 1997, p. 6). Ilgametis Panevėžio žygeivių klubo narys Algimantas Stalilionis pastebi, kuo skiriasi turistų ir žygeivių žygiai: *Žygeivišką žygį organizuoji tam, kad kažką patvarkyt, pasižiūrėt, surast. Yra principinis skirtumas nuo turistinių žygių: tu eini nusiteikęs jau kažką padaryt, su tikslu* (Vilnius. A. Stalilionis, 2016 m.).

sąrašus ir žemėlapi (Traktatas 1997, p. 6). Savo valandos laukė ir partizaninio karo vietos. Žygeivių veikla ieškant, fiksuojant ir įamžinant šias vietas Atgimimo metais dar nesusilaukė mokslininkų dėmesio, tačiau šiame tyrime jai tenka svarbus vaidmuo. Žygeiviai pasižymėjo profesionalumu jau tuo metu, kai pati paveldosauga dar tik ieškojo sau vietos ir veiklos formų. Antai 1992–1999 m. ilgametis žygeivis Kęstutis Čeponis dirbo Ignalinos savivaldybės paminklotvarkininku. 1993 m. jis parengė straipsnį, kuriame viešai kritikavo esamą kultūros ir gamtos paveldo apsaugos institucijų darbą kaltindamas juos biurokratizmu, per menku dėmesiu pačioms vertybėms (Čeponis 1993). Jau minėtame straipsnyje žygeiviai D. Balčiūnas ir J. Dapkevičius rašė: *Labai svarbu, kad mes, keliautojai, pasijustume tikrais savo Tėvynės gamtos ir paminklų šeimininkais, savotiškais šių vertybių „vartotojais“.* Vartojimas – tai ir aplankymas, ir tylus pabuvimas prie istorijos paminklo, ir žinių apie jį kaupimas, ir mokėjimas kitiems apie jį gražiai papasakoti, jo tvarkymas ir dėžiaugsmas, kad jis toks yra mums išlikęs per visas istorijos negandas. (...) Žygeiviai turi išsiugdyti pačių tikriausių, didžiausių „istorijos vartotojų“ statusą ir tuo užkrėsti kuo daugiau žmonių (Balčiūnas, Dapkevičius 1994). Žygeiviai ne tik raštuose užfiksavo prioritėtines veiklas, bet ir siekė jų įgyvendinimo.

1990 m. lapkritį Panevėžio žygeiviai Ustronės viensėdyje surengė pirmąją visos Lietuvos Žygeivių Krivulę. Jos metu buvo pasirašytas nutarimas, apibrėžiantis nepriklausomos Lietuvos žygeivių veiklos kryptis. Paskelbta, kad *vienu svarbiausiu paieškos darbų laikyti rezistencijos kovų vietų, slėptuvių ir asmenų išaiškinimą* (Nutarimas 1991). Pirmaisiais atkurtos Nepriklausomybės metais ši ir kitos nutarime apibrėžtos veiklos buvo įgyvendinamos žygeivių klubų ir pavienėmis jų narių iniciatyvomis.

Pirmasis viešai pareikštas žygeivių požiūris į stalinizmo nusikaltimus buvo paskelbtas kviečiant kurti memorialą nukentėjusiųjų atminimui. 1989 m. birželį leidinyje „Žygeivis“ jie prakalbo apie Lietuvos gyventojų rankomis

supilto milžinkapio galimybę⁴⁸. Akmenis ir žemes raginta vežti iš visos Lietuvos, parvežti bent po saują iš įvairių Sibiro vietų. Aplink milžinkapį norėta pasodinti girią, kuri, kaip ir pats milžinkapis, su kiekviena karta augtų ir didėtų. Raginta greta pastatyti paminklą, koplyčią arba atminimo muziejų (Baltrūnas, Motuza 1989). Nors ši idėja liko neįgyvendinta, tačiau žygeivių klubai per visą Nepriklausomybės laikotarpį įamžino ne vieną partizaninio karo vietą statydami atminimo ženklus tiksliose įvykių vietose ir rūpindamiesi jų teisine apsauga.

Tiksliu įvertinti žygeivių indėlį į partizaninio karo vietų išsaugojimą ir įamžinimą galima nagrinėjant VU žygeivių, Panevėžio žygeivių ir Kauno technologijos universiteto (toliau – KTU) žygeivių klubo „Ažuolas“ veiklą. Žygeivių darbų pobūdis skyrėsi, tačiau visi klubai buvo ištikimi Punios sutarčiai ir Turisto statutui.

VU žygeivių klube bemaž visą laiką buvo plėtojamos dvi veiklos kryptys: sportinis turizmas ir žygeivystė. Jos viena kitai neprieštaravo, tačiau klubo nariai dažniausiai atstovavo vieną kurią kryptį. Ilgametis idėjinis klubo vadovas Tadas Šidiškis pabrėžia, kad žygeiviai visada siekė daugiau nei sportinio malonumo. Jų žygiai buvo svarbūs saugant ir skleidžiant tautos istoriją bei ją menančias vietas (Vilnius. T. Šidiškis, 2016 m.). Profesionalus geografas ir kartografas savo įgūdžius ir žygeivišką patirtį panaudojo ne tik daugelį metų dirbdamas Paminklų restauravimo institute, vėliau KPC, bet ir iki šiol paskui save į žygius veddamas jaunuomenę. Asmeninė T. Šidiškio patirtis ir savybės⁴⁹ lėmė, kad Vilniaus žygeiviai buvo labai arti paveldo vietų ir dėjo pastangas suteikti joms teisinę apsaugą. Kaip pastebi T. Šidiškis, partizanų bunkerių vietas tekdavo matyti žygiuojant jau sovietinės okupacijos metais, tačiau tuometinė sistema vertė viską saugoti paslapyje, apie surastas vietas neprasitarti. Antai žygeiviams buvo žinoma vieno paskutiniųjų Lietuvos

⁴⁸ Straipsnio autoriai pabrėžė, kad tokia patirtis jau yra: 1969 m. lakūno Stepono Dariaus gimtinėje atminimo pilkapį supylė apie 800 iš įvairių miestų atvykusių žygeivių, moksleivių ir kitų savanorių.

⁴⁹ T. Šidiškio tėvas Tomas Šidiškis (1904-1966) – nepriklausomos Lietuvos karininkas, aktyvus 1941 m. Birželio sukilimo Kaune dalyvis. 1944 m. pasitraukė į Vokietiją. Aktyviai dalyvavo VLIK'o veikloje (LKK 2007, p. 284).

partizanų Antano Kraujelio žūties vieta Papiškių k. (Utenos r.), 1949 m. vasarį vykusio partizanų vadų susitikimo vieta Minaičiuose (Vilnius. T. Šidiškis, 2016 m.).

Taigi, VU žygeivių klubo skiriamasis bruožas – paveldosauga profesionaliu žvilgsniu. Žygeivystės idėja ir darbai valstybės institucijose vedė prie bendro tikslo – išsaugoti svarbiausias Lietuvos istorijos vietas. Daugeliui jų T. Šidiškio asmeninėmis pastangomis buvo parūpinta teisinė apsauga. Palyginimui, Labanoro mūšio vietai (Švenčionių r.), Sąjū sodybai Balandiškyje (Radviliškio r.) ir kt. Tačiau partizaninio karo įpaveldinimą vertinant šiandien, T. Šidiškio asmeninė laikysena yra labai artima valstybinei politikai. Anot jo, suteikiant kultūros paveldo objektui teisinę apsaugą, saugomą teritoriją derėtų brėžti apie pastatytą paminklą, o valstybinei paveldosaugai būdingą dėmesį partizanų kapams reikia vertinti palankiai. Paminėtina, kad VU žygeiviai 1989 m. kartu su buvusiais tremtiniais ir politiniais kaliniais vyko į lietuvių tremties vietas Sibire, rinko istorinę medžiagą, atsiminimus, tvarkė kapines ir statė paminklus (Šidiškis 2008, p. 62).

Panevėžio žygeivių klubo nariai savo veiklą pradėjo 1974 m., kai vienas iš jų vadovų, žygeivių klubo „Ažuolas“ auklėtinis, vėliau Kovo 11-osios signataras, Julius Beinortas persikėlė gyventi į Panevėžį ir subūrė bendraminčių būrelį (Ramonaitė 2015, p. 215). Panevėžio žygeivių išskirtinis bruožas – teminiai žygiai. 1975 m. įvyko pirmasis jų surengtas žygis „Simono Daukanto taku“, 1976 m. prasidėjo žygių ciklas „Vincio Svirskio keliais“, 1981 m. surengtas žygis „Emilijos Pliaterytės kovų keliais“, 1984 m. – „Jurgio Bielinio keliais“, 1988 m. – „Kun. Antano Mackevičiaus keliais“, 1989 m. – „Knygnešių keliais“, 1990 m. – žygių ciklas „Nepriklausomybės kovų keliais“ ir daugelis kitų panašaus pobūdžio žygių (Traktatas 1997, p. 15–16).

Visi paminėti Panevėžio žygeivių žygiai nuo daugumos šiandien rengiamų žygių partizanų takais, skyrėsi savo idėja, turiniu. Šių žygeivių maršrutai nereikalavo didelės fizinės ištvermės. J. Dapkevičius pastebi, kad žygio ribos turėtų būti 10–25 km (Vilnius. J. Dapkevičius, 2016 m.), jam pritaria Panevėžio žygeivių klubo narys A. Stalilionis: *Žygio atstumas*

priklauso [nuo to, – Aut.] ką ten esi sugalvojęs. Jeigu statai [paminklą. – Aut.], gali būti nueinami tik keli kilometrai. Tokio ėjimo dėl ėjimo ir nebūdavo pas mus. Daugiaetapiuose [žygiuose. – Aut.] nebūdavo ko statyti, bet užėini kažką, pakalbini, kapelius patvarkai, tai ten būdavo vidurkis 20–25, iki 30 kilometrų. Trisdešimt tai labai labai retai (Vilnius. A. Stalilionis, 2016 m.). Apie vieno žygio metu įveikiamus atstumus rašė ir patys laisvės kovotojai. Partizanas J. Paliūnas savo prisiminimuose pažymėjo, jog ilgi 20–30 km žygiai labai išsvargindavo, todėl į juos buvo leidžiamasi tik būtinumui esant (Paliūnas 2012, p. 115, 123).

1990–1991 m. Panevėžio žygeiviai ėmėsi fiksuoti partizaninio karo vietas, ten statyti atminimo ženklus. *Mes turėjom du tokius lyderius. Dar prieš Bronių [Bronislovą Mažylį. – Aut.] ir dabar yra Arvydas Petrulis, kuris pirmasis pastatė įvairius paminklus. Bronius daug tų vietų žinojo, jas reikėjo žymėt, nes jeigu tu jos neatžymėsi per tiek laiko gali užsimiršt. Mūsų Vėlinių žygiai tokie, kad kasmet statydavom po kokį paminkliuką, kol, galima sakyti, sužymėjom didžiąją dalį aplinkui [Panevėžį. – Aut.]. Aišku, daugiausia čia Broniaus iniciatyva. Jis buvo idėjinis vadas, mes daugiau vykdytojai (Vilnius. A. Stalilionis, 2016 m.).*

B. Mažylis Panevėžio žygeivių gretose atsidūrė 1975 m., tačiau dar prieš tai, 1973 m. savo iniciatyva pastatė koplytstulpį Mitabynės k. (Panevėžio r.), skirtą 1945 m. vasario 2 d. sovietų išžudytai Savickų šeimai ir trimis 3-osios Šiaurės LLA apygardos partizanams atminti (Tytuvėnai. B. Mažylis, 2016 m.). 1994 m. šioje vietoje pastatytas dar vienas B. Mažylio suprojektuotas paminklas, imituojantis nulūžusį kryžių (Jankevičiūtė 1995b). Tautodailininko B. Mažylio indėlis į Panevėžio žygeivių veiklą regimas daugelyje partizaninio karo vietų. Išskirtinį dėmesį tiksliai vietai žygeiviai rodė ir žygių metu pasakodami istoriją, ir įamžindami partizaninį karą. A. Stalilionis pabrėžia: *Mūsų principas ir buvo statyt toj vietoj, kur buvo. Ten yra tokių vietų, kur iš tikrųjų priėjimas toks sunkus, bet mūsų tikslas buvo parodyt atradus tą vietą, pažymėt, patiems žinot, kitiems sakyti (Vilnius. A. Stalilionis, 2016 m.).*

KTU žygeivių klubo „Ažuolas“ ištakos siekia 1964 m., kuomet J. Dapkevičiaus ir Jono Vitkausko iniciatyva buvo įkurta KPI turistų klubo „Eikliųjų kojų“ sekcija. 1967 m. šis pavadinimas pakeičiamas į „Ažuolą“ (Anglickienė 2003, p. 166). Nors ilgą laiką iniciatyvos partizaninio karo įamžinimo srityje šio klubo žygeiviai nerodė, jų požiūris į istoriją visada buvo puoselėjamas. Vietos buvo lankomos, tvarkomos ir gerbiamos.

Šiandien žygeivių klubo „Ažuolas“ nariai gerai žinomi kaip partizaninio karo vietų įamžintojai, turintys savo sukurtą atminimo ženklą. Idėja sukurti specialų paminklą kilo Vėlinių žygių metu lankant apleistas, laisvės kovotojus menančias vietas. J. Dapkevičius prisimena, kad *idėja atsirado inžineriškai praktiškai, žinoma, turint kažkokį dvasinį pagrindą. Tą principą mes iš pat pradžių pamatėm, kad vieta turi būt pažymėta, o kaip ji bus pažymėta, [tada. – Aut.] atsirado žymeklio idėja* (Vilnius. J. Dapkevičius, 2016 m.; projekto autorius skulptorius Rimantas Milkintas). Žygeiviai šį atminimo ženklą vadina žymekliu, skirtu pažymėti istoriškai svarbią vietą. Ji pati turinti būti išsaugota atmintyje, atsimenančių žmonių. Tikslui įgyvendinti sukurta originali meninė kompozicija, ją papildė istorinis turinys. Išgraviruotose žymeklio plokštelėse yra pasakojama vietos ir žmonių istorija, greta žymeklio nebūtina statyti stendą. Skirtingai nuo įprastų „Ažuolo“ žygeivių žymeklis saugo atmintį ir pasakoja istoriją.

Tvirtos žygeiviškos nuostatos iškyla kalbant apie atminimo ženklo vietos parinkimą. Žygeiviui sunku suprasti, kodėl siekiant įamžinti konkretų įvykį dažnai pasirenkama ne autentiška vieta: *Reikia žygio duonos, eit, lipt, keliaut. Kur žmonės buvo, yra ypatingos vertės vieta, kad ji spinduliuotų savo aurą, kad ten kažkas vyko, kad galėtum žvakę uždegt, ant bunkerio krašto pastovėt, viduj pabūt* (Vilnius. J. Dapkevičius, 2016 m.). Įamžinimui dažnai sąmoningai pasirenkamos apleistos, žmonių nelankomos, nuošalios vietos. Atminimo ženklas skirtas atkreipti vietos bendruomenės dėmesį. Toks požiūris sugrąžina prie Lietuvos partizanų puoselėtos atmintinų vietų ženklinimo idėjos. Kauno žygeiviai pastebi, kad jų paminklas statomas ne tam, kad jį kuo daugiau žmonių pamatytų, o tam, kad tas, kuris pamatys, suprastų kokioje ypatingoje

vietoje jis šiuo metu yra. *Būtent čia tą vietą, tą autentišką vietą, taškas tas autentiškas, praktiškai ir yra šventa vieta, ją reikia ir žymėti, neužmiršt, todėl ir tas žymeklis tokią savo funkciją turi* (Vilnius. J. Dapkevičius, 2016 m.). Į pirmą vietą kyla autentiška aplinka ir įvykis, o ne šiandienos visuomenės nuostatos bei poreikiai. Toks požiūris yra artimas akademiniai partizaninio karo vietų sampratai. Tokiu būdu saugomais istoriniais laisvės kovų šaltiniais, didinama partizaninio karo vietų įvairovė.

2007 m. Kazlų Rūdos miške prie slėptuvės, kur 1951 m. balandžio 19 d. nusileidęs parašiotu keletą dienų gyveno partizanas, žymus rašytojas ir publicistas Julijonas Būtėnas, buvo pastatytas pirmasis „Ažuolo“ žygeivių klubo žymeklis. Antrasis žymeklis (taip pat privačių rėmėjų lėšomis) pastatytas Upynoje (Šilalės r.), buvusioje stribų būstinės teritorijoje, kur buvo užkasami žuvusių partizanų kūnai; trečiasis skirtas Šilalės pušyne užkastiems Beržinų šeimos nariams atminti. Ketvirtąjį žymeklį žygeiviai pastatė Šlynakiemyje (Punsko valsčius, Lenkijos Respublika) partizanų Jurgio Krikščiūno ir Vytauto Prabulio žūties vietoje; penktąjį – senosiose Griaužių kapinaitėse (Tauragės r.), kur yra palaidoti 1863 m. sukilimo dalyviai ir trys Kęstučio apygardos partizanai.

3. PARTIZANINIO KARO KRAŠTOVAIZDIS

Kaip parodė atliktas tyrimas, partizaninio karo vietų įvairovė valstybinėje ir visuomeninėje aplinkoje labai siaura. Iš esmės daugiausia martirologinio turinio vietos tapo partizaninio karo metų atspindžiais šiandien fiksuotame ir regimame vietų ir vietovių areale. Nuo Atgimimo pradžios sureikšmintą mirties (aukos) svarba asmeninėje pasaulėžiūroje buvo perduota ar natūraliai perimta ir valstybės institucijų. Todėl šiandien būtent ši atminimo kultūros dalis ryškiausiai regima įvairiomis formomis išreikštame kraštovaizdyje. Pavienės, dažnai asmeninės istorijos, partizaninio karo pasakojimą fragmentavo, todėl šioje disertacijos dalyje siūloma ieškoti naujos prieigos ir į partizaninio karo vietas žvelgti kompleksiskai, ieškoti jų įvairovės ir glaudaus tarpusavio ryšio, kuris fiksuojamas regimais ir asociatyviai išreikštais tinklais.

Lietuvoje pasibaigus partizaniniam karui jo egzistavimas politiniu ir kariniu žvilgsniu nutrūko, tačiau pėdsakai liko regimi kraštovaizdyje. Nepriklausomybės paskelbimas leido susigrąžinti partizaninio karo metus ir į juos žvelgti kaip į praėjusį, tačiau istoriškai svarbų tautai laikotarpį. Sociologai pabrėžia, kad *erdvės ryšiai su atmintimi reikšmingi ir įvairialypiai: tautos, lokalių bendrijų, šeimos ir kitos grupės susieja savo atmintį su sąlyginai stabiliomis erdvinėmis reprezentacijomis: paminklais, pastatais, kraštovaizdžio elementais, teritorijomis* (Šutinienė 2003, p. 12). Laisvės kovų dalyvių gyvenamosios erdvės, karinių operacijų taškai, žūtys liko regimais arba asociatyviais ženklais kraštovaizdyje, todėl palaipsniui buvo grąžinami į viešąjį gyvenimą. Šių elementų dėka su minimais įvykiais susijusi žmonių grupė sudarė mentalinius erdvės žemėlapius, kurie leido lokalizuoti atmintį, o kartu su jais buvo sukurta nauja erdvė ritualams (Connerton 2004, p. 51). Partizaninio karo metais egzistavusioje erdvėje likę ženklai atgimusioje Lietuvoje tapo svarbia laisvos tautos tapatybės dalimi. Suprasti ir pažinti buvusią erdvę galėjo padėti ne tik istoriniai pasakojimai, bet ir sugrįžimas į įvykio vietas, t.y. atsigręžimas į partizaninio karo metais susiformavusį

kraštovaizdį, kuris gali būti *naudojamas konstruoti laikui ir tapatumams* (Štutinienė 2003, p. 12).

Plėtoti partizaninio karo kraštovaizdžio sampratai pasitelkiama J. Bučo kraštovarkinė arba integruotos paveldosaugos paradigma, kurios principas *chronologiniais, tipologiniais, teritoriniais bei estetiniais-kompoziciniais ryšiais susietų ir pagal apskaitos, vertinimo ir naudojimo kriterijus atrinktų vertybių gamtinis-kultūrinis kompleksas* pažinimas (2001, p. 77). Kraštovaizdis šiame tyrime suprantamas kaip fizinė erdvė, kurioje apčiuopiami kultūriniai žmogaus veiklos bruožai. Jo pažinimui pasitelkiami archeologijos ir antropologijos tyrimų metodai, teorinės pastabos persipina su lauko tyrimų duomenimis.

3.1. Erdvės dalybos partizaninio karo metais ir jų atspindžiai kraštovaizdyje

Kaip teigia P. Nora, teritorija, kuri suprantama kaip istoriškai susiklosčiusi valstybės siena ir gamta plačiąja prasme (žemė su klimatu, naudingosiomis iškasenomis, kraštovaizdžiu) yra du neatsiejami tautinio identiteto dėmenys (Nora 2006, p. VII). Nenuostabu, kad partizaninio karo pasakojime valstybę apibrėžianti teritorija taip pat užima svarbią vietą. Valstybę stojusio ginti partizano sampratoje ji buvo suprantama ne tik kaip politika, žmonės, jų kalba ir tradicijos, tačiau taip pat svarbus buvo valstybės, kaip uždaro savarankiško vieneto, sienų klausimas (płg.: NL 1996, p. 246, 351). Žemė, su kuria save siejo laisvės kovotojas, dažniausiai jungė kelias šeimos kartas, savo tradicijomis, gyvenimo būdu ši erdvė jam buvo tėviškė ir Tėvynė⁵⁰ viename (NL 2002, p. 653). Apie ryšį su gimtuoju kraštu partizanų pogrindžio spaudoje 1949 m. rašyta: *Nėra mažų tautų. Nėra mažos žemės. Meilė keičia proporcijas. Mažytis kaimas pavirsta ištisu pasauliu. Lietuvoje*

⁵⁰ Senosios kartos žmonių kalboje visoje Lietuvoje paplitę tėviškę šnekamojoje kalboje vadinti Tėvyne. Palyginimui, partizanų rėmėja Ona Jokūbaitytė-Sirusienė paklausta, kur yra Pušinavos kaimas, atsakė: *Tai čia mano mamos Tėvyne, o tetes – Pušiniškiuose* (Tyruliai. O Sirusienė, 2014 m.). Įdomu, jog Lietuvių kalbos žodyne pirmoji *Tėvynės* reikšmė yra „gimtoji vieta, gimtinė, tėviškė“ ir tik antroji šiandien įprasta – „gimtasis kraštas“ (Lietuvių 1995, p. 149).

gyvena 3 milijonai žmonių. Bet argi aritmetika išmatuos širdį! (PPPS 1998, p. 377). Partizanų išreikštas mintis į struktūrą įveda teisės ir politikos teoretiko Carl Schmitt teorija, anot kurios, vienas iš keturių partizaniniam karui privalomų bruožų yra telūriškumas (prieraišumas žemei) (Gailius 2011a, p. 76–77, plg.: PPS 1998, p. 192). Partizaninio karo metais savų namų gynyba išsiplėtė erdvėje, kadangi jų apgynimas buvo tiesiogiai priklausomas nuo Lietuvos išlaisvinimo (Gailius 2011b, p. 116). Siekis apginti savo namus bei valstybės teisinis pripažinimas tarptautinėje erdvėje tapo svarbia priežastimi sovietinei okupacijai priešintis ginklu.

Partizaninio karo akivaizdoje okupuotos valstybės teritorija yra dalijama. Nors įprasta, kad geografinė erdvė dalijama horizontaliai, tačiau partizaninio karo metais išryškėja vertikalioji projekcija – kovojantys atsiduria po žeme (bunkeriuose), o okupantai lieka virš žemės (plg.: Ivaškevičius 2002, p. 6). Ta pati erdvė kinta ir laiko atžvilgiu. Antai Vanda Kemeklienė kalbėdama apie gimtąjį Sliapsiškio k. (Anykščių r.) rašė: *Mūsų kaimas – uždara respublika. Naktį tai būdavo „partizanų žemė“, o dieną – sribų ir garnizono* (Valunta 1997, p. 28). Toks partizaninio karo vertinimas atveria galimybes tyrinėti simbolinius partizaninio karo kraštovaizdžius, tačiau šioje disertacijoje dėmesys telkiamas į materialiai apčiuopiamas vietas, tad dienos ir nakties, kaimo ir miesto, miško ir lauko palyginimai išplečia partizaninio karo vietų apibrėžtis, bet netampa tyrimo objektu.

Miškas – svarbi karinio kraštovaizdžio dalis, kuri simboliškai, tarsi tam tikra riba, atskiria dvi naujoje ideologinėje santvarkoje susidariusias politines struktūras (Reinsone 2015, p. 11–12). Erdvės dalybų dažniausiai imasi vietos gyventojai, kurie sąmoningai apsisprendami arba veikiami išorinių veiksnių paprastai pasirenka vieną iš kariaujančių pusių. Amerikiečių sociologas Roger D. Petersen, tyrinėjęs lietuvišką patirtį, tokių grupių suskaičiuoja penkias: kolaborantai, neutralūs, ryšininkai, rėmėjai ir partizanai (Petersen 2001, p. 7). Tačiau erdvės padalijimas priklauso ne tik vietos gyventojams, šiam procesui didelės įtakos turi okupacinė valdžia ir jai pavaldžios institucijos. Ir nors okupacinė valdžia sugeba kontroliuoti didžiąją išorinių žmogaus gyvenimo

sferų dalį, ji nepajėgi lengvai įsiskverbti į kurią nors ypatingais ryšiais apjungtą visuomeninę grupę (Petersen 2001, p. 46). Tai puikiai iliustruoja beveik dešimtmetį Lietuvoje trukęs partizaninis karas. Tokiomis sąlygomis persidengia dvi – tarpukario dvasia tebegyvenanti ir okupacijos sąlygų veikiami – Lietuvos. Amžininkų kalboje partizaninio karo metai neretai apibūdinami kaip dviejų priešiškų valdžių buvimas greta. Antai Izidorius Jucius pokalbio eigoje ištaria žodžius: *Vieni valdžių kūrė miške, kiti mieste* (Laugalys. I. Jucius, 2015 m.; plg.: Juodzevičius 2012, p. 141).

Padalintoje erdvėje sovietinei valdžiai priklausė daugiausia miestų ir miestelių, partizanams – kaimų ir miškų. Tačiau silpstant partizanų jėgoms, jų erdvė mažėjo ir ilgainiui pavirto atskiromis uždaromis salelėmis. Laisvės kovotojų erdvė stipriai nukentėjo 1948–1949 m. dėl trėmimų bei 1949 m. vasarį, kuomet LKP CK (b) išleido nutarimą „Dėl ginkluotų grupių sudarymo kolūkiuose“, kaimuose įkurdinti sribų skyriai iš 5–7 asmenų (J. Starkauskas 2001, p. 354–355). Nepaisant sudėtingėjančių sąlygų, kaimas visu laikotarpiu išliko pagrindiniu partizanų ramsčiu. 1952 m. Lionginas Baliukevičius parengtame pranešime teigė: *Kai miestas po šešerių bolševikinės vergijos metų pateko beveik visiškai priešų įtakon, tai kaimas, tiesiogiai* [Lietuvos laisvės kovos. – Aut.] *sąjūdžio veikiamas, ir toliau teberodo didžiausią atsparumą* (NL 2002, p. 653).

Remiantis S. Reinsone tyrimu, miškas partizaninio karo dalyviams buvo natūralus sąjungininkas, kuriame priklausomai nuo situacijos, išryškėdavo viena kuri nors dominuojanti aplinka: karinė, kur kiekviename žingsnyje tyko mirtis, arba namų, nes partizaninio karo metais čia, kone vienintelėje vietoje, žmonės galėjo jaustis sąlyginai laisvi, gyveno su artimaisiais ir bendražygiais (Reinsone 2015, p. 14–15). L. Baliukevičius svarstydamas apie šilę gyvenančius partizanus savo dienoraštyje rašė: *Miškas šiliečiams – ir tėvas, ir motina. Jis juos saugo, slepia ir kitokių patogumų teikia* (Baliukevičius 2006, p. 163). Įsikūrimas miške diktavo gyvenimo sąlygas: reikėjo specifinių žinių ir įgūdžių įsirengiant žemines ir bunkerius, susitikinėjant su ryšininkais ir rėmėjais, ieškantis maisto. Miške buvo susišaukiama gyvūnų balsais,

gaminami specialūs batai su gyvūnų pėdų atspaudais, išplito partizaniniai miško gyvūnų arba medžių slapyvardžiai ir pan. Anot S. Reinsone Šaltojo karo metais miškas tapo politine sąvoka ir antisovietinės rezistencijos metafora, kartu išsiplėtė geografinė jos samprata. Miškas taip pat reiškė miško keliukus, kurie jungė partizanus su pamiškėse gyvenusiais rėmėjais, kirtavietes, pelkes, daubas (Reinsone 2015, p. 21–22). Visose trijose Baltijos šalyse partizanai vadinti miškiniais arba miško broliais⁵¹. Miškas, kaip neutrali erdvė realiai neegzistavo, ypač pirmaisiais partizaninio karo metais. Antai 1945 m. gegužės 15 d. Dzūkų grupės štabas išleido ir išplatino įspėjimą visuomenei, kuriuo griežtai draudžiama vaikščioti po valdiškus ir privačius miškus bet kokių paros metu. Kaip nurodyta rašte, įspėjimas galioja iki *bolševikai bus išvyti iš Lietuvos* (LK 1996, p. 189–190).

Dviem politinėms pusėms toje pačioje teritorijoje kovojant dėl erdvės ir įtakos (vienai pusei dėl Nepriklausomybės, kitai dėl okupacijos įtvirtinimo), kyla konfliktas, kurio išraiška yra karinė operacija arba kautynės. Susikirtimo tašku tapdavo ir miesteliai, ir miškas. Ryškiausi puolamųjų partizanų kautynių pavyzdžiai – gana dažni miestelių užėmimai. 1944–1950 m. partizanai buvo užėmę daugiau nei 60 valsčių centrų ir miestelių (Starkauskas 2001, p. 345). Užėmus centrinius organus buvo naikinami okupacinės valdžios dokumentai (ypatingai tremiamųjų sąrašai), iš areštinių paleidžiami sulaikytieji, pasisavinami ginklai, pinigai, maisto produktai. Po tokių laisvės kovotojų akcijų buvo rengiamos saugumo operacijos partizanų paieškai miške.

Po Antrojo pasaulinio karo Lietuvoje prasidėjusi laisvės kova ir iki šių dienų išlikusios vietos liudija apie platų ir spalvingą partizaninio karo vietų lauką. Be įprastos fortifikacijos, kautynių vietų, žūties ir palaikų užkasimo vietų, sakralioje ir pasaulietinėje erdvėje suformuotų kapų, šiam kraštovaizdžiui dar priklauso rėmėjų sodybos, ryšių punktai, archyvų vietos, „pašto dėžutės“ ir kitos tik tam laikotarpiui ir socialinei aplinkai būdingos vietos. Daugeliui jų per visą atkurtos Nepriklausomybės laikotarpį nebuvo skirta deramo dėmesio. Šios vietos paprastai nežvalgytos, netyrinėtos,

⁵¹ Latvių kalba – *mežabrāļi*, estų – *metsavennad*.

neaprašytos, geriausiu atveju – minimos laisvės kovų dalyvių prisiminimuose. Vargu ar kada nors bus atsakyta į klausimą: kiek iš viso Lietuvoje buvo bunkerių, kiek rėmėjų sodybų, kiek nesurastų palaikų užkasimo vietų ir daugelio kitų? Partizaninio karo paveldo mastas tebėra nesuvoktas, neapmąstyta.

Atgimimo pradžioje žuvusių partizaninio karo dalyvių artimieji ir bendražygiai sugrįžo į istorines vietas. Dėta daug pastangų, kad sovietmečiu menkintas laisvės kovotojų vardas būtų reabilituotas. Į viešumą imti kelti sovietų vykdyti nusikaltimai, jų mastai. Ieškota palaikų užkasimo vietų, rūpintasi palaikų perkėlimu į kapines. Kai kuriais atvejais ekshumavimo atsisakyta, pašventinta ir atminimo ženklu įamžinta vieta imta laikyti kapu. Nežinant partizaninio karo dalyvių palaikų užkasimo vietų ar kapų, atsvara joms tapo žūties vietos. Sociologai pastebi, kad įvykių liudininkų tapatinimasis su buvusiomis partizaninio karo metų vietomis leidžia analizuoti ir pačius liudininkus, vietų poveikį jų elgsenai (Vosyliūtė 2003, p. 83).

3.2. Partizaninio karo vietų klasifikacija

Šiame tyrime į partizaninio karo vietas žvelgiama ne vyraujančiu įpaveldinimo arba įamžinimo žvilgsniu, kai dėmesys skiriamas konkrečiai vietai, o kompleksine vietų samprata. Bandant suprasti buvusią partizaninio karo erdvę kaip vientisą pasakojimą, svarbi vietų įvairovė ir visuma. Vientisas partizaninio karo pasakojimas galimas ne tik įprastai žvelgiant į partizano biografiją ar istorinę apygardos raidą. Partizaninio karo pobūdžio atskleidimas ir masto supratimas galimas pasitelkiant kuo platesnį skirtingų vietų lauką. Pirmieji disertacijos skyriai parodė, kad iki šiol valstybiniame ir visuomeniniame lygmenyje dominuoja martirologinio pobūdžio elementinė partizaninio karo paveldo samprata, todėl šioje dalyje pateikiama autorės siūloma išplėtotą vietų koncepcija.

Laisvės kovotojo gimtinė partizaninio karo metais galėjo tapti rėmėjų namais, slėptuvės vieta, o kaimyno namai – ryšių punktu. Artimiausias miškas

tiko stovyklai arba bunkeriu, kur vykdavo sąskrydžiai, kautynės, žuvo laisvės kovotojai. Žuvusiųjų palaikų išniekinimas miestelių aikštėse, palaikų užkasimas ar retais atvejais – palaidojimas, tęsia ir plečią pasakojimą. Skirtingos vietos sujungia asmenis ir likimus į visumą, tad toks tyrimas praturtina geografinę vietos pažinimą ir leidžia kalbėti apie humanistinę geografiją⁵². Jos dėka į partizaninio karo kraštovaizdį galima pažvelgti naujai. Antropologai pabrėžia, kad prasmę turinčios vietos pažįstamoje erdvėje leidžia paaiškinti ir istorinius procesus (Stewart, Stratherno 2003, p. 4). Kai kurios vietos dažniausiai neatsiejamos nuo daugelio į mišką pasitraukusių partizanų (pavyzdžiui, bunkeriai, stovyklos), tačiau kai kurios vietos – asmeninės ir pastebimos tik individualaus pasakojimo kontekste (pavyzdžiui, sutuoktusių).

Disertacijoje pirmą kartą pateikiama partizaninio karo vietų klasifikacija, kuri sudaryta remiantis autorės lauko tyrimų duomenimis. Kaip teigė J. Bučas, klasifikacijos svarbiausias uždavinys – palengvinti saugotino kultūros objekto atpažinimą, apskaitą ir apsaugą (1994, p. 49). Nors šis skirstymas iš pirmo žvilgsnio primins elementinę vietų sampratą (tik gerokai išplėtotą nei buvo iki šiol), jo būtinybė įvedant *partizaninio karo kraštovaizdžio* konceptą privaloma. Empirinis visų šiandien žinomų partizaninio karo vietų tyrimas reikalingas siekiant sisteminti iki šiol deramai neįvertintus, neapibrėžtus ir neinterpretuotus duomenis apie platų partizaninio karo vietų lauką, o turint juos formuoti partizaninio karo kraštovaizdžio mintį ir kalbėti apie jo kraštovarkos galimybes. Atsižvelgiant į tai, partizaninio karo vietos gali būti suskirstytos į kelias grupes. Pirmajai priklauso vietos, kurios susijusios su aktyviuoju partizaninio karo laikotarpiu. Į šią grupę patenka ir tos vietos, iš kurių į partizanus pasitraukė konkretus asmuo. Dažniausiai ryšys tarp šių vietų ir tolimesnės partizaninės veiklos tiesiogiai susijęs socialiniais, ekonominiais

⁵² Geografas Zigmąs Kairaitis pažymi, kad *pagrindinis humanistinės geografijos tyrimo tikslas – aiškintis, kaip žmogaus gyvenimiškoji patirtis, žinios, emocijos nulemia jo elgesį erdvėje („gyvenimiškame pasaulyje“) ir atitinkamai jos sampratą. <...> dėmesys nukreiptas į žmogaus jausmus, mintis, išgyvenimus, siejant su geografinės aplinkos refleksija. Teritorija traktuojama kaip žmogaus prisirišimo, jausmų („meilės“) objektas. <...> Vieta apibrėžiama ne padėtimi gamtinėje ar socialinėje erdvėje, o reikšme, prasme, kurią žmogus(-ės) suteikia geografinėi erdvei, taip „paversdamas“ ją vienokia ar kitokia teritorija, vietove (Kairaitis 2013, p. 155).*

ryšiais. Į antrąją grupę patenka po aktyvių partizaninio karo veiksmų atsiradusios vietos (daugiausiai martirologinės). Geografinės partizaninio karo vietos šiame darbe aprašomos laikantis vieningos struktūros. Tai yra, pateikiamas pavadinimo (termino) apibrėžimas. Tad tam tikru mastu šis darbas sprendžia ir partizaninio karo paveldo terminijos klausimus. Po jo seka chronologiniai duomenys, geografinė aprėptis ir tipai; pateikiami pavyzdžiai iš dokumentų arba lauko tyrimų duomenys.

Sociokultūrinė būsimos partizano aplinka. Neretai įtakos būsimos partizano tautinėms ir pilietinėms nuostatoms turėjo gimtoji arba gyvenamoji aplinka, mokykla, darbo ir kultūrinės veiklos vietos (priedas II.2). Tačiau kur kas svarbesnėmis tampa tos, iš kurių į mišką pasitraukė būsimasis partizanas. Jų reikšmė pirmaisiais partizaninio karo metais tiesiogiai susijusi su ekonominiais klausimais: maistu, drabužiais, buities daiktais aprūpindavo tėvai ar šeimoje likusi žmona. Partizaninio karo pasakojime dėmesio šioms vietoms skiriama išimtinai retai. Sociokultūrinė būsimos partizano aplinka, daugeliu atveju formavusi laisvės kovotojo asmenybę ir laikyseną, pradėta analizuoti tik paskutiniaisiais metais (plg.: Noreika 2015, Žilytė 2016).

Tarpukario Lietuvoje ypatingai didelis dėmesys teko tautiniam ir pilietiniam auklėjimui (mokykloje, paramilitarinėse organizacijose, tautinėse šventėse ir kt.). Specifinių partizaninio karo taktikai reikalingų įgūdžių būsimieji laisvės kovotojai įgijo kariuomenėje, kai kuriais atvejais darbovietėse, tačiau pati vertingiausia – karo sąlygomis sukaupta patirtis. Nemažai partizanų vadų studijavo universitetuose, mokytojų seminaruose ir įvairiuose profesiniuose kursuose. Sociokultūrinių būsimos partizano vietų tinklas platus ir tankus. Partizanų ryšį su gimtaisiais namais sustiprindavo tėvų palaiminimas išlydint į mišką. Partizanų ryšininkė Jadvyga Brazauskaitė prisimena: *Jau namuose visi sutikom, kad jie [broliai, būsimieji partizanai Antanas ir Vacys Brazauskai. – Aut.] eitų ir kad mes neišduosim. Visus [vaikus. – Aut.] seklyčioje suklypdė, mama dydeliu kryžiu peržegnuoja juos, o tete tik sakė: „Žiūrėkit, vaikai, nenaudokit ginklo be reikalo, bet jeigu reikės – garbingai“* (Kaunas. J. Brazauskaitė, 2013 m.).

Pirmaisiais partizanavimo mėnesiais gimtosios sodybos arba namai, kuriuose gyveno palikta žmona, vaikai, buvo lankomi. Ryšiai nutrūko prasidėjus laisvės kovotojų artimųjų persekiojimui. Neretai partizanų namai buvo ardomi arba deginami. Antai Žemaitijos partizanų vado Vlodo Montvydo rankomis pastatytas pavyzdinis ūkis buvo sudegintas 1944 m. gruodžio 24 d. keršijant už nepavykusią saugumo operaciją (Montvydaitė-Giedraitienė 2002, p. 8–10, 14–15). Netrukus po to, kai J. Žemaitis išėjo pas partizanus, jo tėvų namai Kiaulininkų k. (Raseinių r.) stribų buvo išardyti ir pervežti į Tytuvėnus (Kaunas. A. Vilkienė, 2015 m.).

Partizanų ryšį su gimtąja vieta rodė ir slapyvardžiai. Antai P. Bartkus pasirinko literatūrinį *Alkupėno* slapyvardį, nes netoli jo namų tekėjo Alkupio upelis. Antanas Paškevičius pasirinko slapyvardį *Neries Akmuo* – netoli jo gimtųjų namų Neryje buvo akmuo, vadinamas Paškevičiumi (Vaitkevičius 2014, p. 13). J. Katalynas buvo kilęs iš Ūdrijos, todėl pasirinko *Ūdros* slapyvardį, Stasys Maurukas kilęs iš Ringovėlės kaimo tapo *Ringūnu* ir pan. (Sajauskas 2003, p. 68).

Su būsimų laisvės kovotojų profesine, kultūrine ir visuomenine veikla susiję daugelis kaimų ir miestelių pastatų: pradžios mokyklų, progimnazijų ir gimnazijų, valsčiaus raštinių, Lietuvos Šaulių sąjungos skyrių būstinių. Antai Leonardo Grigonio pastangomis buvo pastatyta Sėlynės (Rokiškio r.) mokykla, kurioje jis iki 1944 m. mokytojavo; Juozas Šibaila į mišką išėjo iš Balninkų (Molėtų r.) mokyklos. Palyginimui, po Juozo Martinaičio gyvenamuoju namu Kaneivaičių k. (Radviliškio r.) buvo įrengtas vienas iš Vyriausiosios partizanų vadovybės bunkerių; virš jo vykdavo pradinių klasių mokinių pamokos (Petrauskienė, Vaitkevičius 2014, p. 108). Per atminimo simbolius saugomas pasakojimas apie Kaugonių geležinkelio stotelę (Kaišiadorių r.), iš kur į mišką pasitraukė Didžiosios Kovos apygardos vadas Jonas Misiūnas.

Priesaikos vieta – tai partizanų, ryšininkų arba rėmėjų namai, dažnai nesukonkretinta miško vieta, papuošta tautiniais ir kovos simboliais (priedas II.3). Antai Kęstučio apygardos ryšininkė Antanina Jasiulytė-Valeikienė apie priesaikos priėmimą pasakoja: *daviau priesaiką Jūkainių miške* [Raseinių r. –

Aut.], *ten turbūt ne vienas yra priėmęs priesaiką, nes ten tokie kelmai gražūs, nupjauti ten likę, tokia stovykla buvo. Nupjautas medis, ir kelmas, ant kelmo šalia pistoletas ir žvakė, mažytė tokia trispalvytė, kryželis dar buvo, mažas mažas kryželiukas. Vadas skaito ir turi kartoti. Kartoji, kartoji, kartoji. Nu ir paskui kažkaip ir susijaudini, ir ašarą nubrauki* (Panevėžys. A. Valeikienė, 2013 m.).

Vaizdingas Adolfo Ramanausko tekstas apie priesaikos davimą⁵³ prikausto dėmesį prie Nemunaityje (Alytaus r.) buvusio pranciškonų vasarnamio, kuris nuo 1937 m. priklausė Nemunaičio parapijos bažnyčios altarijai. 1945 m. birželio 2 d. naktį partizanų išpažinties klausėsi, priesaikos reikalais rūpinosi kun. Vaitiekus Želnia. Jam talkino kun. Juozas Stasiūnas, pamaldas pastato antrojo aukšto buvusioje koplyčioje laikė pranciškonas kun. Juozas Kudirka (Jegelevičius 2002, p. 1278–1280).

Įsimintina partizanų priesaika Vasario 16-ąją prie 1945 m. sausio 1 d. Antanų miške (Švenčionių r.) žuvusių partizanų kapo. Praėjus keliems mėnesiams po kautynių beveik tris dešimtis neatpažintų laisvės kovotojų kūnų bendražygiai palaidojo netoli kautynių vietos. Buvo pastatytas kryžius, tvorelė, kuriuos sribai nuolat išdraskydavo. Kova dėl kapo tęsėsi tol, kol buvo laisvės kovotojų (Striužas 2003, p. 146–147).

Žinomi atvejai, kuomet priesaikai buvo parenkama senųjų kaimo kapinių erdvė. Kražių apylinkių ryšininkai ir partizanai prisiekdavo senosiose

⁵³ 1945 m. birželio mėn. 2 d. temstant visa įgula jau buvo prie pat bažnytkaimio. Iš anksto buvau paskyręs žmones keturiems lauko sargybos postams ir nurodęs, kaip kuriuo atveju veikti. Tik gerai pritemus sugužėjome vienuolyno kieman. Buvo 120 vyrų, tačiau tyrojo visiška tyla. Antrame koplytėlės aukšte įvyko išpūdingos pamaldos. Vyrų karštai meldėsi. Daugelio akyse spindėjo ašaros. Koplytėlėje visi netilpo, vyrai keisdavosi. Koplytėlėje ir kieme keturiose vietose buvo klausoma išpažinčių. Atvykusieji atlikti išpažintį, duoti priesaiką, paprašyti Aukščiausiąjį suteikti palaimos Tėvynei, artimiesiems ir sau, rankose laikė ginklus, nes esamomis aplinkybėmis kitaip nebuvo galima.

Pamaldos baigėsi. Vyrų atliko išpažintį ir priėmė Švenčiausiąjį. Artinosi iškilmingos priesaikos priėmimas. Prieš altorių buvo pastatyta taburetė, užtiesta trispalve. Ant jos padėtas kryželis ir mano trumpasis ginklas. Kunigas pusbalsiu, bet aiškiai ir išpūdingai skaitė priesaikos tekstą. Mes, iškėlę dešines, tyliai kartojome priesaikos žodžius. Dievo akivaizdoje tvirtai pasižadėjome teisingai ir ryžtingai tęsti pradėtą kovą prieš okupantą, kuris, pamynęs po kojomis visus Dievo ir žmogaus įstatymus, negailestingai naikina visa, kas yra šventa, kilnu ir brangu. Aš priėjau pirmas. Pabučiavau kryželį, trispalvę ir ginklą. Padėkojom dvasininkams, ir netrukus vėl atsidūrėm Noškūnų miško prieglobstyje... (Ramanauskas 1991, p. 28).

Daukintiškės kapinėse (Kelmės r.), prie vienintelio jose esančio metalinio kryžiaus (Kražiai. E. Dirmeikis, 2015 m.), 1947 m. Pandėlio (Rokiškio r.) kapinėse prisiekė vyresnių klasių moksleiviai – pagrindinės organizacijos nariai (APP 2009, p. 35). Palyginimui partizanų dainoje sakoma: *Prie tėvelio kapo, ten prie koplytėlės / Prisiekiau aš būti sūnum Lietuvos* (LLD 2005, p. 212).

Slėptuvė. Dažniausiai gyvenamajame name įrengta nedidelė slapta patalpa, skirta vienam arba keliems asmenims, paprastai namiškiams, taip pat ginklams, maistui paslėpti (priedas II.4, II.5). Dauguma tokių slėptuvių buvo įrengtos vokiečių okupacijos pabaigoje – sovietinės okupacijos pradžioje. Kartais slėptuvėmis partizanai vadindavo ir bunkerius arba žemines (plg.: Lukša 1990, p. 292; Ramanauskas 1991, p. 110; Lelešius 2006, p. 46).

Antrojo pasaulinio karo metais slėptuvės plito masiškai. Vieni siekė apsisaugoti nuo oro atakų, kaip kad buvo mokoma tarpukariu (Lengvosios 1938), kiti priklausė slaptoms antinacinėms ir antisovietinėms organizacijoms, kurios ragino rengti slėptuves ir kaupti ginklų atsargas (Kasparas 2002, p. 260). Daugelis vyrų ir jaunuolių slėptuvėse slėpėsi nuo sovietinės mobilizacijos. Slėptuvės išliko per visą partizaninį karą, tačiau laisvės kovotojams susitelkus organizuotai kovai, jų naudojimas atslūgo. Partizanas Vytautas Slapšinskas mena, kad esant reikalui naudodavosi slėptuvėmis, kurias vadindavo „kareivinėmis“ (Slapšinskas 1999, p. 22). Slėptuvės nors ir nebe tokiu dideliu mastu, atgijo partizaninio karo pabaigoje, kai jose slapstėsi Pranas Končius, Antanas Kraujelis, Stasys Guiga ir kai kurie kiti paskutiniai partizanai.

Slėptuvės būdingos visai Lietuvai. Duomenys apie jas pabiri, išlikę prisiminimuose, partizanų vadų įsakymuose, dienoraščiuose. Tačiau slėptuvių paskirtis labai aiški, dvejopa: pasislėpti keletui žmonių arba daiktams laikyti (maistui, ginklams, spaudai). Ji, priešingai nei kai kurie bunkeriai, neturėjo atsarginio išėjimo, nebuvo skirta gynybai, spaudos darbui ar gyvenimui ilgesnį laiką. Kaip nurodo pats žodis, jos pagrindinė paskirtis slėptis, dažniausiai trumpą laiką. 1944 m. gruodžio 10 d. Lietuvos laisvės armijos (toliau – LLA) štabo parengtame dokumente „Partizanų ir agentūrinių žvalgų radistų

slėptuvės“ nurodyta dvidešimt skirtingų tipų slėptuvių: „Rūsysis po malkų krūva“, „Rūsysis po šieno kūgiu“, „Rūsysis po daržine“, „Kapas“, „Šulinys“, „Požeminis apkasas“ ir kt. (išsamiau žr.: Kuodytė 1995, p. 20–32; LYA, f. K-41, ap. 1, b. 158, l. 170–179v).

Populiariausias slėptuvių tipas – slapta patalpa gyvenamojo namo arba kitos paskirties pastato tarpusienyje, duonkepyje, krosnyje, palėpėje arba daržinėje sukrautame šiene. Pastarosios dažnai vadintos urvais. Palyginimui, slėptuvė partizanų rėmėjų ir ryšininkų Savičių gyvenamojo namo rūsyje Geručių k. (Radviliškio r.) surasta pastaraisiais metais. Slapta patalpa – 0,7 x 3,5 m dydžio, 1,4 m aukščio. Į ją buvo patenkama per 0,4 x 0,6 m langelį primenančią angą (Petrauskas 2015, p. 9–10).

A. Ramanauskas savo prisiminimuose rašo apie Nedzingės Švč. Trejybės bažnyčios (Varėnos r.) palėpėje kun. Zigmo Neciunsko leidimu įrengtą nedidelę slėptuvę ginklams, aprangai laikyti, dviem asmenims pasislėpti (Ramanauskas 1991, p. 241–242). Panašiai slėptuvė buvo įrengta Gegužinės Viešpaties Apreiškimo Švč. Mergelei Marijai bažnyčioje (Kaišiadorių r.) kun. Stepono Rudžionio rūpesčiu, ja naudojosi J. Misiūnas ir kiti Didžiosios Kovos rinktinės štabo nariai. Ši slėptuvė netaisyklingo penkiakampio plano, 2,15–2,25 x 6 m dydžio, siekia 1,55 m aukštį, įrengta antrojo bažnyčios aukšto palėpėje, dešinėje altoriaus pusėje (Autorės lauko tyrimai, 2014-12-11).

Žeminė – įgilintas arba žemės paviršiuje pastatytas būstas, dažnai su šildymo įrenginiu, skirtas keletui–kelioms dešimtims partizanų (priedas II.8). Kartais žeminės turėjo šaudymo angas, gynybinius pylimus, buvo apjuostos apkasais. Išoriškai žeminės, matyt, priminė sodybose buvusius daržovių rūsius arba iš lentų sukaltas pašiūres ir šnekamojoje kalboje neretai buvo vadinamos *trobikėmis* (Palapišių miškas. V. Nacas, 2010 m.; plg.: Almonaitis, Almonaitienė 2001, p. 144).

Žeminės neretai vadinamos ir tuo būdu painiojamos su bunkeriais. Pagrindinis skiriamasis žeminės bruožas – stogo, kartais ir pagrindinės dalies, iškėlimas virš žemės. Ryšininkė Vanda Stumbrytė-Šešelgienė apie 1946 m. rudenį Notigalės pelkėje (Kupiškio r.) įrengtą žeminę prisiminė: *Vidury pelkės*

buvo nedidelis pakilimėlis. Jie [partizanai. – Aut.] kiek įsikasė į žemę, o viršuj dar iš rastų susirentė apie pusanthro metro aukščio paaukštšinimą su stogeliu. Prieit buvo sunkoka, kelmai, telkšojo balos (APP 1996, p. 587).

Dažniausiai žeminės buvo įtvirtintose stovyklose, jos ypač būdingos pirmiems, pavieniui veikiančių partizanų būriams. Žeminių poreikis žiemos metu padidėdavo dėl galimybės jas apšildyti krosnimi arba krosnele, tačiau siekiant didesnės konspiracijos, žemines netrukus pradėjo keisti bunkeriai; vėliau žeminės buvo statomos, bet retai. Palyginimui, 1951 m. smėlingame Zervynų–Palkablio miške (Varėnos r.) Dainavos apygardos Kazimieraičio rinktinės DLK Vytauto tėvūnijos Genio būrio partizanai įsirengė 3,2 x 3,35 m dydžio žeminę, kuri virš žemės buvo iškilusi apie 1 m (Žilinskaitė, Vėlius 2013, p. 652, 654).

Žeminių būta dviejų tipų: įgilintų ir antžeminių. Didesniuose partizanų daliniuose žeminių būta gana didelių, jose tilpdavo 20–30 ir net daugiau kovotojų, tačiau didžiąją laiko dalį partizanai praleisdavo žeminės aplinkoje. Taip buvo sukuriama atvirto tipo stovykla su šulinėliu, maisto ar ginklų slėptuve, tualetu arba poilsiui skirta aikštele. Žeminė paprastai buvo įgilinama iki metro. Taip buvo galima iš dalies ją maskuoti, o žiemą patalpą apsaugoti nuo šalčio. Joms būdingi ir gynybiniai elementai. Antai Juozas Paliūnas rašo apie 1944 m. pabaigoje Mažuolių miške (Radviliškio r.) jaun. ltn. Antano Balčiūno partizanų statomą žeminę⁵⁴ (Paliūnas 2012, p. 56–57), kurios išvaizda šiandien – lyg nedidelės bastioninės pilies. Išlikusi duobė 5,25 x 5,5 m dydžio, apie 0,8 m gylio, o keturiuose jos kampuose 2–3 m pločio ir 1,5–3 m ilgio pylimai (Autorės lauko tyrimai, 2013-03-16).

1945 m. pavasarį Valkų kalvose (Šakių r.) susitelkė apie 200 vyrų, kuriems vadovavo kpt. Jurgis Valtys. Vadovybei ir apsaugai įsikūrus kalvelėje buvusioje įtvirtintoje stovykloje, didžioji partizanų dalis apsigyveno už 200 m pastatytose dvejose pusiau įgilintose 7 x 9 m ir 7 x 12 m žeminėse, kurių duobės su įėjimo žymėmis ir šaudymo angomis žymios iki šiol (Guoga 1999, p. 56; Autorės lauko tyrimai, 2015-03-23).

⁵⁴ J. Paliūno tekste žeminė vadinama bunkeriu

Žinios apie žemės paviršiuje pastatytas žemines skurdžios. Palyginimui, 1945 m. rudenį P. Morkūnas Sandrausiškės miško (Raseinių r.) pelkių saloje įrengė žeminę, kurioje su pertraukomis iki 1946 m. rugpjūčio 16 d. slapstėsi apie 20 kovotojų būrys. 1945–1946 m. žiemą šioje žeminėje praleido ir J. Žemaitis. Remiantis P. Morkūno būrio partizano Antano Žiogo prisiminimais, rašytais 1949 m. ir kitais duomenimis ši žeminė (trobelė) buvo 4 x 5 m dydžio, 1,5 m aukščio, nuolaidžiu stogu, su vienomis 1 m aukščio durimis, raudonų plytų krosnimi, dviaukščiais gultais (LYA, f. K-1, ap. 58, b. 26712/3, T. 6, l. 136–139v; ten pat, b. P-16408, l. 150–151v; ten pat, f. K-30, ap. 1, b. 1391, l. 23, 26–28; Tarnėnai. A. Liaudeneckienė, 2015 m.; Raseiniai. A. Tvaronienė, 2015 m.). Žvalgymų metu jos vietoje rasta apdegusių plytų, noragas, metalinio puodo dalys, sagos, šaukštas (Autorės lauko tyrimai, 2015-08-24).

Bunkeris – sodyboje, lauke arba miške įrengtas požeminis maskuotas būstas, paprastai pritaikytas gyventi ilgesnį laiką, kartais ir gintis puolimo atveju (priedas II.9). Tai geriausiai žinoma partizaninio karo vieta (Gaškaitė ir kt. 1996, p. 85–89; Baltrušaitis 2001; Vėlius, Žygelis 2013 ir kt.), tačiau ji vis dar stokoja nuoseklaus pasakojimo ir apibendrinančių išvadų.

Pirmieji bunkeriai atsirado partizanų namuose ir jų artimiausioje aplinkoje. Pavyzdžiui, 1945 m. spalį Kaišiadorių NKVD skyrius partizanų rėmėjo Jono Lukoševičiaus namuose Gerų Vakarų k. (Kaišiadorių r.) surado bunkerį, kuriame slėpėsi šeimininko sūnus Juozas Lukoševičius bei keletas kitų vyrų (LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15906): *Įėjimas į bunkerį lauke, ant jo stovėjo statinė su vandeniu. Bunkeris buvo iškastas žemėje, 10 x 10 metrų, aukštis – daugiau nei 2 metrai; vidus iškaltas lentomis ir apklijuotas popieriumi. Bunkeryje yra elektros instaliacija, stovi dvi lovos, minkšta sofa, stalas ir suolas. Ant sienos kabo Hitlerio portretas, daug lietuvių, vokiečių literatūros, kuri [saugumo. – Aut.] paimta. <...>. Visada slėpdavosi 5–6 partizanai [orig. banditai. – Aut.]. Šis bunkeris kartu buvo partizanų [orig. banditų. – Aut.] ligoninė* (LYA, f. K21, ap. 1, b. 76, l. 122–123; orig. – rusų k.). Apie saugumo pagražintą, propagandine dvasią parengtą bunkerio aprašymą liudija šiandien šioje vietoje išlikusi 4,5 x 4,5 m dydžio duobė (Autorės lauko tyrimai, 2014-

12-18). Archeologinių tyrimų metu nustatyta, kad kitokį sprendimą pasirinko Pagrendos, Peliūnų ir kitų aplinkinių kaimų vyrai. 1944 m. lapkritį jie Pagrendos miške (Elektrėnų sav.) įsirengė 2,6 x 3,4 m dydžio, apie 1,5 m aukščio bunkerį (Ivanovaitė, Petrauskas 2014, p. 473). 1945 m. sausio 20 d. kautynių metu žuvusių brolių Alberto, Jeronimo ir Simono Seliutų tėvai gyveno vos už kilometro nuo bunkerio, todėl buvo dažnai partizanų lankomi.

Bunkerių atsiradimą reglamentavo ir partizanų dokumentai. Antai jau 1945 m. pradžioje Lietuvos partizanų veiklos ir tvarkos taisyklių projekte pažymėta, kad *saugiausia buvojimo vieta yra slaptas bunkeris, kurių privalu pasigaminti didesnis kiekis platesnėje apylinkėje* (LPDA 2003, p. 61). 1945 m. spalio 9 d. LLA Žemaičių legiono vadas Jonas Semaška išleido nurodymą dėl pasiruošimo žiemojimui. Jame rašoma, kad štabas turi įsirengti slėptuves pas mažžemius valstiečius, kuopos-būriai pas mažai įtartinus valstiečius. Norintys gyventi miške, turi įsirengti gerai užmaskuotą apšildomą bunkerį ir iš anksto pasirūpinti maisto produktais (LPŽA 2010, p. 83). 1946 m. birželio 5 d. Geležinio Vilko rinktinės vado pavaduotojo Algirdo Varkalos įsakyme nurodyta: *Visiems partizanams įsirengti kuo daugiau slėptuvių, kur tik leidžia sąlygos. Kovotojai, kurie neįsirengs jokių slėptuvių, bus traukiami atsakomybėn* (LPTA 2000, p. 124). Bunkeriai ypač plito ruošiantis 1945–1946 m. žiemai, nors pasitaikydavo atvejų, kad partizanai didesnėmis grupėmis vis dar gyvendavo stovyklose. Bunkeriai buvo naudojami iki pat organizuoto partizaninio karo pabaigos.

Bunkeriai būdingi visoms partizanų apygardoms, jų gausa tiesiogiai priklausė nuo partizanų aktyvumo. Antai Didžiosios Kovos apygardos A rinktinėje būta santykinai mažai bunkerių, kadangi iki 1946 m. partizanai veikė aktyviai, štabas nuolat keitė buvimo vietą. 1946 m., kuomet visoje Lietuvoje padidėjo bunkerių skaičius, šiame regione partizanų veikla ėmė slopti; 1948 m. čia buvo likę tik pavieniai partizanų būriai (Abromavičius ir kt. 2007, p. 36).

Antai L. Baliukevičius savo dienoraštyje, rašytame 1948 m. birželio 23 d. – 1949 m. birželio 6 d., mini 23 vasarinius ir žieminius bunkerius Alytaus-Varėnos krašte, kuriuose jam teko gyventi arba lankytis per beveik vienerių

metų laikotarpį (Baliukevičius 2006). Tik keletas iš jų šiandien lokalizuoti ir yra įrašyti į bendrą laisvės kovų pasakojimą. Nors bunkerių skaičius visuomet domino tyrinėtojus, tačiau ligšioliniai skaičiavimai, kad jų gali būti arti 10 000 (Vėlius, Žygelis 2013, p. 183) nusipelno kritikos. Palyginimui, Tauro apygardos štabo viršininkas Alfonsas Vabalas 1947 m. balandžio 14 d. vykusiame pasitarime nurodė *įrengti tiek bunkerių, kad kiekvienam kovotojui būtų ne mažiau kaip po vieną*. Bunkerių įrengimą nurodytą baigti po mėnesio (LPTA 2000, p. 216).

Bunkerio vietos parinkimui buvo skiriamas ypatingas dėmesys, nors partizanų dokumentuose ir prisiminimuose apie tai nėra plačiau kalbama. Lauko tyrimai leidžia teigti, kad buvo apgalvojama atėjimo į bunkerį sąlygos, atsitraukimo galimybės, sprendžiami apsirūpinimo maistu ir vandeniu klausimai. Ir miško, ir sodybų bunkeriams buvo parenkamos sausos vietos, dažnai miško griovių šlaituose arba per kaimą tekančio upelio krantuose esančiuose pastatuose (priedas V.3). Čia iškastas žemes buvo lengva suberti į vandenį, einant upeliu buvo galima paslėpti pėdsakus.

Bunkeriai buvo įrengiami dvejopai. Pirmuoju atveju kasama duobė, įstatomi stulpeliai, uždedami balkiai, iškalamos sienos ir lubos, formuojamas išėjimas. Antruoju atveju į iškastą duobę buvo įleidžiama jau sukalta bunkerio dėžė. Tradicinis Lietuvos partizanų bunkeris – 2 x 3 m dydžio, apie 1,5 m aukščio 3–5 kovotojams skirta buveinė, kartais partizanų vadinta ir slėptuve, baze. Tokį bunkerį įrengiant nelikdavo statybinių atliekų (6 m lentos dalintos pusiau arba į tris dalis) ir jis gerai tenkino vieno partizanų būrio ar grandies poreikius.

Bunkerio tipą daugiausia lėmė jo įėjimo/išėjimo būdas. Galima išskirti tris pagrindines jų grupes: 1) Bunkeris su tiesiogine anga įėjimui/išėjimui; 2) Bunkeris su anga ir koridoriumi; 3) Bunkeris su angom (viena iš jų – atsarginis išėjimas). Tačiau klaidinga manyti, kad partizanai bunkerius rengė šabloniškai, turėdami iš anksto parengtus vienodus brėžinius. Tauro apygardos vado Jono Baltūžio 1947 m. lapkričio 17 d. įsakyme aiškiai pasakyta: *Pakeisti vietas ir*

bunkerių statymo būdus, kad nebūtų vieno formato (visiems įvairinti bunkerių maskavimą) (Tauro 1998, p. 95).

Bunkerio konstrukcinis sudėtingumas priklausė nuo jo naudotojų užimamo statuso. Vadovybės bunkeriai dažniausiai buvo įrengiami erdvesni, patogesni, kadangi juose vyko organizaciniai ir spaudos darbai, vienoje vietoje telkėsi štabo nariai. Antai Antano Slučkos bunkeris Butkiškių k. (Anykščių r.) buvo įrengtas šachtiniu principu. Virš dviejų koridoriumi sujungtų patalpų buvo apie 3 m storio smėlio sluoksnis (Vėlius 2015a, p. 594–595). Vyriausiosios vadovybės bunkeryje Dvarninkų k. tiesiai nuo stulpo į bunkerį atvesta elektra (Tyruliai. O. Sirusienė, 2014 m.). Padidintas dėmesys skirtas bunkerio garso izoliacijai: ją sulaukyti padėdavo linų šiaudeliai, samanos, pakulos (Parnarauskas 1998, p. 182). Techniniu požiūriu stebina bunkeriai su ilgais atsarginiais išėjimais. Palyginimui, Algimanto apygardos Šarūno rinktinės Algirdo kuopos Margio būrio Žaibo skyriaus slėptuvės Šimonių girioje (Anykščių r.) išėjimo ilgis buvo 45 m. Ilgais tuneliniais išėjimais pasižymėjo ir kiti netoliese įrengti bunkeriai (Valunta 1997, p. 43–44).

Bunkeriai skirstomi ne tik pagal naudojimą, planą, konstrukciją. Buvusių partizanų lūpose, bunkeriai dar vadinami laimingais ir nelaimingais (jei buvo išduoti, tapo žūties vietomis). Gyvojoje atmintyje dažnas bunkerio ir kapo sulyginimas; panašumas tarp jų akivaizdus. Partizanų ryšininkė Genė Lauciūtė-Acalinienė pasakoja: *Pagaliau apleistoje miško slėptuvėje mus paliko vienas, girdėjome, kaip viršuje mus uždarė. Širdį nusmelkė kažkoks keistas, nemalonus jausmas – kapas (APP 2008, p. 723).*

Stovykla – partizanų atokvėpio, nakvynės arba įtvirtinta ilgalaikė buvimo vieta, dažniausiai miške, kurioje yra gyvenimui pritaikytų, gynybai skirtų apkasų, ugnies lizdų, maistui ir šaudmenims laikyti – nedidelių požeminių slėptuvių (priedas IV.1).

Nuo 1944 m. rugpjūčio okupuotos Lietuvos miškuose būrėsi paprastai dideli, Lietuvos kariuomenės karininkų vadovaujami, pirmieji laisvės kovotojų daliniai. Žinoma, kad kai kurios iš stovyklų veikė iki 1945 m. pabaigos, išimtiniais atvejais – ilgiau. Palyginimui, kaimyninės Vinco Lazdausko ir P.

Morkūno partizanų stovyklos Palapišių miške (Raseinių r.) buvo užpultos ir apleistos tik 1946 m. liepos 6-ąją (Gaškaitė-Žemaitienė 1998, p. 82; LYA, f. K-41, ap. 1, b. 1452, l. 96–100). Trumpalaikes stovyklas partizanai kūrė ir vėlesniais metais, tačiau apie jas trūksta tikslių žinių. Remiantis sakytinės ir rašytinės istorijos duomenimis, lauko tyrimų medžiaga sudarytas pirmasis 1944–1946 m. partizanų stovyklų, iš viso 38 vietų visoje Lietuvoje, žemėlapis (priedas V.4).

Stovyklų būta dviejų tipų – įtvirtintų ir atvirų. Daugiau duomenų sukaupta apie įtvirtintas stovyklas. Skirtingas jų išplanavimas, dydis ir įrengimas prieštarauja nuomonei, kad Lietuvos kariuomenės kareiviai bei Lietuvos Šaulių sąjungos nariai buvo rengiami partizaniniam karui ir netrukus savo įgūdžius pritaikė praktikoje (išsamiau žr.: Jokubauskas 2011, p. 64; Vėlius, Žygelis 2013, p. 183). Labiau pagrįsta nuomonė, kad didžiausią patirtį pirmųjų partizanų būrių vadai sukaupė per 1941 m. Birželio sukilimą, Antrojo pasaulinio karo metais tarnaudami savisaugos būriuose, Vietinėje rinktinėje, taip pat hitlerinės Vokietijos kariuomenėje, Raudonosios armijos daliniuose arba įsijungę į LLA gretas. Be to, partizanus veikė ir tradicinė lietuvių kultūra – daugelis jų savo rankomis jau buvo statę arba matę į žemines panašius daržovių rūsius (Petrauskienė, Vaitkevičius 2015).

Dauguma įtvirtintų partizanų stovyklų buvo įrengtos miškuose, kai kuriais atvejais – tarp pelkių (pavyzdžiui, Žuvinto Paliose prie Riečių k., Marijampolės r.). Joms parinkta vieta kalvų viršūnėse arba miško laukymėse. Įsimintinas daugelio įtvirtintų stovyklų mastas: žeminių ir (arba) bunkerių kompleksai, šuliniai, išvietės, sargybos postai, ginklų, maisto sandėliai, apkasai su kulkosvaidininkų lizdais. Karinė ambicija verčia šias vietas laikyti įtvirtinimais ir skirti nuo vėliau įsivyravusių, rūpestingai paslėptų bunkerių.

Įtvirtintos stovyklos buvo skirtos dešimtims ir net šimtams kovotojų, jų žirgams laikyti. Antai Palapišių miške (Raseinių r.) Žemutinę – septynių V. Lazdausko partizanų būrio žeminių – stovyklą saugojo žiedinis apkasas; aštuntoji žeminė buvo įrengta už jo ribos, atokiau – nuo stovyklos vienodais atstumais atitraukti du sargybos postai. Už kelių šimtų metrų esančioje

Aukštutinėje – P. Morkūno partizanų būrio – stovykloje 2010 m. pavasarį dar buvo žymios aštuonių bunkerių ar žeminių vietos, viduryje – prisiminimuose štabu vadinamo bunkerio žymės. Be to, stovyklą juosė žiedinis apkasas (Plg.: Autorės lauko tyrimai, 2010-04-07; Ličkutė 1998, p. 45). 1946 m. liepos 6 d. šiose Palapišių miško stovyklose buvo apie 30–40 partizanų, kurie susirėmė su 62 MVD darbuotojais ir 15 sribų (Gaškaitė-Žemaitienė 1998, p. 82).

Ltn. Vlodo Pabarčiaus vadovaujamų partizanų Paliepių miško stovykloje (Raseinių–Kėdainių r.) kartu su kitais bunkeriais ir apkasais išliko 11,5 x 30,6 m dydžio žeminės vieta, kurią Ariogalos kraštotyrininkas Vytautas Smitrius vadino Arklių bunkeriu (Daugėliškių miškas. V. Smitrius, 2010 m.). J. Paliūnas apie šią stovyklą rašė: *Nuvykus iki sargybos posto, sargybinis davė ženklą, kad atvyktų kas pasitikti. Tuoj pat atvyksta [Vladas Kuročka-]Dūdelė ir [Bronius Domašauskas-]Dulius, kurie mane nusiveda į bunkerius. Pirmu žvilgsniu pamatau apie 60 partizanų ir modernius požemio įrengimus, kuriuose griežia radio, kepami blynai...* (Paliūnas 2012, p. 40).

Kiekvienas Stasio Eitminavičiaus partizanų būrio skyrius Pašilių miške (Panevėžio r.) turėjo vidutiniškai 3,5 x 5,5 m dydžio žeminę; nuošaliau, stovyklos viduryje, būta 2 x 2,3 m dydžio virtuvės su sandėliu, o už apkasu su aštuoniomis dengtomis kulkosvaidininkų pozicijomis – 2,5 x 2,6 m dydžio ginklų sandėlio (Panevėžys. B. Juospaitis, 2010 m.; Autorės lauko tyrimai, 2015-03-30).

Antazavės Šile (Zarasų r.), kalvelėje prie Vinčežerio, 1944 m. lapkritį savo stovyklą įtvirtino Mykolo Kazano vadovaujami partizanai. Apkasų ir taškinių kulkosvaidžių lizdų juosiamą stovyklą augo palaipti: joje būta keturių skirtingo plano žeminių, kurių dydis svyravo nuo 20 m² iki 50 m² (Autorės lauko tyrimai, 2015-08-30). Partizanas Juozas Puslys prisimena: *Lapkričio pabaigoje susibūrėme į didesnę būrį <...>. Pasidarėme bunkerį⁵⁵. Būrį, kurį pavadinome Aukštaičių kuopa, sudarė 40 vyrų. Iš žmonių gavome žinią, kad aleksandriečių būrys nori susijungti su mūsų. Pastatėme antrą bunkerį, kurį sujungėme su pirmuoju. Dabar buvome apie 70 vyrų. Vėl*

⁵⁵ Čia ir toliau kalbama apie žemines – Aut.

sužinojome, kad nori prisijungti kriauniečių ir obeliečių grupės. Taigi reikėjo statyti trečią bunkerį, nes susidarė apie 100 vyrų (Abarius 2010, p. 33).

Atviros partizanų stovyklos pirmaisiais partizaninio karo metais buvo ypač paplitusios Pietų Lietuvoje, J. Vitkaus aplinkoje (plg. Dzūkų 1993, p. 9–54). Tokiose stovyklose vyko partizanų susitikimai, sąskrydžiai. Ir vasarą, ir žiemą iš medžio šakų ten buvo statomos palapinės, sprendžiant iš kai kurių nuotraukų – kabinami tentai (priedas II.6). Palyginimui, ryšininkas Vytautas Valotka mena V. Kuročkos, vėliau – Alberto Stoškaus partizanų stovykloje netoli Valatkaičių k. (Radviliškio r.) buvusį rąstų klojinį, ant kurio partizanai statė palapines (Kunigiškiai. V. Valotka, 2014 m.). Partizanas Jonas Jozėnas stovyklą Lėno miške (Ukmergės r.) vadina „geru kaimu“: *Palapinė prie palapinės ir jų gana daug* (APP 1996, p. 94).

Susitikimo/sąskrydžio vieta – tai erdvė, kurioje susitikę dviem ir daugiau karinių junginių priklausantys ir (arba) vadovaujantys partizanai sprendė įvairius organizacinius reikalus, rengė šventinius minėjimus, teikė apdovanojimus (priedas II.7). Partizaninio karo liudininkų atmintyje išliko įvairūs tokių susitikimų pavadinimai: *pasitarimai* (plg.: APP 2006, p. 832), *susirinkimai* (plg.: Kaunietis 2010, p. 601), *sąskrydžiai* (plg.: APP 2000, p. 420–421), *suvažiavimai* (plg.: LPTA 2000, p. 172–175), *konferencijos* (plg.: Slapšinskas 1999, p. 21). Nežinomam Didžiosios Kovos apygardos partizanui priklausiusiame 1951 m. kišeniniame kalendoriuje įvairūs sambūriai pagal savo pobūdį vadinami *susitikimais*, *sąskrydžiais* ir *susirinkimais*: Gegužės 12 d., šeštadienį, buvo numatytas *susitikimas*, liepos 17 d., antradienį – *sąskrydis*, rugsėjo 24 d., pirmadienį – *susirinkimas* (LYA, f. 3377, ap. 55, b. 221, [be nr.]).

Susitikimus partizanai ėmė rengti kurdami rinktines, apygardas. Antai kun. Antano Yliaus klebonijoje Skardupiuose (Marijampolės r.) 1945 m. ne kartą rinkosi ir posėdžiavo pirmieji Tauro apygardos vadai (Ulevičius 1991, p. 15–23). Susitikimai ir sąskrydžiai vyko tol, kol veikė partizanų junginiai. Paskutiniai platesnio masto partizanų vadų susitikimai užfiksuoti 1950–1951 m., pavieniai – 1952 m. Palyginimui, paskutinis Vytauto apygardos vadų

sąskrydis įvyko 1950 m. rugpjūtį partizanų rėmėjos Leokadijos Sveklytės sodyboje Gaidžių k. (Utenos r.). Kaip pastebi istorikas Laimonas Abarius, vieta pasirinkta neatsitiktinai: nuo sodybos kaip ant delno matėsi visos apylinkės, be to, vargani kurčnebylės senutės namai nekėlė įtarimo (APP 2008, p. 275). Vėlesni Aukštaitijos partizanų sąskrydžiai ir susitikimai buvo paženklinti išdavystėmis, partizanų vardu prisidengusios ėmė veikti agentų smogikų grupės. Vieno iš tokių sąskrydžio metu 1952 m. rugpjūčio 14 d. Šimonių girioje įrengtoje stovykloje Rytų Lietuvos srities vadas Jonas Kimštas aukščiausius postus perdavė buvusiems partizanams, kurie tuo metu veikė jau kaip MGB agentai (APP 2009, p. 573–575).

Apie susitikimų svarbą dažnai liudija ne tik protokolai, fotografijos, bet ir ryšininkų bei rėmėjų prisiminimai. Žinodami, kad užduotį atlieka susitikimo labui, ryšininkai jautė tam tikrą įvykių iškilmingumą. Antai ryšininkė Eufrozina Balčiūnaitė-Puzonienė neatsimena tikslios datos ir partizanų vardų, tačiau gerai žino 1949 m. liepą įvykusio Prisikėlimo apygardos vado L. Grigonio ir Gedimino tėvūnijos partizanų susitikimo vietą: *Mes [ryšininkai E. Puzonienė ir Antanas Virpša. – Aut.] nešėm tokį didžiulį supintą krepšą ir ten paketas buvo didelis įdėtas* (Grigalaičiai. E. Puzonienė, 2015 m.). Šiuos prisiminimus patvirtina ir pasakojimą papildė susitikimo dalyvio partizano A. Žiogo dienoraštis, kitų asmenų tardymo protokolai (LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17543, l. 38–40; LYA, f. K-1, ap. 58, b. 26712/3, T. 6, l. 105v, 111–114). Remiantis A. Žiogo dienoraščiu susitikimo dalyviai liepos 8 d. apsistojo *Beržyniuke*, netoli nuo ryšininkės gimtų namų Grigalaičių k. (Radviliškio r.), čia L. Grigonis susitiko su Gedimino tėvūnijos vadovybe ir partizanais.

Nuo pat Atgimimo pradžios visuomenės ir tyrėjų dėmesį traukė 1949 m. vasarį įvykusio visos Lietuvos partizanų vadų susitikimo vieta. Svarbiausias partizaninio karo istorijos įvykis apima daugelį Vakarų ir Vidurio Lietuvos vietų, o Susitikimo dalyviai dirbo komisijose, Minaičiuose ir Balandiškyje (Radviliškio r.), esančiuose vienas nuo kito 3,5 km atstumu (išsamiau žr.: Čepulytė, Vaitkevičius 2013; Petrauskienė, Vaitkevičius 2014).

Pasitarimai, susitikimai paprastai buvo skirti organizaciniams reikalams, partizanų junginių steigimo, veiklos ir pertvarkos klausimams. Sąskrydžiai paprastai būdavo proginiai susitikimai, kuriuose įstojusieji į laisvės kovotojų gretas duodavo priesaiką, nusipelnusieji buvo apdovanojami. Taigi, sąskrydžiuose dalyvaudavo ir vadai, ir eiliniai kovotojai, jie dažniausiai buvo rengiami vasarą, atviro tipo miško stovyklose. Palyginimui, 1948 m. vasarą Radvilonių miške (Radviliškio r.) netoli Radvilonių dvaro įrengtoje stovykloje, pavadinimu „Baltieji rūmai“, įvyko Žaliosios rinktinės vadovybės ir eilinių partizanų sąskrydis (APP 2006, p. 97). Dainavos apygardoje nuo 1946 m. pradėti rengti partizanų pagerbimo sąskrydžiai. Jų metu nusipelnę laisvės kovotojai buvo apdovanojami padėkos raštais, suteikiami kariniai laipsniai, fotografuojamasi (Ramanauskas 1991, p. 215, 219; Buzytė, Meškelevičiūtė 2013, p. 21).

Santuokos vieta – partizanų bažnytinės santuokos buvo rengiamos ir maldos namuose, ir sodybose, ir miške. Pavyzdžiui, Šiluvos, Šiaulėnų apylinkėse veikusių partizanų dalinyje šiandien žinomos mažiausiai penkios partizanavimo metais susituokusios poros. Įsimintinos trijų porų vestuvės Jono Petrašiūno sodyboje Didmiškio k. (Radviliškio r.). Iškviestas Šaukoto kun. Vytautas Radzevičius vienu metu sutuokė Viktorą Žiogą ir Janiną Dzimidaitę, Leoną Caporkų ir Aleksandrą Radzevičiūtę bei Bronių Muklicką su Terese Milkyte (LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15643, l. 35–36, 62–63). Visi trys vyrai žuvo partizanaudami, vaikus užaugino artimieji.

Algimanto apygardos partizanas Jonas Kadžionis 1949 m. miške susituokė su partizane Malvina Gedžiūnaite. 1950 m. gruodžio 22 d. jauna partizanų šeima šiandien atstatytame bunkeryje Dabužių miške (Anykščių r.) susilaukė sūnaus (Dabužių miškas. J. Kadžionis, 2011 m.). Kęstučio apygardos partizanų Vlodo Mišeikio ir Aldonos Gedutytės vestuvės įvyko dalyvaujant Varlaukio klebonui 1950 m. gegužės 15 d. Paltiniškės miške (Tauragės r.). Iki nepriklausomybės atkūrimo buvo išsaugota jaunavedžių nuotrauka (priedas II.10). 1951 m. kovo 19 d. bunkeryje ant Ančios upelio kranto jauna Mišeikių šeima žuvo (Garmutė 1996, p. 95).

Archyvo slaptavietė. Partizanų būrio, tėvūnijos, rinktinės, apygardos arba srities vadovybės archyvo saugojimo vieta priklausė nuo slepiamų dokumentų gausos ir pobūdžio. Įsakymai reglamentavo ne tik archyvų slėpimo tvarką, bet ir jų sudarymą. Kartu buvo slepiamas įarchyvinamų dokumentų sąrašas; archyvuose išliko vadovybės įsakymai ir pranešimai, spauda, asmeniniai daiktai: laiškai, nuotraukos, poezijos rinkiniai ir kita.

Žinios apie pirmuosius partizanų archyvus – iš 1944 m. pabaigos – 1945 m. pradžios. Antai Vincas Žaliaduonis Vytauto apygardos Tigro rinktinės kronikoje rašo, kad 1945 m. kovą Labanoro girioje išaiškinus partizanų bunkerius, archyvas liko paslėptas saugioje slėptuvėje ir į priešų rankas pateko tik dėl prisiregistravusio partizano kaltės (LPVA 2003, p. 396). Manydamas, kad gyvų liudininkų neliks, ryšių karininko pareigybes einantis paskutinis Prisikėlimo apygardos partizanas Pranciškus Prūsaitis, kuris vienas slapstėsi iki 1962 m., į tris bidonus sudėtus dokumentus kartkartėmis iškasdavo ir paslėpdavo kitoje vietoje (Gaškaitė ir kt. 1996, p. 278).

Siekiant išsaugoti archyvus buvo pasirenkamas vienas iš dviejų būdų: sandarios dokumentų talpos užkasamos arba perduodamos saugoti patikimam asmeniui, paprastai civiliam gyventojui, kuris archyvą paslėpdavo savo sodyboje (priedas II.11). Aukštaitijos partizanų parengtoje instrukcijoje skelbiama, kad *archyvą laikyti 2–5 L[laisvės]K[ovoto-]jų prt. ir 2–3 patikimiausių ir ištvėringiausių legaliai gyvenančių piliečių žinioje.* Pastabose nurodyta: *vienam iš archyvą žinančiųjų patekus priešui tardymams – archyvas perkeliamas į kitą vietą* (LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15792, T. 6, l. 193v). Partizanų įstatymai griežtai draudė svarbius dokumentus laikyti bunkeriuose. Kai kuriuose įsakymuose nurodyta archyvus slėpti už kelių šimtų metrų nuo vadaviečių (LPDA 2003, p. 272), kituose – kas mėnesį išnešti iš štabo būstinės ir paslėpti (plg.: LYA, f. K-12, ap. 1, b. 8, [be nr.]), tačiau patirtis rodo buvus ir kitokių atvejų. Išaiškinus Prisikėlimo apygardos štabo bunkerį Ipolito Tvarijono sodyboje Rukų k. (Kėdainių r.), operacijos metu iš bunkerio paimtas didelis partizanų archyvas (LYA, f. K-1, ap. 58, b. 26514/3, l. 15–21).

Deja, partizanų dokumentai labai dažnai patekdavo į priešo rankas. A. Ramanauskas, rašydamas savo prisiminimus teigė, kad net 9 iš 10 LLKS archyvų įvairiausiais keliais visoje Lietuvoje yra patekę į saugumo rankas (Ramanauskas 1991, p. 3). Paimti dokumentai tapdavo įkalčiais partizanų, ryšininkų ir rėmėjų baudžiamosiose bylose. Ilgainiui taip susiformavo lyg mažieji partizanų archyvai, kurių „saugojimu“ jau rūpinosi saugumo darbuotojai.

Ilgainiui dalis archyvų buvo jų saugotojų sunaikinti, iš baimės arba nežinojimo. Palyginimui, Kęstučio apygardos Butigeidžio rinktinės vadas Jonas Kentra ryšininkui Traksėdžio k. (Šilalės r.) perdavė saugoti rinktinės štabo archyvą. Jis buvo paslėptas tarp dvigubų lubų, kur ir liko ryšininkui iš sodybos išsikėlus. Naujieji namų šeimininkai, atradę partizanų nuotraukas ir dokumentus, juos sudegino (Kentra 1998, p. 249).

Po Nepriklausomybės atgavimo visoje Lietuvoje buvo atrasti, arba juos išsaugojusių asmenų muziejams perduoti mažiausiai 23 įvairaus turinio ir dydžio partizanų archyvai. Dalies jų turinys buvo jau visiškai sunykęs, kitus dokumentus restauratoriai išgelbėjo. Daugiausia partizanų archyvų asmeninių pastangų dėka yra atradęs Česlovas Kišonas (g. 1937 m.). Prasidėjęs Atgimimui, dirbdamas Tremtinių sąjungoje jis ėmė rinkti žinias apie galimas partizanų archyvų užkasimo vietas. Tokiu būdu Č. Kišonas surado daugiau nei 10 archyvų. Kaip pats pastebi, įkvėpimu tapo J. Paliūno atidumas ir dėmesys partizanų dokumentacijai, archyvavimui, kurį teko asmeniškai regėti dar partizaninio karo metais (Kaunas. Č. Kišonas, 2016 m.).

Ilgą laiką partizanų archyvų nebuvo randama, tačiau per pastaruosius kelerius metus surastas Prisikėlimo apygardos archyvas Daugėliškių miške (Raseinių r.), Žemaičių apygardos archyvas Saušilio miške (Telšių r.) bei Tauro apygardos archyvas Balsupių k. (Marijampolės r.) naujai atkreipė tyrinėtojų ir visuomenės dėmesį. Svarbiu išlieka klausimas apie partizanų archyvų slėpimui parenkamas vietas. Palyginimui, Daugėliškių miško archyvas

buvo paslėptas skruzdėlyne⁵⁶. 1997 m. partizanų ryšininkas Albinas Kęstutis Bersėnas jį, sunykusį ir nebeatkuriamą, atrado greta seno kelmo, bevardžio upelio dešinėje pusėje, už 56 m į vakarus nuo štabo bunkerio (Petrauskas 2012, p. 9, 212–214; Autorės lauko tyrimai, 2014-11-12). 2014 m. keli metrai nuo pirmojo radimvietės buvo surastas naujas partizanų archyvas. Dviejų Prisikėlimo apygardos partizanų archyvų radimvietėje auga jauna (apie 30–40 m) obelis, kuri išaugusi iš senos nupjautos ar nulaužtos obels. Medis tarsi tampa sudedamąja miško dalimi, tačiau aiškiai išsiskiria iš aplinkos. Tai sustiprina mintį, kad miškuose ar laukuose partizanų užkasami archyvai turėjo tik jiems žinomus, tačiau svarbius orientyrus, kurių dėka būtų galima lengviau atsekti archyvo slaptavietę.

Rėmėjų sodyba. Partizanams paramą suteikiančių asmenų sodybos (ūkiai, namai), kur laisvės kovotojai rasdavo prieglobstį, dienavojo arba nakvojo (priedas IV.2). Rėmėjų sodybose buvo įrengiamos slėptuvės ir bunkeriai, perduodamos žinios, apgyvendinami partizanų artimieji ir rėmėjai, jų mažamečiai vaikai arba sužeisti laisvės kovotojai. Jungtinės Kęstučio apygardos nuostatose skelbiama, kad *nariai/rėmėjai organizaciją remia suteikdami jai medžiaginę paramą ir padėdami vadovybės, organizacinių skyrių ir partizanų dalinių pareigūnams atlikti jiems atitenkančias organizacines pareigas bei užduotis* (LYA, f. K-5, ap. 9, b. 5, l. 36).

Rėmėjų tinklą kūrė patys partizanai. Dalis jų buvo tik epizodiniai, aplankomi keliaujant pro šalį. Kiti – aktyvūs, rizikuodami laisve ir gyvybe glaudė laisvės kovotojus, rūpinosi jų gerove. Partizanai žinodami gyventojų nuotaikas ir politines pažiūras rinkosi sodybas, kuriose jautėsi saugūs. Saugumo pojūtį kūrė ir sodybos padėtis. Dažniausiai partizanai lankė rėmėjus, gyvenančius viensiedžiuose, pamiškėse, upelių pakrantėse.

Istorinėje literatūroje įsitvirtinęs teiginys, kad be stiprios rėmėjų bazės partizaninis karas nebūtų trukęs taip ilgai (plg.: Gaškaitė ir kt. 1996, p. 87; Rudienė 1999b, p. 133–134) pagrįstas. Parama partizanams buvo teikiama per

⁵⁶ Žinoma ir daugiau pavyzdžių, kuomet partizanų archyvai buvo slepiami skruzdėlynuose. Palyginimui, partizanas A. Stoškus tardomas nurodė, kad Martynaičių miške (Radviliškio r.) skruzdėlyne yra paslėptas Nemuno būrio archyvas (Gaškaitė-Žemaitienė 1999, p. 80).

visą partizaninį karą, o pavieniais atvejais – ir jam pasibaigus. Rėmėjų ir ryšininkų tinklas buvo apraizgęs visą Lietuvą. Partizanų rėmėja O. Jokūbaitytė-Sirusienė, kilusi iš Einoraičių k. (Radviliškio r.) prisimena: *Rusikai taip ir sakydavo, saka, visi... Lietuvoj visi apraizgyti voratinkliu, skaitos, visi ryšinykai. Visi užsiėmen, taip jau (...). Jūs visi, saka, apraizgyti voratinkliu. Nu taip panašiai ir būdava. Mažai būdava, kas, pas katrą neužeidava* (Tyruliai, O. Sirusienė, 2014 m.).

Būdinga, kad pirmaisiais karo metais partizanų rėmėjų gretas sudarė giminės ir artimieji. Dažnai net maistu kiekvienas partizanas turėjo pasirūpinti pats, todėl grįždavo namo jo pasiimti (plg.: Abarius 2010, p. 33). Partizanų artimuosius ištrėmus arba jiems išvykus vengiant arešto, rėmėjų sudėtis keitėsi. Paramą teikė kiti kaime gyvenantys, visiems socialiniams sluoksniams atstovaujantys žmonės. Vaizdingas aprašymas L. Baliukevičiaus dienoraštyje: *Šio bunkerio šeiminkai yra vargšai žmonės, tiesiog elgetos, tačiau jų širdys – auksinės. Jie nieko neturi, skarmalais apsivilkę, sukrypusioj, supuvusioj trobelėj gyvena, tačiau jie sutinka atiduoti mums paskutinį savo duonos kąsnį. Ir tai nėra kažkoks apsimetimas: ne baimės verčiami jie tai daro, nes per tiek metų išmokom žmogų pažinti ir vertinti iš pirmo pažvelgimo, iš balso intonacijos* (Baliukevičius 2006, p. 54).

Paskutiniųjų partizanų santykiai su rėmėjais ypač glaudūs. Dažnai bunkeryje ar slėptuvėje laisvės kovotojai slėpėsi tik pavojaus atveju. Partizanai tapdavo šeimos nariais, kurie padėdavo dirbti ūkio darbus, kartu šventė religines ir šeimos šventes. Antai partizanų rėmėjos Zosės Grigaitienės dukra Irena mena: *Jis [Felikstas Kokšta. – Aut.] apsivilkdavo bobiškai, užsided skarute, tai jis eidavo malkų atsinešt, mes eidavom ir jis eidavo kartu. Apsivelka mamos sijoną, jeigu kas staiga pamatys, tai galvos, kad čia iš mūsų, vaikai. O vakare, kai jau sutemst, tai mes turėjom slides. Nu tai tada Kokštai abudu [Zofija ir Feliksas Kokštos. – Aut.] ir mano sesuo važiuodavo pasivažinėti ir jie dūkdavo ilgai, pareidavo labai vėlai* (Vilkiškiai. I. Feizienė, 2015 m.).

Rėmėjų tinklas buvo suardytas prasidėjus masiniams trėmimams ir kolūkių kūrimui. Vadovybė griežtai reglamentavo partizanų dalinių veikimo plotus ir nustatydavo kaimus, kurių gyventojai juos rems. Vienam būriui priklausančioje teritorijoje kiti partizanai negalėjo prašyti paramos. Palyginimui, 1946 m. rudenį ryšininko Teodoro Baltrušaičio namuose Notiniškių k. (Radviliškio r.) susitiko dviejų dalinių vadai – P. Morkūnas ir Juozas Mingilas – kurių veikimo plotai iš dalies sutapo. Pasitarimo metu buvo nuspręsta, kad Kunigiškių, Notiniškių, Žąsaičių, Geležių, Mūrų, Sokmedžių ir Levikainių kaimai priklauso P. Morkūno vadovaujamiems partizanams (LYA, f. K-1, ap. 58, b. 42189/3, l. 191–192).

Rėmėjų aktyvumas didele dalimi buvo susijęs su tautine gyventojų sudėtimi. Partizanams sunkiau ir pavojingiau buvo veikti Vilniaus krašte, dažnai – XIX a. rusų kolonistų arba sentikių apgyvendintose apylinkėse. Antai Didžiosios Kovos apygardos štabo viršininkas Benediktas Trakimas savo prisiminimuose teigė, kad *čia* [Musninkų, Širvintų apylinkėse. – Aut.] *pajutome tai, ko nejutome ten, kur lietuviai sudarė daugumą. Be vietinių gyventojų paramos partizanams miške ilgiau išsilaikyti tikrai neįmanoma* (APP 2010, p. 69). Partizanai savo rėmėjams rodė ypatingą dėmesį – tą liudija išlikę apdovanojimai, padėkos bei sveikinimai.

Ryšių punktas – partizanų ryšininkų arba ryšininkų ir partizanų susitikimo vieta, raštelių, laiškų, siuntinių perdavimo punktas. Ryšių punktas buvo steigiamas partizanų ryšininko arba rėmėjo sodyboje, kartais parduotuvėje, malūne, geležinkelio stotyje arba kitoje sutartoje vietoje. Ryšių punktai liudija apie partizaninio karo metų konspiraciją: ryšininkai turėjo slapyvardžius, ryšių punktai – slaptavardžius, o juose susitikę ryšininkai vienas kitam prisistatydavo sakydami slaptažodžius (parolius). Ar saugu eiti į ryšio punktą dažnai rodydavo kieme palikti sutartiniai ženklai. Antai ryšininkė Kazimiera Lauciūtė-Butkuvienė prisimena su užduotimi lankytus Prisikėlimo apygardos Žaliosios rinktinės ryšių punktus: „Ilgoji Uošvienė“, „Piktoji Uošvienė“, „Smarkioji Uošvienė“, „Bracė“, „Bezdale“, „Liuliorkos“, „Snaudalis“ (Radviliškis. K. Butkuvienė, 2013 m.). 1945–1946 m. svarbiu

besikuriančios Kęstučio apygardos vadovybės ryšių punktu tapo „Birutės kalnelis“ – Marcelės Radzevičienės sodyba Antaniškių k. (Raseinių r.)⁵⁷. Sodybos šeimininkės dukra mena: *Pas mumi buvo paskutinis taškas, nes pas mumi visi ryšininkai ateidavo* (Tarnėnai. A. Liaudeneckienė, 2015 m.). Beje, Tauro apygardoje ryšių punktai vadinti ryšių postais (LPTA 2000, p. 253).

Jungtinės Kęstučio apygardos Organizacinio sektoriaus (toliau – OS) vado 1947 m. kovo 25 d. paskelbtuose ir apygardos vado patvirtintuose nurodymuose kaip reikia tvarkyti, naudoti ir atlikti ryšių darbą, teigta, kad pareigūnas, norintis įteikti korespondenciją ar kitu tikslu pasinaudoti ryšių punktu, privalo arba iš anksto būti nurodytas ryšių punkto vedėjui, arba susitikus pasakyti nustatytą punkto slaptažodį (LYA, f. K-5, ap. 9, b. 5, l. 1). Slaptažodžiai buvo sudaromi klausimo ir atsakymo principu. Pavyzdžiui, ryšių punkte Romo Žviko namuose Dapkaičių k. (Raseinių r.) atėjęs asmuo turėjo sakyti: „Atėjau varlės pieno“, šeimininkas atsakydavo „Kumelės duosiu“ (LYA, f. K-1, ap. 58, b. 26510/3, T. 1, l. 34). Ryšių punkte Vaidatonių k. (Tauragės r.) tarp namų šeimininko ir ryšininkės Danutės Šležaitės naudotas trumpas slaptažodis „Ančia“, į jį buvo atsakoma „Tiltas“ (LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14291, T. 1, l. 222).

Išskirtinį atvejį tardymo metu mini partizanas Vaclovas Čepukonis, vėliau tapęs agentu smogiku. Anot jo, kaip parolis naudoti ne sutarti žodžiai, o perpus perplėšta civiliais rūbais apsirengusio partizano Kazio Kregždės nuotrauka (APP 2000, p. 454).

Sukūrus partizanų ryšių tinklą, ryšių punktai atsidūrė šio tinklo kryžkelėse, atliko mazgų vaidmenį. Ryšininkė Ona Bitvinskaitė-Šebelskienė mena: *Tos ryšių linijos buvo tarsi miesto gatvės – nuo ryšių punkto išsišakodavo įvairiomis kryptimis* (Pocius 2002, p. 297) (priedas IV.3). 1947 m. kovos 25 d. Jungtinės Kęstučio apygardos nurodyme skelbiama, kad vienas ryšininkas yra susijęs su kitu, tarp jų yra pagrindinis ryšių punktas, tačiau esant reikalui gali būti naudojamas atsarginis (LYA, f. K-5, ap. 9, b. 5, l. 1–3). Ryšių

⁵⁷ Šeimininkės dukra Veronika Radzevičiūtė buvo pagrindinė Sandrausiškės miško partizanų ryšininkė slapyvardžiu *Birutė*.

punktai buvo steigiami partizanų vadų atsižvelgiant į karinį pavaldumą (pavyzdžiui, tarp apygardos ir rinktinės, rinktinės ir tėvūnijos). Ryšių punktai buvo konkrečių vadų žinioje, asmeniškai arba ryšininkų lankomi sutartomis mėnesio dienomis. Dažniausiai ryšių punktai bendroje ryšių schemoje turėdavo tik dvi kryptis: priimančiąją ir siunčiamąją. Ryšių tinklo mazgu buvo laikomas punktas, turėjęs daugiau nei dvi kryptis (LYA, f. K-5, ap. 9, b. 5, l. 2–3). 1952 m. liepos 15 d. Vyčio apygardos vadas Bronius Karbočius išleido instrukciją, kurioje nurodyta ryšių punktų naudojimo tvarka: trys partizanų būriai tarpusavio ryšiams užtikrinti privalėjo turėti po vieną pagrindinį ir vieną atsarginį ryšių punktą. Dar vienas ryšių punktas buvo skirtas išimtiniam atvejui, jei žūtų vidurinis būrys (LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15792, T. 6, l. 254v).

Masiniai areštai, laisvės kovotojų skaičiaus mažėjimas keitė ryšininkų veiklos apimtį ir iš dalies pobūdį. Antai 1950 m. gruodžio 28 d. A. Ramanausko rašte pažymėta, kad ryšiais pirmiausia turi rūpintis tam įpareigotas partizanas, tik stambesni organizaciniai vienetai turi turėti specialų ryšių punktą ir ryšininką (LPDA 2003, p. 271). Atrodo, kad tuo metu kintanti kovos forma vertė ieškoti saugesnių būdų žinių perdavimui, dažniau imtos naudoti „pašto dėžutės“ (žr. žemiau tekste).

Ryšių punktų būta dviejų rūšių: neutralioje, negyvenamoje vietoje arba ryšininko sodyboje. Atlikti Vyriausiosios partizanų vadovybės istorijos tyrimai leidžia kalbėti apie tankų ryšių punktų tinklą. Jų lankymas buvo apribotas. Minėtame A. Ramanausko rašte skelbiama, kad *ryšių punkte ir pas ryšininką lankytis tik ryšių reikalais* (LPDA 2003, p. 271). Pabrėžtina, kad saugumo tikslais ryšių punktuose nebuvo rengiamos partizanų slėptuvės. Taigi, jei bunkeriai buvo išskirtinai partizanų erdvė, tai ryšių punktai – ryšininkų ir tam tikru mastu – rėmėjų laukas.

Ryšių punktai negyvenamoje aplinkoje: geležinkelio stotyse, ištremtų asmenų sodybose, miškuose ir kitur buvo saugesni. Antai Raudgirio (Kelmės r.) partizanai su savo ryšininkais susitikdavo ryšių punkte miške „Prie išvirtusios drebulės“ (Dirmeikis 1993, p. 197–198). Tokie ryšių punktai

dažniausiai būdavo ryšių tarpinė grandinė. Ten ryšininkai sutartu laiku susitikdavo, perduodavo vieni kitiems siuntinius arba laiškus.

„Pašto dėžutė“ – tai slapta, paprastai tam tikra ertmė, kuri partizanų ir ryšininkų naudojama laiškui arba siuntiniui sutartu laiku perduoti (priedas II.12). Dažnai asmenys paliekantys ir paimantys siuntinius vieni apie kitus nieko nežinojo. Pavyzdžiui, Pašilės (Kelmės r.) parapijos kapinėse buvo įrengta spaudos slėptuvė. Nurodytu laiku ryšininkė Julija Bielskytė čia paimdavo paketą ir nešdavo į paskirtą vietą. Kas spaudą palikdavo ji nežinojo (Dirmeikis 1993, p. 200).

Remiantis liudininkų prisiminimais atrodo, kad „pašto dėžutės“ buvo naudojamos visose partizanų apygardose. „Pašto dėžutės“ kaip pat buvo vadinamos slėptuvėmis (LYA, f. K-1, ap. 58, b. 26510/3, T. 1, l. 45v), taškais (APP 2000, p. 294–295), pašto punktais (APP 2014, p. 251), lauko paštu (Juodzevičius 2012, p. 89) arba tiesiog paštu (Mikailiškiai. A. Janulis, 2015 m.).

Pagrindinė „pašto dėžutės“ paskirtis – paslėpti nedidelės apimties siuntinius, kurių turinį sudarė korespondencija, spauda, medikamentai ir kai kurie kiti daiktai. Dažniausiai pašto dėžutėmis tapdavo senų medžių drevės, kelmai ir vėjovartos. Antai ryšininkė Monika Bulkaitė kas dieną tikrindavo „pašto dėžutę“ netoli savo sodybos, po prie medžio esančiu akmeniu. Čia radusi korespondenciją ryšininkė ją nešdavo į laukus tarp kaimų, kur buvo būdelė piemenims nuo lietaus pasislėpti (APP 2010, p. 348–349).

Partizanų ryšininkė Apolonija Valkūnaitė su partizanų vadu Stasiu Kuliu ryšį palaikė per „pašto dėžutę“, įrengtą Pajstrio kapinių (Panevėžio r.) tvoros kampe. Čia ėjo kelias, todėl ryšininkų judėjimas netraukė pašalinių dėmesio. Buvo sutarta, kad jei slaptavietėje paliktas laiškutis, tuomet ant kelio bus numesta eglės šakelė (APP 2000, p. 68).

„Pašto dėžutės“ atsiranda anksti. Antai Dainavos apygardos Merkio rinktinės vadai 1946 m. rašė apie tai, kad nusprendė pradėti tvarkyti ryšį per civilius gyventojus ir tam reikalui naudoti „pašto dėžutes“ (LPDA 2003, p. 137). Tačiau plačiausiai jos buvo naudojamos paskutiniais partizaninio karo

metais, kuomet ryšininkų tinklas išretėjo, siekiant visiškos konspiracijos ryšininkų buvo atsisakoma. Antai Vytauto apygardoje po išdavysčių, žūčių ir areštų 1951 m. pavasarį vado įsakymu buvo atsisakyta ryšininkų. Nurodyta ryšius laikyti tarp partizanų betarpiškai, arba naudotis „pašto dėžutėmis“ (APP 2009, p. 547). Kiek anksčiau panašų sprendimą priėmė Kęstučio apygardos vadas Aleksas Miliulis (žr.: Pocius 1998, p. 112).

Kautynių, susidūrimų ir pasalų vietos dažnai susijusios su gyvenamąja partizanų aplinka: stovyklomis, slėptuvėmis, žeminėmis, bunkeriais ir rėmėjų sodybomis. Kautynes partizanai skirstė į puolamąsias ir ginamąsias, be jų dar būta susidūrimų ir pasalų (plg.: LYA, f. K-5, ap. 1, b. 164) (priedas IV.4).

Didžiausias kautynių skaičius – partizaninio karo pradžioje, veikiant dideliems partizanų būriams. Ilgainiui kautynių skaičius mažėjo, proporcingai mažėjo ir laisvės kovotojų. Pristatydamas Laisvės Kovotojo Karžygio vardui Vaclovą Voverį A. Ramanauskas rašė: *Žaibas ypač pasižymėjo sumanumu ir narsumu vadovaudamas ginamosioms ir puolamosioms kautynėms, yra turėjęs jų 28 (skaitant tik stambesnes). Charakteringa yra tai, kad Žaibo vadovavimas kautynėms visada baigdavosi pergale. Žaibas ypač mėgdavo priešui rengti pasalas, sprogdinti mašinas su MVD kovotojais ir kt.* (Voverienė 2007, p. 118).

Kautynės dažniausiai vyko atviroje vietoje, partizanų gyvenamojoje aplinkoje miške ir jų rėmėjų sodybose. Kautynių erdvė galėjo būti vos kelių dešimčių kvadratinių metrų dydžio, tačiau galėjo tęstis ir per kelis miško kvartalus arba kaimus. Atsitraukiančių partizanų persekiojimas kautynių erdvę padidindavo iki kelių ir net keleto kilometrų (plg. Kalniškių, Varčios, Virtukų miško kautynės).

Dauguma kautynių atviroje vietoje įvyko pirmaisiais partizaninio karo metais. Pavyzdžiui, Dainavos apygardos partizanai buvo pamėgę vadinamąjį Velnio tiltą⁵⁸ (Varėnos r.), kur iš pasalų apšaudydavo važiuojančią sovietinę kariuomenę ir stribus. Puolimui partizanai pasirinkdavo kariniu požiūriu patogias vietas, slėniuose, pakelėse.

⁵⁸ Taip jį praminė patys stribai, kadangi šioje vietoje ne kartą pateko į partizanų pasalą. Slėnyje esantis tiltas per Amarnios upelį buvo ties kelio posūkiu, todėl važiuojantis sunkvežimis turėdavo sumažinti greitį. Tuomet partizanai atidengdavo ugnį.

Kautynės partizanų gyvenamojoje aplinkoje dažniausiai buvo susijusios su išdavystėmis. Jų baigtis priklausė nuo vadų sumanumo ir partizanų drausmės. 1946 m. liepos 5 d. tardomas Petras Povilionis sutiko saugumui parodyti partizanų stovyklos vietą Palapišių miške (Raseinių r.). Mūšis, kuriam vadovavo J. Žemaitis truko tris valandas, daugiau kaip 30 laisvės kovotojų laimingai pasitraukė iš kautynių lauko, žuvo tik vienas partizanas (Ličkutė 1998, p. 46–49).

Kautynės, kurios vyko partizanų rėmėjų sodybose, keitė gyvenamąją erdvę. Šios sodybos neretai buvo deginamos arba šeimininkus ištrėmus – nusavinamos, griauamos. Antai 1944 m. gruodžio 28 d. Kazimiero Dijoko sodyboje Miškiniškės k. (Ignalinos r.) čekistų persekiojami partizanai atsidūrė kautynių lauke. Penki kovotojai žuvo kieme, dar nemažiau kaip aštuoni sudegė gyvenamajame name. Kartu liepsnose žuvo du civiliai gyventojai (Abarius 2015, p. 3–4; Vėlius 2015b, p. 600–603).

Sovietinių karinių ataskaitų turinyje atsispindi kautynių eiga, nurodomas žuvusiųjų partizanų skaičius ir asmenybės (labai dažnai klaidingai), pasižymėję kariai arba stribai. Partizanų kautynių aprašymai buvo rengiami pagal vadovybės nustatytas formas (priedas I.2, I.3). Be pagrindinių duomenų, buvo prašoma nurodyti kautynių vietovės pobūdį (lygi, kalnuota, miškas, kaimas, upelio slėnis ir pan.), meteorologines sąlygas ir apibūdinti kitus reiškinius, kurie galėjo turėti įtakos kautynių eigai (LYA, f. K-1, ap. 58, b. 26712/3, T. 6. l. 141–141v).

Arešto ir tardymo vietos – tai statiniai, dažniausiai namai, sandėliai, rūšiai, kuriuose buvo kalinami, tardomi ir kankinami gyvi į nelaisvę patekę partizanai, suimti ryšininkai ir rėmėjai. NKVD–NKGB, MVD, MGB pastatų ir stribų būstinių skaičius keitėsi. 1944 m. liepą LSSR pradėjo veikti Centrinis NKVD–NKGB aparatas, Vilniaus ir Kauno miestų skyriai bei 22 apskričių skyriai. 1946 m. pavasarį be centrinio MVD, MGB aparato ir dviejų miestų skyrių jau veikė ir 38 apskričių skyriai. 1950 m., pakeitus administracinį Lietuvos padalijimą, ėmė veikti keturios sričių valdybos su 87 rajonų sričių valdyboms pavaldžiais MGB skyriais (LPK 1996, p. 38–39). Nuo 1944 m.

gruodžio kiekviename iš 267 valsčių buvo įkurtos sribų būstinės, 1948 m. jų skaičius išaugo iki 320 (Starkauskas 2001).

NKVD–NKGB, MVD, MGB pastatais tapo tarpukariu arba vokiečių okupacijos metais įrengtos areštinės bei kalėjimai, policijos nuovados, didesni visuomeniniai namai. Mažų miestelių areštinės bei kalėjimai buvo įrengiami gražesniuose ir didesniuose suimtųjų arba išvežtųjų namuose (priedas IV.5), nacionalizuotuose dvaruose. Šalia tokių pastatų buvo ir kalėjimui tinkančios patalpos: rūšiai, belangiai sandėliai. Apskirtyse ir valsčiuose buvusios būstinės dažniausiai būdavo centrinėje miesto arba miestelio dalyje, šalia aikščių (priedas IV.6). Mūriniuose pastatuose puolimo atveju taip buvo lengviau atremti partizanus.

Struktūra buvo sudaryta pavaldumo, hierarchijos principu. Sudėtingumo sąlygos kalėti iš esmės priklausė ne nuo areštinėse buvusių fizinių sąlygų, bet nuo juose dirbusių tardytojų ir prižiūrėtojų fizinio bei psichologinio žiaurumo. Įsimintinas Jadvygos Aniulytės-Kamarauskienės pasakojimas. Jos mama Antanina paveldėjusi iš savo tėvo dvarą, neturėdama fizinių jėgų jo išlaikyti išsikėlė su broliu į žemę Kavadonių k. (Tauragės r.), tačiau ir ją netrukus išpardavė. Skaudvilėje nusipirko patalpas ir įkūrė kepyklą-arbatinę. 1940 m. kepykla buvo nacionalizuota ir joje įkurdintas Skaudvilės saugumas. Šeima sugrįžo gyventi į kaimą, tačiau 1950 m. besilaukiančią Jadvygą ir jos mamą Antaniną saugumas areštavo už ryšius su partizanais ir tardyti atvežė į tarpukariu jų šeimai priklausiusį kepyklos pastatą (Klaipėda. J. Kamarauskienė, 2015 m.).

Išlikę areštinių pastatai išsaugojo kalinių norą palikti žinią apie save. Vis dar galima atrasti sienas su įrėžtomis datomis ar pavardėmis. Ryšininkė Ona Butrimaitė-Laurinienė pasakoja: *Kameroje ant sienų buvo įrėžti vardai, pavardės, kiek metų nuteisti, kada išvežami iš kalėjimo į lagerius. Buvo parašytos ir išdavikų pavardės. Daugiausia prirašinėta vyriškų pavardžių. Prieš išvažiuodamos ir mes įrėžėm savo vardus ir pavardes* (APP 2008, p. 417).

Specifinė tardymų aplinka – saugumo pastatyti bunkeriai, skirti provokacijoms. Ryšininkė A. Valeikienė prisimena: *Užrišo akis balta skepetaitė, girdžiu, kaip atidarė bunkerio angą ir liepia lipti žemyn. Bunkeryje nurišo nuo akių skepetaitę. Aš pažvelgiau į vieną, į kitą pusę, aukštyn, žemyn, matau – bunkeris tikras. Maža pertvarėlė, už pertvarėlės gultas, sakyčiau, bunkeris dviems žmonėms. Dešinėje mažas staliukas, kryželis, kairėje ant sienos sukabinti ginklai* (APP 2006, p. 586). Tokiose ir panašiose vietose agentai smogikai ištardė apie 700 laisvės kovotojų (Starkauskas 2001, p. 351).

Žūties vieta. Vieta, kurioje kovodamas už laisvę nuo priešų rankos, arba nenorėdamas pasiduoti gyvas krito partizanas, ryšininkas, rėmėjas. Žūties vietos dažnai susijusios su kuria nors iš partizaninio karo vietų ir net sutampa su kovotojų gimtosiomis sodybomis, slėptuvėmis, stovyklomis, žeminėmis, bunkeriais, kautynių vietomis (priedas II.13).

Žūties vietų skaičius priklauso nuo kovos aktyvumo. Tik kompleksiniai regionų tyrimai gali parodyti žūties vietų tankį. Vaizdingas pasakojimas, kad partizaninio karo istorija užrašyta krauju ir kančia nėra vien tik metaforiška. Palyginimui, *Kai mano kraujas laistys gatvę / Tai tu, motule, neraudok, – / Žinok, kad kraujas yr pralietas / Už šventą žemę Lietuvos* (LLD 2009, p. 188).

Žūties vieta laisvės kovotojų bendražygiams ir artimiesiems dažniausiai prilygo kapui, buvo laikoma šventa ir vienu ar kitu būdu įamžinama. Antai Petronėlė Gudleikienė pasakoja: *Iš po nakties, nežinau kas čia tą kapuką pataisydava, da mūsų ten ganykla buvo karvių, ir radom iš po nakties aptverta tvorike, kryžiuks pastatyts toks medinis ir užrašyts, kad žuvęs, ano pavarde tik tiksliai neatsimenu*⁵⁹ <...>. *Lauke ti nušuove ir pastate ant tos vietos paminkliuką* <...>. *Tan tai nekavuoja, tik pamenu, nei duobies neradom kasta, nieka* (Kavadoniai. P. Gudleikienė, 2015 m.).

Siekis nepamiršti, išsaugoti žūties vietas, dažniausiai susijęs su medžiais – juose buvo įrežiami kryželiai, tautiniai simboliai. Antai Kairiškių miške, Limšiaus upelio pakrantėje augantis ąžuolas mena vieno iš paskutinių

⁵⁹ Tai vienas iš aštuonių 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signatarų – Vytautas Gužas, žuvęs 1949 m. birželio 16 d. Kavadonių k. (Tauragės r.).

Kaišiadorių krašto partizanų žūtį: 1954 m. rugpjūčio 10 d. į partizanų gretas įsiliejęs saugumo agentas Vytautas Šliužas čia nušovė Vincą Zablacką. Po keleto dienų vietinio kalvio Jono Kriugždos sūnus Pranciškus, atėjęs į žūties vietą, rado daug tuščių tūtelių ir iš jų ažuolo kamiene padarė kryželį, kurio kontūrai iki šiol regimi (Palimšiai. P. Kriugžda, 2013 m.).

Atgimimo metais buvo įprasta žuvusio partizano atminimui pasodinti medį, tačiau tokių iniciatyvų tik ką po įvykio nėra daug. Tuomet sodinamų medžių paskirtis pirmiausia reiškesi siekiu išsaugoti tikslią žūties vietos lokalizaciją. Palyginimui, Juozapas Zamas partizano Juozo Bagdono žūties vietoje pasodino pušį ir ažuoliuką, kurie net melioracijos metu J. Zamo prašymu buvo išsaugoti (APP 2009, p. 685).

Palaikų niekinimo vieta – vieša vieta, kurioje rodomi nepalaidotų žuvusių laisvės kovotojų kūnai. Dažniausiai tai valsčiaus, rajono, centro turgaus aikštės, bažnyčios arba mokyklos gerai matomos iš sribų būstinių (priedas II.14). Oficialus partizanų, taip pat žuvusių ryšininkų ir rėmėjų, palaikų niekinimo paaiškinimas – siekis atpažinti žuvusiuosius, tačiau kur kas didesnis dėmesys buvo skiriamas žmonių įbauginimui ir žuvusiųjų kovotojų artimųjų paieškoms.

Pirmaisiais partizaninio karo metais palaikų niekinimas nebuvo išplitęs, žuvusiųjų kūnai dažnai likdavo kautynių vietoje, juos slapta paimdavo patys partizanai arba artimieji ir palaidodavo kapinėse arba kitoje jiems žinomoje vietoje. Tikslī data, kuomet partizanus masiškai pradėta niekinti miestelių aikštėse, nėra žinoma. Istorinėje literatūroje šis reiškinys siejamas su Juozo Bartašiūno 1946 m. vasario 15 d. pakartotinu įsakymu dėl partizanų legalizacijos (plg.: Vitkus 2008, p. 242). Tačiau tokiai nuomonei įtaką veikiau darė Juozo Lukšos knyga, nei pats įsakymas, kuriame apie niekinimą viešose vietose nerašoma (žr.: LPK 1996, p. 490–491). J. Lukšos teigimu, partizanų kūnai iš kautynių lauko pradėti imti tik po šio įsakymo, norint įbauginti būsimus laisvės kovotojus (Lukša 1990, p. 183–184). Palyginimui, partizanų spaudoje rašyta: *Partizanų nuostolių mes neskaičiuosime, nes daugelis lietuvių matydavo valsčių ir apskričių miestuose nuogus, išniekintus ir žiauriai*

sudaužytus lietuvių vyrų ir moterų lavonus, kuriuos NKVD pamedavo rinkos aikštėse. Kiek jų būdavo: vienas, trys, penki, o daugiausiai iki penkiolikos, kurie ir tai ne visi būdavo partizanai, o dažnai nekaltai nušauti žmonės arba iš kalėjimų išmesti lavonai. Ar bolševikai mano, kad toks lavonų niekinimas partizanus pabaugino? Priešingai kerštas ir pyktis juos dar labiau suezino (PPPS 1998, p. 303).

Apie 1950 m. viešose vietose, paprastai turgaus aikštėje arba šventoriuje, laisvės kovotojų kūnus nustota niekinti. Laisvės kovotojai rašė, kad *viešai partizanų lavonus niekinti miestelių gatvėse ir aikštėse buvo baigta, todėl, kad žinia apie tai pasiekė laisvąjį pasaulį* (Ramanauskas 1991, p. 440). Sutikdami su tuo, šiuolaikiniai tyrėjai pateikia platesnius kontekstus: apie 1950 m. daugelis partizanų rėmėjų buvo ištremiti, suvaryti į kolūkius, todėl bauginimo strategija buvo nebereikalinga (Vitkus 2008, p. 243).

Žuvusiųjų kūnų niekinimas, gyvųjų bauginimas ilgam traumavo ne tik žuvusiųjų artimuosius, bet ir kiekvieną ne sovietų pusėje buvusį asmenį (Gailienė 2008a, p. 94–95). Kūnų niekinimas buvo ne tik papildomas pykčio išliejimas, istorikas Zigmas Vitkus atkreipia dėmesį į sovietų vykdytą nužmoginimo politiką, „nuženkinimo“ procedūra partizanus paverčiant eilinais banditais (išsamiau žr.: Vitkus 2008, p. 243–244; plg. Jurkutė 2016, p. 180).

Palaikų užkasimo vieta. Slapta, be laidojimo apeigų užkastų laisvės kovotojų palaikų vieta (priedas II.15). Dažniausiai šis užkasimas sekė po kūnų išniekinimo viešoje erdvėje. Atminčiai išsaugoti reikalingi materialūs simboliai: kapai, kryžiai, paminklai ir įvairūs kiti ženklai – pabrėžia sociologė Irena Šutinienė (Šutinienė 2003, p. 12). Z. Vitkus šią mintį tęsia: *Žmogui sunku prisiminti praeitį, ją aktualizuoti, kai nėra medžiaginio objekto, kurį jis galėtų matyti. Sovietų valdžia pokariu atliko žiaurų bandymą, siekdama ne tik nugalėti už „buržuazinę Lietuvą“ kovojusius priešus, nuteisti „kaltuosius“, bet ir kiek įmanoma sunaikinti jų palaikus* (Vitkus 2008, p. 246). Totalitarizmą tyrinėjusi politikos teoretikė Hannah Arendt teigia, kad žudikas negali sunaikinti visų savo pėdsakų, nors ir atimama žmogaus gyvybė, paslepiami

palaikai, jo egzistavimo faktas nedingsta. Jo gedi, jį atsimena ir atmintį saugo artimieji bei draugai (Arendt 2001, p. 426).

Slaptos palaikų užkasimo vietos atsiranda jau partizaninio karo pradžioje. Žymiausia ir didžiausia žinoma tokia vieta – masinė kapavietė Vilniuje. 1944–1947 m. Vilniaus NKGB–MGB vidaus kalėjime mirties bausme nužudyti ar tardymų metu nukankinti asmenys⁶⁰ buvo užkasami Tuskulėnų dvaro sodybos teritorijoje (išsamiau žr.: Vaitiekus 2011). Valsčiuose žuvusių laisvės kovotojų kūnus artimieji kurį laiką dar sugebėdavo slapta paimti iš niekinimo vietos arba net išpirkti.

Bendrai kolektyvinės kapavietės buvo slepiamos ir tik akylesni vietos gyventojai arba partizanų žvalgai sužinodavo partizanų palaikų užkasimo vietą, esant galimybei slapta juos palaidodavo. Antai 1948 m. rugpjūčio 7 d. Raukštonių k. (Panevėžio r.) žuvę penki Vyčio apygardos partizanai buvo užkasti Ramygalos kapinių pašonėje. Būrio vadas Bronius Juospaitis prisimena: *Atėję vieni iš karto kasė duobę kapinėse, o kiti atkasinėjo lavonus ir dėjo į karstus. Juos sužymėjom numeriukais, kad savieji kada nors galėtų pasiimti. Didelės duobės iškast buvo neįmanoma, todėl iškasėm pagal trijų karstų plotį, o kitus du sudėjom į tarpus ant viršaus* (APP 1996, p. 221).

Žuvusiųjų kūnus sovietai slapta užkasdavo senų kapinių patvoriuose, žvyrduobėse, pelkėse, šuliniuose, lauko tualetuose ir panašiose, žuvusiojo asmenybę menkinančiose vietose. Tiksliausiai šias vietas žinojo saugumo darbuotojai. Pavieniais atvejais apie tai buvo užsimenama saugumo ataskaitose. Antai Alytaus apskrities MGB skyriaus leitenanto Ščvydko, vairuotojo Akulovo ir sargybinio Fomičiov surašytame bei pasirašytame akte pateikiami duomenys apie 1947 m. rugpjūčio 11 d. Punios šile žuvusių partizanų palaikų užkasimo vietą. Dokumente minima, kad 1947 m. rugpjūčio 14 d. 5 val. ryto 3 km nuo Alytaus miesto, 150–200 m šiauriau žydų kapinių, 1,5 m gylyje buvo užkasti keturi Dainavos apygardos partizanų [orig. banditų.

⁶⁰ Bendras nužudytųjų skaičius ne mažesnis nei 766 asmenys, tačiau tik dalis jų – partizaninio karo dalyviai. Kiti nužudytieji daugiausia buvo kaltinami karo nusikaltimais.

– Aut.] štabo grupės vadų, nukautų tų pačių metų rugpjūčio 11 d., kūnai (LYA, f. K-11, ap. 1, b. 101, l. 80).

Kapų nebuvimas sovietams padėjo griauti partizaninio karo pasakojimą, naikino asmenines kovotojų istorijas. Po 1950 m. palaikų užkasimo vietas sužinoti pavykdavo tik pavieniais atvejais.

Partizanų palaikų laikinos slėpimo vietos. Žinoma, kad Basonių piliakalnio (Kaišiadorių r.) vakariniame šlaite buvusiose bulvių duobėse buvo laikinai slepiami žuvusių partizanų kūnai, išvogti iš jų niekinimo, užkasimo vietų (priedas II.16). Duobės palaikams būdavo paruošiamos iš anksto, pridedamos šiaudų ir kūnai jose būdavo iki tol, kol artimieji pasiruošdavo laidotuvėms. Ryšininkė Bronislava Mikutavičiūtė-Kveragienė mena kaimyno partizano Stasio Grigonio, žuvusio 1946 m. kovą, istoriją: *Nušovus jis liko gulėti. Kitą naktį paėmė ir ant piliakalnio (bulvių duobės buvo iškastos) paslėpė, o vėliau sukalė karstą ir palaidojo ant Kalvių kapų* (Elektrėnai. B. Kveragienė, 2015 m.).

Panašus Jono Kisieliaus, žuvusio 1945 m. balandžio 4 d. Žemaitkiemio kautynėse, atvejis. Bendražygiai jo kūną laikinai užkasė Skersabalio miško (Prienu r.) senkapiuose ir apie tai pranešė artimiesiems. Pastarieji žuvusiojo kūną slapta pašarvojo svirne ir naktį palaidojo šeimos kape Plutiškėse (Garmutė 1996, p. 60).

Kapas. Laisvės kovotojo palaidojimo vieta, paprastai su antkapiniu paminklu arba kitaip paženklinta (priedas II.17). Kapais rūpinosi ir kovotojai, ir artimieji. Neretai kape buvo laidojamas žūties vietoje surinktas (susemtas) kovotojo kraujas, o palaikų užkasimo vieta taip ir likdavo nežinoma. Palyginimui, *pirmasis žūsta Jurgis* [Lukša]. *Užkluptas namuose. Motina susemia sūnaus kraujus į baltą drobulę. Palaidoja tą drobulę Veiverių kapinėse* (Lukša 1990, p. 567). Iš artimųjų buvo atimta teisė gedėti, uždraustos religinės apeigos. Psichologai tai vadina „areštuotu gedulu“ ir priduria, kad žuvusiųjų kūnų niekinimas, vėliau masinėse kapavietėse užkasti palaikai, artimo žmogaus kapo neturėjimas traumavo daugelį šio laikotarpio žmonių (Gailienė 2008a, p. 93–94; plg. Lindy, Lifton 2001, p. 24).

Laisvės kovotojų kapai atsirado partizaninio karo metais ir Atgimimo pradžioje, laidojant užkasimo vietose atkastus kovotojų palaikus. Didžiausias skirtumas tarp šių kapų, kad partizaninio karo metais laisvės kovotojai dažniausiai buvo laidojami šeimos kapuose. Atgimimo pradžioje laisvės kovotojams kapinėse buvo pilami kolektyviniai kapai, dažnai centrinėje kapinių dalyje.

Abu šiuos laikotarpius taip pat perskiria slaptumo ir viešumo dėmuo. Pirmuoju laikotarpiu tai paprastai slapti kapai, slaptos apeigos, o antruoju – laisvės kovotojų laidotuvių apeigos yra svarbaus ritualo, sugražinančio prarastą atmintį, dalis. Slaptumo sąlygomis atsiradusių kapų erdvėje svarbų vaidmenį vaidina simboliai. Palyginimui, Didžiosios kovos apygardos partizanas Vaclovas Suslavičius žuvo 1945 m. spalio 8-ąją. Artimieji palaikus slapta palaidojo Rusių k. (Kaišiadorių r.) kapinėse šeimos kape ir jam atminti pasodino klevą, nes toks buvo partizano slapyvardis (Paulauskas 2013, p. 225).

Pirmaisiais partizaninio karo metais laisvės kovotojų palaikus artimiesiems dažnai pasisekdavo išpirkti, išvogti, juos buvo stengiamasi palaidoti į šeimos kapus. Atsižvelgiant į vietinės valdžios laikyseną, partizanai buvo laidojami įprastai, dalyvaujant kunigui, arba ypač slaptai, kad neliktų jokių laidotuvių pėdsakų. Antai 1944–1946 m. Šilonių kaimo (Kaišiadorių r.) kapinėse slapta palaidoti 9 partizanai (Paulauskas 2013, p. 209–210), o Kietavišių parapijos kan. Rapolas Juknys ir kun. Tadas Akstinas elgėsi priešingai – bažnytinėje knygoje registravo 1945 m. žuvusius partizanus ir jų palaidojimo vietą (KPA). Tokio paties principo laikėsi Alantos parapijos kun. Konstantinas Šimašius, vedęs 1944–1945 m. žuvusiųjų (partizanų, sribų ir kareivių) registracijos žurnalą (Juodzevičius 2012, p. 146–147).

Žuvusieji taip pat buvo laidojami miške arba gimtose, patikimų žmonių sodybose. Pavyzdžiui, Klebiškio miške (Prienu r.) 1945–1946 m. įrengtose kapinėse buvo palaidoti septyni žuvę partizanai. Vietos gyventojų iniciatyva šie kapeliai buvo aptverti tvorele su lietuviškais simboliais, čia pastatyti antkapiniai paminklai. NKVD kariai kapines sunaikino, tačiau vietinių partizanų vado iniciatyva jos buvo vėl sutvarkytos ir užminuotos. Trys sugrižę

naikintojai buvo sunkiai sužeisti (Lukša 1990, p. 184–185). Artimųjų ir bendražygių nuostatos išryškina du skirtingus kelius, kuriais einama siekiant išsaugoti žuvusių kovotojų atmintį: viešąjį (kai atmintis saugoma regimais ženklais) ir slaptąjį (kuomet kapas apiriamas, pasakojimas saugomas pavienių asmenų). Palyginimui, *1948 m. nuo patirtų žaizdų mirė partizanas. Jo bendražygiai padarė baltų lentų karstą ir naktį jį palaidojo netoli Jankauskų sodybos, ant kalniuko. Partizanų nurodymu, pusbroliai tą vietą aparė* (Dirmeikis 1993, p. 204).

Ypatingo dėmesio nusipelno partizanų kapai gimtųjų namų gėlių darželiuose. Antai 1949 m. žuvus Prisikėlimo apygardos partizanui Valerijonui Daukšai jo kūnas buvo įmestas į sunkvežimį iš kurio ant žvyruoto kelio bėgo kraujas. Mokytojas Pranas Gružasukas surinko žuvusiojo kraują, sudėjo į dėžutę ir nunešė motinai, kad ši *ant darželio palaidotų* (Kaišiadorys. E. Savickienė, 2013 m.). Troškūnų apylinkių partizanas Karolis Kadžionis prie gimtųjų namų buvo palaidotas 1945 m. vasarį, o tų pačių metų vasarą perlaidotas į gėlių darželį, kur jo atminimui pastatytas kryžius (1989 m. partizano kaulai buvo perkelti į kapines) (APP 1996, p. 104–105).

Etnografijos tyrėjai pabrėžia, kad gėlių darželiams buvo parenkama geroji kiemo pusė, greta gyvenamojo namo ir toje pačioje vietoje buvo statomi sodybos kryžiai, koplytėlės (Martynėnaitė 2014, p. 68, 180–181). Dar svarbesnė gėlių darželio religinė reikšmė. Senosios religijos tyrinėtojai juos vadina namų vėlių buveinėmis (išsamiau žr.: Vaitkevičienė 1997, p. 30).

Žuvusiųjų kapai ne kapinėse partizanams buvo ypač reikšmingi. Antai apie Kęstučio apygardos partizano Juozo Kentros laidotuves brolis Albinas pasakojo: *Dėdė Pranas atvežė po šiaudais paslėptą baltų lentų karstą. Pusbrolis Juozas, Rūtenis, Snaigė ir dar keletas kitų pamiškėje, dirvaitės viduryje, iškastoje duobėje, palaidojo partizaną Taurą. Rūtenis atžingsniavo kapo vietą ir visų paprašė įsidėmėti žingsnių skaičių* (Kentra 1998, p. 253). Partizanų pastangos fiksuoti ne kapinėse esančius kapus aiškintinos kaip sąmoningas istorinės atminties saugojimo veiksmas. Palyginimui, 1952 m. gegužės 12 d. Žemaičių apygardos Šatrijos rinktinės vadas Jonas Jankauskas

dalinosi A. Ramanausko raštu, kuriame nurodoma *suregistruoti žuvusių partizanų kapus (ne kapinėse)* (LPŽA 2010, p. 274).

Bausmių vietos. Žinių apie jas labai trūksta. Turimi duomenys rodo, kad partizanai kvotas atlikdavo ir nuosprendžius vykdavo miške arba teisiamojo gyvenamojoje aplinkoje (priedas II.18). Palyginimui, partizanus įvardinę legalizavęsi Jungtinės Kęstučio apygardos laisvės kovotojai Jonas Junakas bei Leonas Karpinas Karo lauko teismo sprendimu nuteisti mirties bausme 1947 m. sausį ir sušaudyti savo namuose (Gaškaitė-Žemaitienė 1998, p. 100; Tarnėnai. A. Liaudeneckienė, 2015 m.). Tuo metu Vyriausiosios vadovybės ryšininkei Marytei Pranevičiūtei už išdavystę 1950 m. rudenį mirties nuosprendis pakariant buvo įvykdytas Jiezno miške (LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44618/3, T. 1, l. 111–115).

Partizaninio karo vietų įvairovė didelė, dar neaprepta. Kai kurios iš jų kolektyvinės, tačiau kitos – asmeninės, susijusios su individualia patirtimi. Nepaisant to, jos visos priklausė bendrai partizaninio karo erdvei, tad šiandien turėtų būti nedaloma partizaninio karo kraštovaizdžio dalis. Vietų visuma, jų tarpusavio ryšiai verčia išplėsti ligšiolinį matymą, nuo vieno taško pereiti prie įvairiais ryšiais susaistyto tinklo.

3.3. Partizaninio karo vietų kraštovarka: naujos įprasminimo ir aktualizavimo galimybės

Jau minėta, kad partizaninio karo vietos – svarbus, neatsiejamas istorinio tyrimo šaltinis. Šiame darbe jų įvairovė ir gausa atskleista klasifikuojant konkrečius pavyzdžius. Vietas į vieną kompleksą galima jungti pagal jų fizinius požymius, istorinį pasakojimą ir temines grupes. Ši visuma gali būti regima detalčiai nagrinėjant ir vieno kurio partizano kovos kelią, geografinę erdvę. Vietos jungia laisvės kovotojus ir kovotojai jungia vietas, tokiu būdu galima perteikti nuoseklų, sklandų ir išsamų partizaninio karo pasakojimą.

Istorikas Dainius Noreika atkreipė dėmesį į tai, kad partizaninis karas turėtų būti suvokiamas kaip kolektyvinis veiksmas, savotiškas radikalus

socialinis judėjimas, siekiantis pakeisti esamą sociopolitinę sistemą, kurioje socialiniai tinklai (giminystės, bendruomenių, politinių partijų, visuomeninių organizacijų ir kt.) vaidina lemiamą vaidmenį (Noreika 2015). Pasitelkiant kraštovaizdžio sampratą, socialiniai tinklai laike ir erdvėje gali būti atkuriami konkrečiose įvykio vietose.

Pristatyta partizaninio karo vietų įvairovė didžiausią vertę gali įgauti realizavus ją praktiškai, žvelgiant į vietas kaip į sisteminių darinių, kurio išsaugojimas tiesiogiai priklauso nuo tarpusavio ryšių ir supančios aplinkos (Bučas 2001, p. 258). Kompleksiškai spręsti partizaninio karo vietų klausimus gali padėti kraštovarkos priemonės, kurių principas žmogaus veiklos teritorinis organizavimas ir aplinkos tvarkymas, siekiant sukurti kultūrinį kraštovaizdį (Kavaliauskas 1992, p. 31).

Partizaninio karo kraštovaizdžio vertybių apsauga ir tvarkymas kompleksinėje vietų sampratoje – vienas iš tinkamiausių būdų suprobleminti ir tokiu būdu aktualizuoti jų pažinimo galimybes. Toks tikslas gali būti pasiektas keliais žingsniais. Pirmiausia tai pilietiškumo ir visuomeniškumo skatinimas, fiksuojant partizaninio karo vietas; antrasis žingsnis – teminių maršrutų partizanų takais kūrimas; trečiasis – valstybės ir savivaldybių kultūrinių draustinių steigimas. Siekiamybė – Europos Tarybos kultūros kelio kūrimas.

Vietų inventorizacija piliečių pastangomis. Tai pirmasis žingsnis, siekiant vietos bendruomenės sudominti krašto istorija ir gausinti laisvės kovų vietų žemėlapi. Lauko tyrimų patirtis rodo, kad partizaninio karo atmintis vis dar gyva daugelyje Lietuvos vietų. Pasakojimai ne visada tikslūs ir dažnai fragmentiški, tačiau net ir neliekant istorinių įvykių dalyvių, bendruomenėse ir šeimose perduodama atmintis leidžia kurti bei plėtoti partizaninio karo erdvės pažinimo galimybes. Autoriui ne kartą teko susidurti su padėtimi, kai po renginio apie partizaninio karo vietų įvairovę, pranešimo klausytojai susisiekiama sakydami, kad gali parodyti jų krašte išlikusias bunkerinių duobes, nurodyti rėmėjų sodybas, įvardinti ryšių punktus. Nesudėtingai pildomas vietos aprašas ir viešai prieinama duomenų bazė galėtų tapti pirmuoju visuomeniniu darbu, plėtojant partizaninio karo erdvės pažinimą.

Šį darbą taip pat galima pavesti valstybės įmonėms, pavyzdžiui, saugomų teritorijų tarnyboms arba girininkijoms, kurių žinioje yra daugelis partizaninio karo vietų. Tokia veikla gali tapti švietimo sistemos dalimi, patrauklia forma pritaikoma pilietinio ugdymo pamokose. Šiandien daugeliui moksleivių ir mokytojų prieinami išmanieji įrenginiai, kurie leidžia naudotis geoinformacinėmis sistemomis ir tokiu būdu plėtoti savo gyvenamos aplinkos pažinimą, užpildyti baltąsias partizaninio karo erdvės dėmes, kartu su valstybės institucijomis per konkrečias įvykių vietas saugoti partizaninio karo istorinę atmintį. Antai kelių metų autorės bendradarbiavimas su Tytuvėnų regioniniu parku davė teigiamų rezultatų. Į šio parko teritoriją patenka partizanų gimtosios vietos, bunkeriai ir stovyklos, rėmėjų sodybos, priesaikos ir sąskrydžio vietos, daugelio partizanų kautynių ir žūties vietos, kapai. Surastas vietas numatyta įtraukti į pėsčiųjų ir dviratininkų turistinius maršrutus.

Viena įdomiausių ir patraukliausių vietų – Tytuvėnų regioniniame parke esanti Sandrausiškės miško partizanų stovykla. Tyrimo metu pas partizano Jono Junako sūnų Eugenijų Junaką surastas 1946 m. vasarį–balandį rašytas tėvo dienoraštis. Paskutiniame, balandžio 22 d. įrašė sakoma: *Aš pasiūliau vieną tokį sumanymą. Kad sekančiais metais, tai yra 1947 m. balandžio mėn. 22 d., už vienu metų laiko, vėl visi kaip čia šiandiena esam susirinktume, ant šitos užburtos ir laimingos salelės. Pasikviesti visus savo buvusius ryšininkus, rėmėjus, visus gerus partizanų buvusius prietelius, ir tinkamai paminėti mūsų būrio partizaniško gyvenimo metines. Visi mano sumanymą priėmė ir pasižadėjo už metų vėl šitoj stovykloj pasimatyti. Už metų laiko tikimės būti laisvi, o būdami laisvėje pasistengsime tą dieną visi būti būryje ir prisiminti partizanišką gyvenimą. Vang. Narvydas [būrio vadas Povilas Morkūnas – Aut.] kvietė visus to būrio narius, kur jie bebūtų tarnyboj, šeimoj ar kur kitur išvykę, tą dieną atvykti į šitas metines (E. Junako asmeninis archyvas).*

Tytuvėnų regioninio parko darbuotojai, pasinaudoję lauko tyrimų metu nustatyta stovyklos vieta (Autorės lauko tyrimai, 2015-04-15), išlikusiais kelių partizanų prisiminimais apie stovyklą ir gyvenimą joje, nusprendė po ilgų metų įgyvendinti partizanų sumanymą. Balandžio 22 d. planuojama paskelbti šios

stovyklos diena, kviesti joje lankytis partizaniniu karu besidominčius asmenis. Atkreiptinas dėmesys, kad stovykloje nevyko kautynės, ją partizanai paliko laiku sužinoję apie kelių stovyklos vietą žinojusių ryšininkų ir rėmėjų areštą.

Teminiai maršrutai po partizaninio karo vietas – vienas lengviausiai įgyvendinamų paveldo vietų populiarinimo ir aktualizavimo sprendimų. Jau minėta (žr. sk. 1.2.1.), kad valstybiniame lygmenyje jų rengimu užsiima LGGRTC, tačiau įgyvendinama koncepcija, tenka pripažinti, ne be priekaištų. Remiantis įprastu požiūriu į partizaninį karą, į maršrutus įtraukiant įamžintas arba martirologinio pobūdžio vietas, nuskurdinama partizaninio karo erdvė, maršrutai stokoja įdomaus ir patrauklaus pasakojimo. Palyginimui, vienas iš LGGRTC parengtų maršrutų veda į Dainavos apygardos partizanų vado L. Baliukevičiaus žūties vietą. Maršrutą sudaro dvi vietos. Pirmoji – prie kelio Merkinė–Leipalingis 2000 m. pastatytas tipinis atminimo ženklas ir 2015 m. įrengtas informacinis stendas, antroji – už 600 m miške esanti žūties vieta, bunkerio duobė, kurios įamžinimu 2011 m. pasirūpino roko grupė „Skylė“.

Kitokį požiūrį į partizaninį karą siūlo internetinis projektas „Partizanų takais“ (Partizanų takais 2015). Sukurti maršrutai yra pritaikyti šeimų kelionėms, remiantis naujausiomis technologijomis. Dėmesys kreipiamas į įvairias partizaninio karo vietas, ieškoma įdomesnių, pirmiausiai emocijas keliančių, o ne faktografinių pasakojimų.

Maršrutų partizanų takais galima sukurti daug ir įvairių: apibrėžtų tam tikro regiono teritorija arba išsidėsčiusių visoje Lietuvoje; galima keliauti vieno partizano keliais arba pasakoti konkretaus būrio istoriją. Geras pavyzdys – šaltiniais ir istoriografija paremtas LLKS Tarybos prezidiumo nario P. Bartkaus partizaninio karo metais lankytų vietų tyrimas (išsamiau žr.: Petrauskienė 2016), kuris leidžia partizanų vadą ir jo veiklą pažinti keliaujant po istorines vietas. Pasakojimas prasideda 1925 m. gegužės 30 d., gimtajame Pakapurnio kaime (Raseinių r.), baigiasi Radviliškio kapinėse, kur 1991 m. buvo palaidoti 1949 m. rugpjūčio 13 d. Užpelkių miške (Radviliškio r.) žuvusių partizanų palaikai.

Nors teminio maršruto paskirtis kultūrinis turizmas ir kiti visuomenės poreikiai, profesionaliai parengti maršrutai taip pat tarnauja moksliniams tyrimams. Minėtas P. Bartkaus atvejis sugrąžina prie partizaninio karo metais buvusio erdvės supratimo, kuris po Nepriklausomybės atgavimo bendraja prasme susiaurėjo iki žūties, kapų ir palaikų užkasimo vietų. Detalus P. Bartkaus gyvenimo vietų pristatymas ir glaustas aptarimas leidžia geriau įsivaizduoti laisvės kovotojo aplinką, su juo susijusių vietų įvairovę ir kaitą. Autorė nustatė 37 vietų, kurios atstovauja 13 skirtingų grupių: gimtines, atviras ir įtvirtintas stovyklas, bunkerius, slėptuves, archyvų vietas, rėmėjų sodybas, ryšių punktus, pasitarimų, kautynių, žūties, palaikų niekinimo, užkasimo ir palaidojimo vietas, padėtį. Dar apie dešimtį vietų buvo surinktos bendro pobūdžio žinios.

Žvelgiant į P. Bartkaus asmenybę per vietas, atsiskleidžia nuolatinis jo judėjimas ir tam tikru mastu – organizuotumas. Telkdamas būrius jis nuolat keliavo, išplėtė partizaninio karo vietų lauką. Pirmaisiais metais vyravo artimiausia jo namų aplinka, vėliau erdvė plėtėsi, gimtosios vietos nutolo. Keliavimas, žygiai – įprasta kovotojo būseną, pastebimai išplėtusi tarpukario žmogaus gyvenamąją erdvę. Išimtinai retais atvejais partizanų būrys visą savo veikimo laiką gyveno vienoje vietoje. Kariniai ir organizaciniai uždaviniai vertė judėti, lankyti rėmėjus, tikrinti ryšių punktus, kilus pavojui keisti gyvenamąją vietą. P. Bartkaus atvejis tai puikiai parodo; maršrutas sujungia Raseinių, Kelmės, Tauragės ir Radviliškio rajonus, tad tinkamai parengtas galėtų būti naudojamas vietiniams minėjimams (kaip atskiros dalys) ir žygiams partizanų takais (nedalomas).

2019 m., pasitinkant LLKS įkūrimo 70-ąsias metines būtų prasminga į partizaninio karo erdvę sugrąžinti 1949 m. vasarį vykusio partizanų vadų Susitikimo vietas. Svarbiausias įvykis Lietuvos partizaninio karo istorijoje iki šiol kelia ginčus, Minaičiai šiandien aukštinami valdžios institucijų dėka, o Balandiškie gyvybę palaiko visuomenininkai (žr. sk. 1.2.1.). Be to, ne kartą buvo reiškiamos mintys apie A. Ramanausko ir A. Grybino kelionės į Susitikimą pakartojimą. 2016 m. VU Istorijos fakulteto bakalaurantai Rokas

Jašinskas ir Žygimantas Merčaitis parengė taikomosios istorijos projektą „Adolfo Ramanausko keliais į Minaičius – LPI“. Norą vesti šiuo maršrutu kasmetinio žygio partizanų takais dalyvius išreiškė „Pėsčiųjų žygių“ asociacijos prezidentas Vidmantas Genys (Jurbarkas. V Genys, 2016 m.). Visos Lietuvos partizanų vadų susitikimo tyrimai rodo (Čepulytė, Vaitkevičius 2013; Petrauskienė, Vaitkevičius 2014), kad sutelkus jėgas kelių sričių specialistams šis sumanymas, pasitinkant jubiliejų, gali būti įgyvendintas.

Kultūrinių (istorinių) draustinių steigimą numato 2001 m. LR Seimo priimtas „Lietuvos Respublikos Saugomų teritorijų įstatymas“ (Saugomų teritorijų 2001). Įstatymas apibrėžia, kad draustinio tikslas išsaugoti gamtos ir kultūros teritorinius kompleksus, sudaryti sąlygas moksliniams tyrimams, puoselėti pažintinį turizmą. Partizaninio karo vietos – istorinių draustinių lauke. Jų steigimu siekiama *vietovėms, susijusioms su istoriniais įvykiais, istoriškai reikšmingomis išlikusiomis ar sunykusiomis gyvenvietėmis, žymiais asmenimis ar jų veikla, taip pat tokių vietų sankaupa pasižyminčioms teritorijoms saugoti* (Saugomų teritorijų 2001). Mintis apie kompleksinę, gamtos ir kultūros vertybių, sampratą kyla iš sovietmečio (išsamiau žr.: Kulevičius 2010, p. 216–230). Nors pati paminklosauga ilgą laiką buvo orientuota ne į kraštovaizdžio apsaugą, o į jo elementus ar kompleksus, 1983 m. priimtose „Draustinių Lietuvos TSR teritorijoje nuostatose“ numatytas landšaftinio-istorinio draustinio steigimo galimybės išplėtė pačią kultūros paveldo sampratą (Kulevičius 2010, p. 219).

Atsiribojus nuo elementinės partizaninio karo vietų sampratos ir į ją žvelgiant kompleksiskai, galima kalbėti apie itin svarbias partizaninio karo vietas, kuriose skirtingų vietų sankaupos gali būti saugomos kaip vientisas darinys. Pastarųjų paieškos ir pasakojimas reikalauja atskiro dėmesio, tačiau į kultūrinių draustinių sąrašą galėtų pretenduoti vieną istorinį pasakojimą išsaugojusios Šimonių girios (Anykščių r.) partizaninio karo vietos. 1949 m. lapkričio 1–2 d. MGB surengtos operacijos metu 5 km spinduliu buvo surasti net 6 Algimanto apygardos partizanų bunkeriai. Kompleksui taip pat priklauso

netoliese buvusios rėmėjų sodybos, ryšių punktai, slapta palaidotų kovotojų kapai.

Šiandien 1949 m. lapkričio 1–2 d. MGB rastų ir sunaikintų bunkerių vietos patenka į LGGRTC parengtą pažintinį maršrutą „Algimanto apygardos partizanų kovų takais“, kuriam stinga įtaigumo ir patrauklumo, o informaciniai stendai pastatyti tik keliose vietose. Mintis apie teisinę šios teritorijos apsaugą iki šiol nebuvo kelinama, 2000 m. valstybės saugoma paskelbta tik viena, svarbiausia laikyta Algimanto apygardos štabo narių žūties, kautynių ir bunkerio vieta (KVR 2016).

Kalbant apie Žemaitijoje veikusius partizanus, kultūrinį draustinį galima siūlyti steigti Šilainių (Kėdainių–Raseinių r.), kitaip dar vadinamame Paliepių miške. 1944 m. lapkritį čia penkias žemines įrengė Lietuvos kariuomenės lt. V. Pabarčiaus vadovaujami partizanai. Be minėtų žeminių miške dar išliko 11,5 x 30,6 m dydžio žeminės vieta, kurią, kaip buvo minėta, V. Smitrius vadino Arklių bunkeriu (žr. sk. 3.2.). 1944 m. gruodžio 16 d. Paliepių miške įvyko kautynės, kuriose dalyvavo keli šimtai laisvės kovotojų. Į draustinio teritoriją be paminėtų žeminių ir kautynių vietos dar patenka netoliese buvusi partizanų ryšininko, girininko Vlodo Venslausko sodyba, miške esantis partizano Stasio Gražinsko kapas.

Siekiant išsaugoti gamtinę ir kultūrinę objektų įvairovę, tam tikrais atvejais galima kalbėti apie kompleksinių draustinių steigimą. Pavyzdžiui, Palapišių miške (Raseinių r.), kuris ribojasi su Tytuvėnų regioniniu parku, bet nepatenka į jo teritoriją, pastarųjų kelių metų kamerinių ir lauko tyrimų dėka buvo nustatyta didelių gamtos ir kultūros vertybių sanauja: Ožnugariu arba Rygokalniu vadinamas kelių kilometrų ilgio kalvagūbris, apipintas padavimais; greta surastas IV–XI a. plokštinis žemaičių kapinynas; Ribos upelyje yra Laumių skalbykla vadinama mitologinė vieta. Be to, tame pačiame miške augo Šv. Roko pušis, kurioje kadaise buvo įkelta koplytėlė, išliko XVIII a. pab.–XIX a. valdų ribas žymėjęs griovys ir pylimas (*Volas*), per mišką veda senasis Tytuvėnų kelias. Pakelėje išlikusios Antrojo pasaulinio karo metus menančios žeminių duobės, netoli jų – Antrojo pasaulinio karo metu kaimo žmonių

įrengta slėptuvė. Gausu šioje vietoje ir partizaninio karo pėdsakų: jau minėtos unikalios Palapišių miško Aukštutinė (suardyta 2009 m., sodinant mišką) ir Žemutinė stovyklos, Maironio rinktinės partizanų žiemojimo bunkerio vieta ir nežinomų partizanų bunkeris minėto Rygokalnio šlaite. Čia pat 1949 m. spalio 4 d. žuvo keturi partizanai, minima jų atvira stovykla, paslėptas archyvas. Nei viena iš šių vietų kol kas neturi teisinės apsaugos.

Draustinių steigimas apsaugotų istoriškai susidariusias vertingas paveldo objektų sankaupas, kurių vientisumas nekelia abejonių. Kaip pastebi J. Bučas, *savitos sukultūrinto kraštovaizdžio vietovės su ryškiai padidinta kultūros paveldo vertybių dispersine sankaupa yra reikšmingos ne tik kultūros pažinimo bei kraštovarkiniu požiūriu, bet ir kaip labiausiai patrauklios kultūriniam turizmui vietovės* (Bučas 2001, p. 214). Konservacinio pobūdžio draustiniai padėtų išsaugoti partizaninio karo vietas moksliniam pažinimui, antra vertus, patraukliai perteikus jų pasakojimą būtų galima skatinti kultūrinį turizmą.

Glaudžiai su kultūrinio turizmo plėtros galimybėmis susijęs **Europos Tarybos kultūros kelių** projektas. Tai sudėtingiausias ir daugiausiai pasirengimo reikalaujantis sumanymas, tačiau tarptautiniškumas Lietuvos partizaninio karo istoriją atvertų platesniam karo istorija besidominčių asmenų ratui. Minėtų kelių tikslas – atskleisti Europos kultūrinį identitetą, stiprinti kultūrinį turizmą ir plėtoti šalių kultūrinį bendradarbiavimą. Kultūros kelių nuostatose pabrėžiama, kad: *Kultūros kelias – tai kultūros, švietimo, paveldo ir turistinio bendradarbiavimo projektas, kuriuo siekiama sukurti ir populiarinti atskirą ar kelis maršrutus, kurie būtų grindžiami istoriniu keliu, kultūros koncepcija, pasaulinės svarbos asmenybe ar reiškiniu ir kurie būtų reikšmingi puoselėjant supratimą ir pagarbą bendroms europinėms vertybėms* (Kultūros keliai 2016).

Svarbu pažymėti, kad viena pagrindinių kultūros kelių idėjų – lankomos vietos negali būti atsietos nuo kraštovaizdžio. Kita svarbi kraštovaizdžio dalis yra visuomenė: gyvenantys šalia sukurto kultūros kelio, juo keliaujantys. Europos Tarybos parengtame leidinyje „Kultūros keliai – nuo idėjos iki projekto“ pabrėžiama, kad *kraštovaizdis – tai vieta, kurioje susitinka objektas*

ir subjektas, kuriame yra stebėtojas ir stebimas objektas (Berti 2015, p. 4). Į kultūros kelius patenkančių istorinę ir kultūrinę vertę turinčių vietų svarba grindžiama įvairiai, tačiau tai yra siekiamybė, patikimiausias būdas paveldą išsaugoti ateities kartoms.

Įvairių partizaninio karo vietų teisinė apsauga ir pritaikymas kultūriniais visuomenės poreikiams įmanomas įgyvendinant darnaus paveldo vystymo veiklas, keliant visuomenės narių istorinės kultūros lygį. Partizaninio karo vietų pažinimas, apsauga ir pritaikymas priklauso nuo valstybės institucijų požiūrio (visų pirma išplėtoti elementinės paveldosaugos principus ir daugiau dėmesio skirti teritorinės apsaugos formoms), nevyriausybinių institucijų iniciatyvų, mokslinių tyrimų metu gautų rezultatų pritaikymo praktikoje, finansinės paramos ir daugelio kitų svarbių veiksnių. Tačiau turint bendrą idėją – partizaninio karo erdvės pažinimo galimybę per buvusias ir šiandien vis dar kraštovaizdyje atpažįstamas vietas, galima naujai atrasti partizaninio karo istoriją, ją saugoti ir populiarinti įvairiomis šiandien patraukliomis formomis.

Partizaninis karas – svarbus nacionalinės istorijos puslapis, tačiau vertybės už kurias kovojo Lietuvos partizanai, būdingos daugeliui XX a. karus ir totalitarinius režimus išgyvenusių valstybių. Laisvės kova, kaip ir kova už pagrindines žmogaus teises ir demokratiją – bendraeuropinis reiškinys. Jis gali telkti XXI a. politinių įtampų akivaizdoje. Taip žvelgiant partizaninio karo vietos ir jų kompleksai atranda vietą ne tik vietinėje kultūros ir švietimo terpėje, bet ir platesnėje auditorijoje. Partizaninio karo vietos kvieštų į Lietuvą atvykti karo istorija besidominčius turistus ir įvairių sričių mokslo specialistus.

4. PARTIZANŲ VALSTYBĖ:

NAUJA PARTIZANINIO KARO INTERPRETACIJA

Platus partizaninio karo vietų laukas išplečia ne tik geografinę erdvę, bet ir partizaninio karo istorijų pažinimo galimybes. Kaip pastebi D. Citvarienė, *vieta sujungia laiką ir erdvę, čia nuolat vyksta fiziniai ir simboliniai pokyčiai, pripildantys vietą daugybe istorijų ir suteikiantys jai istorinę reikšmę bei simbolinę vertę* (Citvarienė 2015, p. 30). Nuo gana siauros partizaninio karo kovos ir žūties sampratos (martirologinės) disertacijoje pasakojimas išauga į įvairiaaspektį reiškinių. Kaip jau buvo minėta, partizaninio karo kraštovaizdis – paveldo vietų aktualizavimo sprendimo būdas kraštotvarkos lauke. O *partizanų valstybės* mokslinė hipotezė siekiama per partizaninio karo vietų visumą, mastą ir įvairumą pateikti naują partizaninio karo interpretaciją. Valstybė yra apibrėžtoje erdvėje ir laike vykstančių reiškinių, gyvenusių, gyvenančių ir gyveniančių žmonių visuma. Vietos *partizanų valstybės* sampratoje be galo svarbios. Ši prieiga tampa rekomendacijomis atminties kultūroje ieškant naujo požiūrio į partizaninį karą.

Valstybės sąvoka nuolatos yra teisės, filosofijos, sociologijos, politologijos, istorijos ir kitų mokslų akiratyje. Tą visų pirma liudija aktualumo neprarandantis kelis tūkstantmečius skaičiuojantis Platono veikalas. Valstybės apibrėžimas žodynuose ir enciklopedijose nežymiai skiriasi, bet dėl pagrindinių valstybės bruožų seniai nebesiginčijama. Demokratiniais principais valdomai valstybei svarbi apibrėžta teritorija, valdžia, nuolatiniai gyventojai ir suverenitetas (plg.: Vaičaitis 2016, p. 19). Tačiau šiame darbe kalbama apie kitokią – partizanų – valstybę. Sąvoka peržengia ir *karo po karo* skeptikų vertinimus, ir herojizuoto pasakojimo atstovų brėžiamas Lietuvos partizaninio karo supratimo ir interpretacijos ribas.

Pogrindžio valstybės apibrėžimas istoriografijoje geriausiai žinomas kalbant apie lenkų tautos kovą Antrojo pasaulinio karo metais (plg.: Karski 1944), tačiau reiškinių ištakos slypi 1863 m. sukilimo istorijoje (Fajnhauz

1991). Istorikas Dovydas Fainhauzas pagrindžio valstybės apibrėžtimi dėmesį telkia į valdžios sampratą, teisės aktus, karinės jėgos struktūrą, administracinį suskirstymą, diplomatiją, ryšių sistemą, spaudą, finansus ir išteklius. Remiantis šiuo modeliu disertacijoje analizuojamas Lietuvos partizaninis karas. *Partizanų valstybė* – tai disertacijos autorės prieiga, mokslinė hipotezė, kuria naujai žvelgiama į lietuvių tautos pasipriešinimą antrosios sovietinės okupacijos metais. Ši sąvoka lietuvių istoriografijoje nauja, tačiau jos apraiškų galima ieškoti atliktuose teisės tyrimuose (Sinkevičius 2004; Žalimas 1997; 2010), o teorines išvalgas sustiprinti B. Gailiaus darbais (2006a–b; 2009; 2010; 2011a–b). Svarbiausia, kad *partizanų valstybės* idėja visų pirma kyla analizuojant partizaninio karo metų dokumentus. Nauji šioje vietoje ne nežinomi istoriniai faktai, o kitokia turimų duomenų interpretacija. (Re)konstruojamas partizaninio karo vaizdinys patenka į istorijos politikos lauką, todėl yra už siauro istorikų intereso rato ribų. Toks žvilgsnis leidžia partizaninio karo istoriją visų pirma matyti už Lietuvos Nepriklausomybę kovojusiųjų akimis. Pirmą kartą interpretacijai sąmoningai pasitelkiami partizanų palikti šaltiniai, sovietiniai dokumentai naudojami tik kaip papildomi duomenys.

Apibrėždami valstybės statusą, konstitucinės teisės tyrėjai pastebi, kad jos egzistavimui viena esminių sąlygų yra politinė nepriklausomybė, kitaip tai patenka į „nepripažintų valstybių“ ar tam tikrų paravalstybių kategoriją (plg.: Vaičaitis 2016, p. 21). Tačiau toks apibrėžimas reikalauja išlygų, kai kalbama apie okupacijos sąlygomis (vienai valstybei pažeidžiant kitos valstybės suverenitetą tarptautinės teisės požiūriu) valstybėje susidariusią nepaprastąją padėtį. Pagrindžio valstybė, tai aukščiausio lygio reakcija į okupaciją, kuomet tautos dalis išreiškia siekį okupacijos sąlygomis puoselėti buvusį valstybingumą, o esant palankioms aplinkybėms atkurti ir pačią valstybę. Lenkų pagrindžio valstybė – pripažįstama tarptautiniu mastu, laikoma tam tikru karo metų fenomenu (plg.: Garlinski 1975; Ney-Krwawicz 2001). Nepaisant to, kad tarpukariu egzistavusios Lenkijos Nepriklausomybė buvo panaikinta, o teritorija skirtingu metu buvo valdoma nacistinės Vokietijos arba Sovietų Sąjungos, vieningai egzilyje ir šalyje veikę politiniai bei kariniai

junginiai sudarė valstybės, tik šiuo atveju pagrindžio, atitikmenį. Jos siekis – kovoti už Nepriklausomybę, o ją pasiekus sukurti *naują, geresnę* Lenkiją (Karski 1944, p. 128).

Šioje darbo dalyje siekiama į 1944–1953 m. Lietuvos partizaninį karą pažvelgti kaip į unikalų istorijos reiškinį ir pasiūlyti naujas jo interpretacijas. Be įprasto sovietinio arba nacionalistinio vertinimo, disertacijos autorė ieško visuomenei įtaką turinčių politikų priimtų įstatymų, istorikų studijų, menininkų darbų partizaninio karo tema. Aptariamos Nepriklausomybės metais rašiusių istorikų kintančios partizaninio karo interpretacijos, *partizanų valstybės* pagrįstumo ieškoma empiriškai nagrinėjant reikšminius pagrindžio valstybės bruožus, galiausiai į *partizanų valstybę* žvelgiama kaip į atminties vietą, tam tikrą istoriniame laike ir erdvėje sukurtų materialinių ir nematerialinių paveldo objektų visumą, kuri plėtojant *partizanų valstybės* koncepciją galima kaip atminimo kultūros dalis.

Sunku prognozuoti, koks partizaninio karo naratyvas įsivyras, kuomet nebeliks minėtų istorinių įvykių liudininkų, tačiau praėjus ketvirčiui amžiaus nuo Nepriklausomybės atkūrimo, užaugus naujai istorikų ir politikų kartai, privalu atrasti naują požiūrį į *karą po karo*. Disertantė siūlo *partizanų valstybės* – istorinio tyrimo prieiga paremtą interpretaciją, kuri gali tapti svarbi stiprinant lietuviškąjį tapatumą. Pasirinkta prieiga formuoja naują pasakojimą, kuris apjungia teorines išvalgas, kruopščius istorinių šaltinių tyrinėjimus ir gausų sakytinės istorijos šaltinių aruodą.

4.1. Didieji partizaninio karo pasakojimai ir istoriografinės interpretacijos

Nuo pat partizaninio karo pradžios egzistavo du didieji, sovietinis ir nacionalistinis, naratyvai, kuriems jau skirta daug dėmesio (plg.: Girnius 1990; Kasparas 1999; Pocius 2009; Jurkutė 2016). Sovietinio naratyvo pėdsakai vis dar gyvi ir gajūs šiandieninėje kolektyvinėje atmintyje. Tai akivaizdu bendraujant su vyresniosios kartos atstovais, girdint jų lūpose žodį *banditai*,

arba sakant, *vadinami partizanai*⁶¹; analogišką laikyseną dažnai galima atrasti skaitant komentarus po internetinės žiniasklaidos straipsniais, kuomet visas partizaninio karo reiškinytis tapatinamas su skaudžia asmenine patirtimi arba vis dar veikiama sovietinės propagandos. Išsamią šio klausimo analizę yra atlikę B. Gailius (2009) ir Mingailė Jurkutė (2016), todėl sovietinis naratyvas disertacijoje nebus plačiau aptariamas.

Antrasis, nacionalistinis, didysis partizaninio karo pasakojimas, nors ir su pertrūkiais, apima kur kas platesnį laikotarpį. Jo požymiai matomi dar partizaninio karo metais, vėliau šis pasakojimas buvo plėtojamas išėivijoje, o savo kulminaciją pasiekė Atgimimo laikotarpiu. Šio naratyvo puoselėtojai laikosi aiškių istorinių duomenų atrankos kriterijų, nes pasakojimas turįs būti gražus, įkvepiantis, herojiškas. Toks didysis pasakojimas žalos tautos atminčiai nedaro, tačiau sovietinės okupacijos metais užaugusi karta, atsargiai partizaninį karą vertinantys asmenys reikalauja *įrodymų*, kad partizanai veikė teisėtai. Šioje vietoje minėtina teisingo karo (angl. *just war*) teorija, kurios ištakos siekia viduramžius, o ja remiasi daugelis karo istoriją tiriančių mokslininkų.

Siekiant alternatyvaus pasakojimo, remiantis istoriniais tyrimais, komunikacine atmintimi bei asmeninėmis nuostatomis postmodernioje visuomenėje buvo bandoma kurti mažuosius partizaninio karo naratyvus. Mažieji pasakojimai kalba daugumos balsais, todėl jų atmintis įvairi, ne visada lengvai priimama. *Įvairi* istorija visuomenėje sunkiai randa sau vietą, iki šiol gajau veikia didieji pasakojimai, kurių kūrimu ir plėtra užsiima visos kartos ir daugelio profesijų atstovai, pasitelkdami politinę valdžią. Perteikiant didįjį naratyvą istorija fragmentuojama, siekiama labiausiai priimtino, į nacionalinę valstybę orientuoto istorijos pateikimo (Bumblauskas 2009, p. 20). O mažieji, konkrečiu atveju partizaninio karo, pasakojimai, dažniausiai siejami su

⁶¹ Bendraujant su Girdžiūnų k. (Joniškio r.) gyventoja Ona Mačiūniene (g. 1923 m.) ir jos dukra Aldona vieno pokalbio metu teko išgirsti du skirtingus partizanų įvardijimus. Pirmasis iš asmeninės patirties, to laiko žmogaus (mamos), antrasis propagandos veikiamo, sovietinėje sistemoje augusio žmogaus (dukros). *Aš jums pasakysiu, miškiniai buvo gerų geriausi žmonės, slapstės, nes juos ėmė į karą rusas, norėjo, kad eitų prieš vokietį muštis. (...). Ir kiek žmonių į Sibirą išvežė, ir Bandiną išvežė. Į pokalbį įsitraukia dukra, kuri papildoma mamą žodžiais: Bandiną į kalėjimą paėmė, jau dėl tų banditų jį įtarė (Girdžiūnai. O. Mačiūniene, 2016 m.; paryškinta mano. – Aut.).*

etninėmis ar socialinėmis grupėmis. Palyginimui, politinę, mokslinę ir plačiosios visuomenės dalį atsikartojančiai suaktyvina partizanų, kaip žydšaudžių pasakojimas (plg.: Truska 2012, p. 182; Albanese 2016, p. 222–252), pasirodžiusiuose Jono Ohman dokumentiniuose filmuose galima matyti mažąjį agentų smogikų naratyvą (Smogikai 2008; Nematomas frontas 2014). Atkūrus nepriklausomybę kolaboravusios pusės paveldas (stribų, komunistų, aktyvistų) tapo konfliktinio paveldo dalimi, *svetimu*. Todėl, kaip jau buvo minėta anksčiau (žr. sk. 1.2.2.), paminklai buvo griaunami ir braukiami iš istorijos vertybių sąrašų. Jiems didžiajame nacionalistiniame pasakojime vietos nebuvo.

Paliekant nuošalyje sovietinės okupacijos metais Lietuvoje ir išeivijoje kurtus pasakojimus, šiame darbe įdėmiau žvelgiama į nepriklausomos Lietuvos didįjį naratyvą bei istorikų keltas partizaninio karo interpretacijas. 1944–1953 m. partizaninis karas Lietuvos istorikų darbuose vadinamas įvairiai: partizanų kova, ginkluota rezistencija, antisovietinis pasipriešinimas, partizaninis pasipriešinimas, ginkluotas pasipriešinimas, partizanų karas ir pan. Neretai istorinės literatūros terminai yra vartojami sinonimiškai, nekreipiant dėmesio į tai, kas už jų slypi. Tačiau tinkamas terminų vartojimas moksle yra be galo svarbus. Nuo jo priklauso ir darbo turinys. Taip pat pridurtina, kad akademinėje bendruomenėje vykstančios diskusijos neturi didesnės įtakos gyvąją atmintį saugančių žmonių terpėje. Ir partizaninio karo metų šaltiniuose, ir jo dalyvių atmintyje vykęs karas šiandien daugiausiai suvokiamas kaip laisvės kova. Antai Kęstučio apygardos partizanų ryšininkė Antanina Jasiulytė-Valeikienė pokalbio metu karo ir kovos skirtį intuityviai aiškino taip:

– *Ar buvimas nuolatiname kare...*

– Ai, karas tai karas, tai karas yra, tai ir tave šaudo, ir tu šaudai, tai čia karas yra. O čia yra, nu kaip, nu negali pasakyti, kad čia kariavo, kaip jie kovojo. Ne kariavo, bet kovojo, tikėdamiesi laisvės. Kovojo už laisvę. Už laisvą Lietuvą, ane?

– *O kodėl jūs pakeičiate žodį kariauti į kovoti?*

– Kariauti. Kariauti – kada su priešu susitinki ir priešas į tave šauna, ir tu šauni į priešą, ane? Jeigu turi su kuo šauti, o jeigu neturi su kuo šauti, tai ką, tai pasiduodi, ane? O kada kovoti, kova yra visai kitas dalykas. Kova... Jie kovojo už Lietuvą (Panevėžys. A. Valeikienė, 2013 m.).

Partizaninio karo dalyvių kalboje jaučiamas skirtumas, kad kovoti yra *už* laisvę, savo žemę, protėvius ir vaikus, o kariauti yra su priešu dažniausiai *dėl* svetimos valstybės teritorijos, siekiant užimti jos gyventojus. Tos pačios išvados prieina partizaninio karo tyrinėtojai. B. Gailius pastebi, kad partizaninis karas, nepriklausomai kurioje šalyje jis bevyktų, iš esmės yra gynybinis karas, ne karas *prieš*, o karas *už* (Gailius 2011, p. 117). Partizaninis karas jo dalyvių atmintyje sutampa su laisvės kovos vaizdiniu – tą iliustruoja 1949 m. vasario 10 d. Lietuvos partizanų vadų jungtinio posėdžio metu priimtas nutarimas Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdį pavadinti Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio vardu; remiantis priimtais įstatais, visi LLKS nariai pradėti vadinti laisvės kovotojais (sutrumpintai LK) (LK 1996, p. 346). Tad *laisvės kovos* sąvoka mokslininkų darbuose iki šiol dažniausiai vartojamas kaip partizaninio karo sinonimas.

Teorinę pasipriešinimo sampratą Nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje pirmasis palietė istorikas Kęstutis Kasparas. Ieškodamas tinkamo apibrėžimo, jis rėmėsi politologo Gene Sharp modeliu. Juo remiantis rezistencinio pobūdžio veiksmis gali būti pavadintos visos pavergtųjų tautų kovos su pavergėjais arba užpuolikai (Kasparas 1997, p. 235). K. Kasparas pirmasis iškėlė idėją, kad partizaninis karas yra ne pilietinis, „brolžudiškas“ – šį pavadinimą propagandiniiais tikslais diegė sovietų istoriografija – bet Lietuvos ir Sovietų Sąjungos karas (Kasparas 1999). Nors buvo pateikta gausi faktografinė medžiaga, K. Kasparo darbai netapo nacionaliniu didžiuoju partizaninio karo pasakojimu. Dar kartą išsamiai dviejų valstybių karo versija buvo išnagrinėta po dešimtmečio (Gailius 2009). Tačiau tai nebuvo vienintelis B. Gailiaus darbų tikslas. Jis ėmėsi klaidingai vertinamų partizaninio karo sampratų analizės, taip pat išryškino reikšmingus valstybės tęstinumo ir atminties politikos formavimo veiksnius.

Pirmoji nepriklausomos Lietuvos istorikų tyrinėjimų banga kilo pirmajame atkurtos Nepriklausomybės dešimtmetyje. Šio darbo pirmiausia ėmėsi LGGRTC ir artimiausioje jos aplinkoje dirbantys istorikai Dalia Kuodytė (1992a; 1992b; 1993), Algis Kašėta (1995a; 1995b), Arvydas

Anušauskas (1996), Nijolė Gaškaitė-Žemaitienė (1997; 1998), Aurelija Malinauskaitė (1999). Visų jų naratyvas akivaizdžiai panašus į dar J. Lukšos pastangomis išeivijoje pradėtą kurti pasakojimą. Palyginimui, literatūrologas Juozas Brazaitis, kalbėdamas apie partizaninio karo metus, rinkosi *ginkluotojo pasipriešinimo* apibūdinimą (1990), tarptautiniu *rezistencijos* terminu jį pakeitė ir įtvirtino LGGRTC aplinkoje dirbę minėti specialistai⁶².

Parengti straipsniai ir išleistos knygos didžiaja dalimi tęsė didžiojo nacionalistinio naratyvo liniją, kuri labiausiai nuo minėtosios skyrėsi sovietų saugumo bylose randamais *kontrargumentais* prieš sovietinę istoriografiją. Tačiau kaip pastebi B. Gailius, vien demaskuojančios *kontrpropagandinės* istoriografijos nepakako tam, kad atsirastų nauja partizaninio karo interpretacija (Gailius 2009, p. 17–18).

LGGRTC aplinkoje ginkluoto pasipriešinimo sovietinei okupacijai samprata gausiai spausdinamų darbų dėka buvo gaji tarp laisvės kovų dalyvių ir jų artimųjų. Leidiniai buvo noriai perkami, skaitomi, o ir asmeniškai nepatinkančios vietos ištaisomos. Tuo šių eilučių autorei ne kartą teko įsitikinti lankant laisvės kovų dalyvius ir amžininkus, kurie savo atminties spragas dažnai stengėsi užglaistyti knyga arba Laisvės kovų archyvo leidiniu, kuriame „apie tai parašyta daugiau“⁶³.

LGGRTC aplinkoje parašytų ir išleistų knygų tikslas – reabilituoti sovietinės okupacijos metais sumenkintą laisvės kovotojų vardą. Tai buvo svarbu politinę traumą išgyvenusiems žmonėms. Kokį poveikį šios knygos darė kitai visuomenės daliai, sunku nustatyti. Minėti autoriai liko prie didžiojo nacionalistinio ir pabrėžtinai antisovietinio pasakojimo, kuris buvo pradėtas plėtoti dar partizaninio karo metais. Kadangi nauja partizaninio karo interpretacija nebuvo pateikta, nacionalistinis pasakojimas jaunosios kartos aplinkoje didesnės įtakos jau nebeturėjo. Per pastarąjį dešimtmetį LGGRTC

⁶² 1993 m. LR Seime priimtas „Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro“ įstatymas oficialiai įteisino rezistencijos terminą; nuo 1997 m. LGGRTC leidžia periodinį leidinį „Genocidas ir rezistencija“.

⁶³ Nesunku atskirti individualią atmintį nuo kolektyvinės. Knygų veikiama žmogaus atmintis sukonkretina įvykius, datas ir pavardes, o individualioje atmintyje laisvės kovotojai paprastai vadinami slapyvardžiais, datos minimo išskirtiniais atvejais, vietovės – tik gerai pažįstamos.

aplinkoje akademiniai partizaninio karo tyrimai nebuvo atliekami. Buvo leidžiama populiari literatūra, rengiami minėjimai, kilnojamosios parodos.

Ryškiu, kitokiu Lietuvos partizaninio karo pasakojimu tapo Lietuvos istorijos institute dirbančio Mindaugo Pociaus tyrimas (2009). Darbas sukėlė aršias diskusijas tarp mokslininkų ir visuomenės narių, kadangi įvyko susikirtimas tarp profesionalios istorijos ir herojizuoto pasakojimo. Analizuodamas partizaninį karą autorius pasirinko partizaninio pasipriešinimo terminą, jam buvo artimesnė „santarietiška“ tradicija, kuri į laisvės kovas žvelgė itin kritiškai, propagavo neginkluoto pasipriešinimo pranašumą, ginkluotos kovos netikslingumą ir pan. (išsamiau žr.: Gailius 2009, p. 46–51). Lietuvos istorijos instituto mokslininkai pastaraisiais metais partizaninio karo temai neskyrė jokio dėmesio, tačiau atkreiptinas dėmesys į Rimanto Zizo monografiją „Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.“ (2014), kuri iš užmaršties sugrąžina Lietuvoje veikusių raudonųjų partizanų vardus.

M. Pociaus knyga „Kita Mėnulio pusė: Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais“ (2009) – vienas daugiausiai dėmesio sulaukęs ir iki šiol aktualumo nepraradęs partizaninio karo temą nagrinėjęs profesionalų darbus. Anot autoriaus, jis atsiribojo nuo oficialiosios istorijos politikos ir rašė tyrinėjimais pagrįstą istoriją (Pocius 2009, p. 7–9). Svarbiausiu rezultatu tenka laikyti kilusią mokslinę diskusiją, nes knygos turinys nepaliko abejingų. Vieni ieškojo argumentų, norėdami paneigti autoriaus išvadas, kiti M. Pociaus mintis perėmė, jas plėtojo, interpretavo. Tremtiniai ir politiniai kaliniai į M. Pociaus knygą reagavo itin kritiškai, o sovietinę pseudokultūrą puoselėjantys asmenys ją tebelaiško pamatine ir ja grindžia savo mitus (plg.: Masilionis 2011).

Politikos teoretiko C. Schmitt modeliu paremtas B. Gailiaus tyrimas yra artimas šio darbo autorės požiūriui. B. Gailius atkreipė dėmesį, kad partizanavimas gali būti suprantamas kaip kraštutinis pilietiškumas – besąlygiška ir nevaržoma Tėvynės gynyba ginklu (2009, p. 235). Būtent tai, kaip jau buvo minėta, kas partizaninio karo dalyvių yra vadinama laisvės kova.

B. Gailius knygoje (2006a), o netrukus ir VU Istorijos fakultete apgintoje disertacijoje (2009) sugrįžo prie K. Kasparo iškelto dviejų valstybių karo idėjos. Dar daugiau, šiuose darbuose buvo atskleista, kaip įsigalėjo sovietinė pseudokultūra, kaip ji įaugo į istorinę, teisinę bei politinę Lietuvos piliečių sąmonę ir kokie to padariniai apčiuopiami iki šiol. Šis tyrimas neturi senaties. Iki šiol svarbus ir aktualus atpažįstant sovietinės propagandos klišes, transformacijas.

Dar vienas partizaninio karo mažasis pasakojimas yra plėtojamas Klaipėdos ir Vytauto Didžiojo universitetų mokslininkų aplinkoje. Pirmiausia Vytautas Jokubauskas savo disertacijos pagrindu parengtoje monografijoje (2014) ir netrukus kartu su Jonu Vaičenoniu, Vygantu Vareikiu ir Hektoru Vitkumi išleistoje knygoje (Jokubauskas ir kt. 2015) ėmėsi naujo partizaninio karo sampratos apmąstymo. Neteikdami reikšmės vieno kurio termino pasirinkimui ir vartojimui, jie dėmesį sutelkė į partizaninio karo priešistorę, pabrėždami lemiamą tarpukario Lietuvos paramilitarinių organizacijų įtaką Palyginimui: *Vienas esminių 1944–1953 m. partizaninio pasipriešinimo genezės momentų buvo ideologinis šauliškumo tradicijos tęstinumas* (Jokubauskas ir kt. 2015, p. 264).

Keletą metų trukęs keturių istorikų grupės tyrimas nukreipė dėmesį į partizaninio karo ištakas. Primindami istoriografijoje vyraujančią spontaniško pasipriešinimo okupantams paveikslą (plg.: Girnius 1990, p. 121, 185; Gaškaitė ir kt. 1996, p. 123), tyrėjai jį paneigė gausiais archyviniais dokumentais, lietuvių ir užsienio šalių autorių darbais. Pirmą kartą buvo išryškinta tarpukario Lietuvoje veikusių paramilitarinių organizacijų, kitaip – *tautinio militarizmo* ideologijos įtaka beveik dešimtmetį trukusiam partizaniniam karui. Dar daugiau, į bendrą partizaninio karo sampratą minėti autoriai sujungė 1918–1920 m. Nepriklausomybės kovas ir po Antrojo pasaulinio karo kilusią kovą už Lietuvos laisvę.

V. Jokubausko, J. Vaičenonio, V. Vareikio ir H. Vitkaus teiginiai įdomūs ir svarbūs nagrinėjant XX a. karybą, tačiau nupieštas partizaninio karo paveikslas kelia naujus klausimus ir tam tikras abejones. Pirmiausia, būtinas

išsamus kiekybinis ir kokybinis partizaninio karo dalyvių tyrimas, kuris pagrįstų teorines minėtų autorių prielaidas. Pagrindinis, šiek tiek provokuojantis, klausimas tebėra atviras: ar be Lietuvos Šaulių sąjungos karinio parengimo, kurį norima laikyti viena iš pagrindinių fizinių ir moralinių atspirčių, Lietuvoje būtų kilęs partizaninis karas?

Visuose apžvelgtuose istorikų darbuose istorinis laikas tas pats ir faktai iš esmės tie patys, tačiau jų interpretacija skiriasi. Tai lemia kiekvieno istorinio tyrimo tikslai ir idėja, tyrėjo laikysena šaltinių atžvilgiu (plg.: Radžvilas 2012). Šio darbo autorės pasirinkta *partizanų valstybės* sąvoka apima ne atskiras būrių istorijas, o jų visumą. Aprėpiama plati partizaninio karo erdvė: istoriniai įvykiai, žmonės ir vietos regimos kaip vieno nedalomo pasakojimo dalys.

4.2. *Partizanų valstybė*: teorinės prielaidos ir istorinis pagrindas

Atlikta pagrindinių partizaninio karo interpretacijų apžvalga parodė, kad šis reiškinys iki šiol kintantis ne tik dėl politinių ideologinių veiksnių, bet ir dėl istorikų bei filosofų laikysenos. Nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje buvo plėtojamas stichiškai prasidėjusio pasipriešinimo sovietiniam okupantui vaizdinys, laikytasi nuomonės, kad pasipriešinimas tik ilgainiui tapo organizuota rezistencija. Teoriniai B. Gailiaus tyrimai nebekelia abejonių dėl aukščiausios pasipriešinimo formos – *partizaninio karo* sąvokos vartojimo (Gailius 2009). Karo, kurio prigimtis neatsiejama nuo šiuolaikinės demokratinės Europos apibrėžimo dar laukia platesnio tyrėjų dėmesio ir šiame darbe apžvelgiama tik bendrais bruožais.

XIX-XX a. politiniai ir kariniai konfliktai lėmė, kad daugelyje Europos valstybių kilo partizaniniai pasipriešinimai. Daugiausia jų būta Antrojo pasaulio karo ir pokario metais, jie buvo nukreipti prieš nacistinę Vokietiją ir Sovietų Sąjungą. Daugelio Europos šalių partizanai siekė įtvirtinti demokratiją, kaip bendrą ir visuotinę piliečių valią. Demokratija kaip lygybės, teisių ir teisingumo išraiška buvo svarbus kovotojų manifestas, tačiau gretindamas kelias karo teorijas, B. Gailius pabrėžia partizaninio karo kaip ekstremaliausios

(laviruojančios tarp teisėtos ir nusikalstamos veiklos) demokratijos formos vaizdinį (išsamiau žr.: Gailius 2010). Demokratija, kurios pagrindinis siekis okupacijos sąlygomis yra laisvė, gali būti apginta tik kariaujant, taigi ir žudant⁶⁴. Tenka pabrėžti, kad kova už Nepriklausomybę okupacijos sąlygomis nėra pagrindinis dėmuo pagrindžio valstybės apibrėžimui. Visi partizaniniai pasipriešinimai turi politinių tikslų, kurių įgyvendinimui taikoma partizanavimo taktika. Bendraeuropinė partizaninio karo samprata Lietuvos partizanus pastato į vieną gretą, bendrą kovą už laisvę istoriją, tačiau partizaninės taktikos veiksmai kaip savaime tokie nėra pagrindiniai partizanų valstybės bruožai. Ieškant unikalaus Lietuvos partizaninio karo pasakojimo argumentacijos, svarbu pabrėžti esminius partizanų valstybės bruožus, kurie leidžia kelti mokslinę hipotezę apie *kitokią* Lietuvos partizaninio karo interpretaciją.

Siekiant atrasti argumentų pagrindžio valstybės pagrįstumui, svarbiausia kompleksinis pasirinkto D. Fainhauzo modelio taikymas. 1949 m. galutinai įvykusi centralizacija, aukščiausio teisinio lygmens dokumento, Deklaracijos, priėmimas, pradėtas jo turinio įgyvendinimas yra atraminiai pagrindžio valstybės taškai. Pabrėžiant demokratines vertybes, dėmesį atkreipia faktas, kad LLKS metais aukščiausias partizanų dalinio valdymo organas buvo taryba. *Mūsų sąjūdis yra tvarkomas demokratiniais pagrindais ir kiekvienas kovotojas turi teisę pareikšti savo nuomonę. Be to, yra org[anizacinio] vieneto tarybos, tarybos balsų daugumos nutarimus, net to org. vieneto vadas privalo tvirtinti, žinoma, jei neprieštarauja [LLKS] nuostatams, – 1949 m. spalio 24 d. laiške Kęstučio tėvūnijos vadui Feliksai Jakučiui rašė J. Paliūnas (LYA, f. K-5, ap. 1, b. 44, l. 5)⁶⁵.*

⁶⁴ Pabrėžtina, kad šį klausimą kėlė ir svarstė patys partizanai. Būdami religingi, jie ieškojo pateisinimo žudymui, nes kitu atveju laužomas Dievo įsakymas *nežudyk* (plačiau žr.: PPPS 1998, p. 355).

⁶⁵ Šis pavyzdys gali būti laikomas vienas iš daugelio, kuriame aiškiai apibrėžiama būsimos valstybės politinė laikysena valdymo formos klausimu. Iškeldami demokratiją kaip pagrindinę atkurtos valstybės vertybę, partizanai ne kartą akcentavo autoritarinio, Smetoninio, valdymo blogybes, rėmėsi 1922 m. Konstitucija ir pan.

Partizanų valstybė neabejotinai yra XIX a. pabaigoje užgimusios tautinės demokratinės valstybės tąsa. Suvokdami save kaip vieną istorinį darinį – tautą – partizanai tai ne kartą akcentavo įsakymuose, asmeniniuose pasisakymuose pagrindinio spaudoje ar šventiniuose sveikinimuose (plg.: PPPS 1998, p. 94–96, 107, 129). Pabrėžtina, kad tai neperaugo į nacionalistinį tautiškumą, kuriame savo vietą rado išimtinai lietuviai. Palyginimui, 1952 m. Bronius Krivickas pagrindiniame leidinyje „Aukštaitis“ rašė: *Mūsų atgimusioj valstybėj žydai turėtų būti traktuojami visiškai lygiai, kaip ir kiti piliečiai. Kitaip galvoti – reikštų apsilenkti su demokratijos principais. (...) Dėl specialios globos suirutės metu irgi manyčiau, kad žydai turi būti globojami tuo pačiu lygumo ir teisingumo principu, kaip ir kitų tautybių žmonės* (NL 1996, p. 341–342).

Kovodami už naują pažangią politinę Nepriklausomybę, partizanai liko ištikimi tautinės kultūros prigimčiai. Tai, kad to meto tautos atstovai saugojo ir puoselėjo jų amžiui būdingą istorijos sampratą, istorinių įvykių atmintį, A. Jokubaičio žodžiais tariant, lėmė tautos valią sukurti savo valdžią ir taip okupacijos sąlygomis išsaugoti politinį suvereną (2011, p. 54). Tauta ir jos vertybės, idealai buvo tvirtai formuojami tarpukario Lietuvoje, todėl karta, kuri pasibaigus Antrajam pasauliniam karui pasitraukė į miškus, pirmiausia reiškė jiems įdiegtą tautinę tapatybę. Partizaninio karo dalyviams tauta buvo, J. Girniaus žodžiais, prigimtine arba savaimine bendruomenė. Taip pat svarbu, kad nuo 1918 m. jų bendruomenę išreiškė savarankiška valstybė. J. Girnius atskirdamas tautą ir valstybę teigė: *Tautos gyvena, valstybės kariauja! (...) Savo apsaugai laiduoti tauta turi susiorganizuoti į valstybę* (1995, p. 17, 37).

Kiekvienos demokratinės valstybės tikslas – palaikyti šalyje tvarką, rūpintis gyventojų gerove ir užtikrinti jų teises. Tam reikalinga valdžia ir ją palaikantys piliečiai. 1918–1920 m. Nepriklausomybės kovose apginta jaunos Respublikos laisvė buvo svarbus pretekstas didelį dėmesį valstybės gynybai skirti politikoje, krašto apsaugos, švietimo ir kultūros srityse. Kaip jau minėta, naujausi istorikų darbai partizaninio karo ištakas mato tarpukaryje, tačiau būsimieji partizanai karui buvo parengti labiau netiesiogiai. Tai buvo jų asmeninis sprendimas, kuris lėmė, kad dalis piliečių, niekada anksčiau

nelaikiusių ginklo, paėmė jį į rankas siekdami apginti savo valstybę. Palyginimui, Jungtinės Kęstučio apygardos ryšininkė, Prisikėlimo apygardos partizanė ir tos pačios apygardos Maironio rinktinės Gedimino tėvūnijos vado L. Caporkaus žmona A. Liaudeneckienė, išgyvenusi bunkeryje nuo 1946 m. iki 1956 m., taip prisiminė vyrų apsisprendimą:

– Važiavau Šiauliuose, autobuse įlipau, toks mano amžiaus žmogus sėdi, saka, sėskis, vieta yra. I atsisėdau aš prie jo. Jis tuoj man užvedė kalbą tokią, ko į mišką ėja... Nu jis jau pradėjo kaltinti tuos. Bet sakau, pasakykit jūs man, kas juos padarė, tuos miškinius? Jūs man atsakykit. Sakau užėja tas, kai įvedė bazes, niekas nei piršto nepakėlė prieš rusus. O kada, sakau, kai pradėja šeimas skirstyt, žudyti, vyrus atskyrė tuoj nuo šeimos, išvežė ir nei vienas beveik negrįžo. A kad sakau, kad jūsų šeimą nužudytų, a jūs nesipriešintumėte? A jūs mylėtumėt tokius žmones? A jūs pasiduotumėt, sakau, laisvai? O, sakau, lietuviai taip pasakė: „Mes ne avinai, kad mes po ašefota kirviu galvas kištumem“. I pradėja priešintis.

– *Ar iš pačių partizanų jums tekdavo girdėti tokius atvirus pasikalbėjimus ar prisipažinimus?*

– Nu taip, kitas vat į kariuomenė nėjo. Už ką, sako, mes turėjom kariaut? Nenorėjo į kariuomenę eit. Daugiausia tai nuo kariuomenės, nuo kariuomenės jaunų išėjo slėptis, nenorėjo kariaut. Už ką, už priešus kariaut? Ir mano brolis pasakė. Sakė, aš nei vienam netarnauiu, nei vokiečiui, nei rusui, nei kiekvienam, nei vienam priešui, saka, aš Lietuvai prisiekiau ir aš tikrai Lietuvai tarnausiu. Bet jam neteka, jis žuva ant minų.

– *Jis jau buvo davęs priesaiką Plechavičiui?*

– Kariuomenėj. Lietuvos kariuomenėj. Nu, už ką jiem kariaut? Viską atėmė, viską apiplėšė, viską atėmė nuo žmonių. (...) Lietuva per amžius... jinai gynės gynės, kovoja i kovoja, kiek jau istorijos yra (Tarnėnai. A. Liaudeneckienė, 2015 m.).

B. Gailius visa tai, kas pasakyta, vadina Tėvynės kaip „tautos namų“ pasisavinimu nuosavybės teise, nes XIX–XX a. demokratinių valstybių gimimas suformavo jausmą, kad *valstybė bent iš dalies tapo piliečių nuosavybe* (Gailius 2010, p. 283). Teisė ginti savo nuosavybę, pirmiausiai namus, yra senas ir daugeliui tautų būdingas reiškinys. Tačiau okupacijos sąlygomis apginti savo namus galima tik ginant valstybę. Palyginimui, 1952 m. Pietų Lietuvos partizanų srities leidinyje „Partizanas“ buvo rašoma: *Nei buvusios vyriausybės, nei kariuomenės vadovybė nepermatė ateities galimumų ir neparuošė tautos pagrindžio veikimui. Mūsų valstybės ir tautos vairotojai visą laiką guodėsi „tautų sąjungomis“, „nepuolimo sutartimis“ ir „tarptautiniais tribunolais“ (...). Kas kaltas, kad toji lietuviškoji ugnelė taip*

greit užgesdavo? Kalti mes visi, bet didžiausia dalis kaltės tenka visoms mūsų vyriausybėms: ir krikščionių demokratų, ir liaudininkų, ir tautininkų (PPPS 1998, p. 580).

Partizanams būdingas siekis apginti namus ir valstybę sutampa su telūriškumo, prieraišumo žemei, nuostata. Pastaroji yra skiriamoji partizano ir revoliucionieriaus riba, kadangi partizanas kovoja už savo Tėvynę, siekia savo valdžios ir gerovės sau bei savo šeimai, o revoliucionierius kalba apie visuotinus pokyčius (Gailius 2011b, p. 11–115). Partizanai dažnai net nekėlė klausimo, kaip *tai* bus padaryta, bet savo vidinę nuostatą sujungė su Konstitucijoje įrašytu teiginiu, jog visi Respublikos piliečiai dalyvauja jos teritorijos gynime (žr.: Konstitucija 1922, p. 6; 1928, p. 4; 1938, p. 104). Partizaninis karas kaip tautos manifestas idėjiniame lygmenyje šiandien leidžia kelti mintį, kad okupacijos sąlygomis valstybei praradus teritorijos valdymą ir Nepriklausomybę, valstybingumas išliko, nes okupacijai pasipriešinusi tautos dalis, apjungusi save karinėmis priemonėmis ir politiniais tikslais, per dešimtmetį viena vertus sukūrė ypatingą reiškinių, kita vertus pateko į bendrą XX a. viduryje vykusią partizaninių karų kontekstą.

Į partizaninį karą žvelgdamas plačiame europiniame kontekste, tokį požiūrį savo darbuose reiškia B. Gailius (2011b, p. 109). Remiantis bendrais partizaninio karo dėsniais, disertacijoje į partizanų valstybę žvelgiama iš vidaus, kuomet remiantis partizanų rašytiniu palikimu analizuojami D. Fainhauzo išskirti pagrindžio valstybei būdingi aspektai. Atskiras dėmesys skiriamas partizanų valstybės legitimumo klausimui.

Kiekviena demokratinė valstybė remiasi valdžia, kurią laisvuose ir demokratinuose rinkimuose išrenka bei pripažįsta šalies piliečiai. Tai įpareigojimas valdžiai atstovauti piliečių interesams, prireikus – juos ginti. Kas nutinka okupacijos sąlygomis, kuomet piliečiai oficialiai netenka savo laisvės ir teisių, tačiau vadovaudamiesi *savo* valstybės politinėmis ir teisinėmis nuostatomis imasi kurti alternatyvią okupacinei valdžią? Nuo Atgimimo pradžios lietuvių istorikai ir politikai bando surasti partizanų vadovybei vietą ir į šį reiškinį žvelgti iš tarptautinės teisės perspektyvos. Vieningos nuomonės

šiuo klausimu dar nėra prieita ir to nebus galima pasiekti, kol nuoseklus partizaninio karo tyrimas ir naujoji šios laisvės kovos samprata neprivers atsisakyti vaizduoti Lietuvos partizaninį karą kaip stichišką pasitraukimą į mišką ir toki patį nekoordinuojamą partizanų veikimą prieš okupantus.

Valdžia yra hierarchinė, įtvirtinama per centrinę organą ir jam pavaldžias institucijas. Sukūrę vadovybę kaip tam tikrą karinę struktūrą (tai savaime suprantama, nes šalyje vyksta karas) Lietuvos partizanai vis dėlto pirmiausia turėtų būti tapatinami su politine valdžia. Išlikę dokumentai liudija, kad nuo pat pirmųjų partizaninio karo metų buvo numatomi asmenys, kurie kilus naujam visuotiniam karui ir šalyje atkūrus Nepriklausomybę turės užimti atitinkamas vadovaujančias pareigas. Palyginimui, Lietuvai atgavus Nepriklausomybę Didžiosios Kovos apygardos A rinktinės II-ojo bataliono vadas kun. S. Rudžionis turėjo organizuoti civilę ir karinę valdžią, ieškoti žmonių, galinčių užimti apskričių viršininkų, valsčių seniūnų pareigas (Abromavičius, S. ir kt. 2007, p. 200). Iki šiol neatkreiptas dėmesys į tai, kad kai kuriuose kraštuose stojantiems į partizanų gretas buvo žadama žemė – lygiai taip pat, kaip 1918–1920 m. savanoriams (plg.: LYA, f. K-1, ap. 58, b. 21109/3, T. 1, l. 123; ten pat, b. P-16636, l. 13).

Pogrindžio valstybėje vieninga valdžia nuo pirmosios dienos ir juo labiau išrinkta visuotinių rinkimų keliu, yra neįmanoma. 1918 m. vasario 16 d. Nepriklausomybės paskelbimo aktas taip pat tebuvo deklaracija, pareiškimas, kurį reikėjo apginti ir įgyvendinti. Teisiniu požiūriu partizanų vadovybės įgaliojimus yra nagrinėjęs B. Gailius. Jo nuomone, analizuojant nepriklausomoje Lietuvoje priimtus partizaninį karą reglamentuojančius aktus ir partizanų dokumentus, tenka kalbėti ne apie vieną partizanų vadovybės *instituciją*, o ieškoti *institucijų*, kurios partizaninio karo atveju iškyla iš apačios. Todėl, tęsia B. Gailius, *partizanų vadovybė – tai ne institucijos pavadinimas, o paslanki ir dinamiška sąvoka* (2006b, p. 157–158).

Pogrindžio valstybės modelį sudarė ir įgyvendino i š r i n k t a (karo sąlygomis tai buvo atliekama ne visuotinių rinkimų, o nepriklausomos Lietuvos tautos dalį atstovaujančių asmenų aplinkoje) valdžia ir daugelis šiame

Lietuvos partizanų valdžios politiniame gyvenime ir net aktyviuose kariniuose veiksmuose nedalyvaujančių, tačiau palankumą laisvės kovotojams reiškiančių, asmenų. Prikšti partizanams nepolitiškumą, klaidinga ir nepagrįsta – pasipriešinimas sovietinei okupacijai savaime yra politiškai⁶⁶.

Istoriografijoje įsitvirtinęs teiginys apie kulminaciją pasiekusios Lietuvos partizanų Vyriausiosios vadovybės sudarymą 1949 m. vasarį, atrodo, čia negali nieko naujo duoti, bet naujais tyrinėjimai verčia į Susitikimą žvelgti plačiau ir giliau. Vyriausioji vadovybė, J. Žemaičio mintyse ir raštiškuose projektuose turėjo būti vienoje vietoje veikiantis, trims Lietuvos partizanų sritims atstovaujantis vienetas, kurio 8 nariai, pasiskirstę atsakomybės sritimis, atlieka iš esmės šalies Vyriausybės darbą (išsamiau žr.: Petrauskienė, Vaitkevičius 2014, p. 125). Partizanų valstybėje įstatymų leidžiamoji valdžia (parlamento atitikmuo) ir vykdomoji valdžia (prezidento ir ministerijų atitikmuo) savo funkcijomis labai glaudžiai susijusios. Po Susitikimo jos ima veikti kolegialiai (priedas IV.7). LLKS Taryba, LLKS Prezidiumo pirmininkas bei jo aplinka, Užsienio Delegatūra, Visuomeninė dalis su Tautiniu ir Politiniu poskyriais, Gynybos pajėgų štabas turėjo atstovauti okupuotos šalies gyventojų – likusių Lietuvoje, pasitraukusių į Vakarus ir įkalintų ar ištremtų Sibire – interesus.

Apie partizanų valdžią, prisiėmusią sau tarpukario Lietuvos vyriausybės funkcijas⁶⁷, liudija ne tik jos valdymo organų ir institucijų buvimo faktas, bet ir veikla – teisės aktai. Okupacijos sąlygomis Lietuvoje nei vienas oficialus valdžios vadovas negalėjo eiti pareigų, to ėmėsi partizanai. Pirmiausia tai pasireiškė vykdomosios valdžios įgaliojimais, karo sąlygomis jie geriausiai matomi gynybos srityje (Gailius 2006b, p. 159). LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos turinys⁶⁸ rodo partizaninį karą buvus demokratines vertybes puoselėjančia pagrindžio valstybe. Deklaracija skelbia, kad LLKS Taryba, *reikšdama lietuvių tautos valią*, tapo politiniu valdžios organu iki

⁶⁶ Net sovietinė baudžiamoji teisė Lietuvos partizanus teisė už *politinius* nusikaltimus.

⁶⁷ Lietuvos valstybės aneksijos per visą sovietinės okupacijos laikotarpį nepripažino daugiau nei penkiasdešimt 1940 m. egzistavusių valstybių (Žalimas 2010, p. 196).

⁶⁸ Naujaisi Deklaracijos ir jos autorystės tyrinėjimai rodo, kad šis aktas buvo parengtas dar 1947 m. pavasarį Tauro apygardoje (Juodis 2013).

susirenkant demokratiniam Lietuvos Seimui ir bus išrinkta nauja Vyriausybė (LK 1996, p. 311–312). Tai akivaizdus panašumas su Lietuvos Tarybos 1918 m. vasario 16 d. paskelbto Nepriklausomybės akto turiniu. Vasario 16-osios akto signatarai anuomet taip pat išreiškė *tautos valią* (Gailius 2006b, p. 150–151).

Aiškus politinės krypties deklaravimas nuo pat partizaninio karo pradžios – vienas svarbiausių demokratinės partizanų valstybės bruožų. *Partizanų diktatūros*⁶⁹ laikas aiškiai apibrėžtas – tol, kol Lietuva taps laisva ir demokratiniiais rinkimais bus išrinkta nauja Vyriausybė. Vienas iš daugelio tai pagrindžiančių pavyzdžių – partizanų ryšininkui ir rėmėjui Vladui Tursai 1950 m. vasario 20 d. išduotas Algimanto apygardos Kunigaikščio Margio rinktinės štabo pažymėjimas. Jame rašoma: *Tad LAISVOJI TĖVYNE LIETUVA ir TU, VYRIAUSYBE, kuri stosi JAI vadovauti, nepamiršk šio piliečio, neapvilsk jo, dėl ko jis aukojosi, bet įvertink nors taip, kiek rasi tai reikalinga, jo nuopelnus kovoje dėl Tėvynės laisvės ir Nepriklausomybės* (Juodzevičius 2012, p. 91; pajuodinta mano. – Aut.). Šave kaip politinę jėgą partizanai suvokė tik esamame laike ir esančiomis aplinkybėmis, tačiau iš jų dokumentų akivaizdu, kad jie prisiima atsakomybę už būsimą valstybę.

Demokratinės valstybės pareiga užtikrinti piliečių gerovę ir saugumą. Ryškiausias tokio pobūdžio pavyzdys partizanų valstybėje – į tremiamų asmenų sąrašus įtraukiamų asmenų perspėjimas apie gresiantį pavojų, mėginimai išlaisvinti sulaikytuosius, kova su plėšikaujančiais sribais. Palyginimui, 1945 m. liepos 27 d. partizanai vykdė operaciją Gintaučių k. (Raseinių r.), kuomet buvo saugoma partizanų šeima. MVD kareiviams ir sribams atvykus išvežti trėmimui partizanų šeimą, pastarieji buvo apšaudyti. Kautynių metu nušauti 6 priešiškos pusės asmenys, partizanai su šeima pasitraukė sėkmingai, tačiau keršydami už nepavykusią operaciją saugumo struktūrų darbuotojai sudegino visą ūkį (LYA, f. K-5, ap. 1, b. 17, l. 20). Panašios istorijos tęsėsi prasidėjus masiniams trėmimas. 1949 m. kovo 25 d. Pažangos dalinio partizanai Bajėnų miške (Kėdainių r.) iš pasalos užpuolė

⁶⁹ Išsamiau apie šią sąvoką žr.: Gailius 2011a.

Kauno MGB dalinį iš 7 asmenų. Partizanų parengtame kautynių aprašyme pažymėta: *Š. m. kovo mėn. 25 d., bolševikai pradėjo masinį vežimą į Sibirą mūsų tautiečių, todėl PAŽ[angos]D[alinio] partizanai nutarė dalinai sutrukdyti bolševikams lietuvių trėmimą į Sibirą ir jiems atkeršyti* (LYA, f. K-5, ap. 1, b. 17, l. 15). Siekis apsaugoti gyventojus paaiškina gana dažną partizanų ir sribų susidūrimo faktą. Pastarieji, partizanų požiūriu, buvo laikomi nusikaltėliais plėšiančiais ir terorizuojančiais žmones. Palyginimui, 1944 m. lapkričio mėn. įvykusių kautynių Paskerdūmio k. (Kėdainių r.) aprašyme teigiama, kad *N[arys]R[rėmėjas] atbėgo į stovyklą, pranešti, kad į Paskirdunio km. atvyko apie 12 MVD ir sribų, kurie priedangoje P[artizanų] ieškojimo vykdo įvairias vagystes* (LYA, f. K-5, ap. 1, b. 15, l. 25).

Kova su kolaboruojančiais, kvotos ir Karo lauko teismai, perspėjimai kolonistams pasitraukti iš apgyvendintų vietovių (dažnai – išvežtųjų namų), pasų paėmimas iš gyventojų prieš sovietinius rinkimus ir daugelis kitų tikslų, koordinuojamų veiksmų, buvo kryptinga partizanų valstybės politika. Palyginimui, paskutiniaisiais partizaninio karo metais nuo 1945 m. balandžio partizanų gretoje kovojęs Nevėžio partizanų rajono štabo viršininkas Juozas Kudokas rašė: *Skaidu girdėti neišmanėlio kalbą, tikinčio bolševiko propaganda ir teigiančio „vežam už tai, kad jūs remiat banditus“.* Priešingai – *dėka pasipriešinimo kovos pirmąjį masinį trėmimą rusai teišdriso įvykdyti tik 1948 m., o žemės ūkio sukolchozinimą –1949–1950 m. Tuo būdu dėka laisvės kovos sąjūdžio, dėka partizaniško pasipriešinimo daugelis tautiečių dar keletą metų pasiliko tėvynėje ir, nors su didžiausiu vargu, dar galėjo pasigaminti sotesnį duonos kąsnį savam žemės sklypely* (APP 2016, p. 70).

Siekiant išsamaus ir visapusiško *partizanų valstybės* pristatymo, būtina kalbėti ir apie socialinę partizanų politiką, klausimus, kurių jie ėmėsi spręsti. LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijoje skelbiama, kad socialinė globa yra vienas svarbiausių valstybės uždavinių. Nors tai buvo *būsimos* valstybės veikimo pamatai, dar tebevykstant partizaniniam karui pradėta rūpintis nukentėjusiais. Palyginimui, Aušros rinktinės Derliaus rajono Platinos dalinys 1948 m. spalį išstremtoms į Sibirą šeimoms pasiuntė 1 600 rb.; Varpo

rinktinės štabas 1949 m. balandį nukentėjusiems LLKS nariams skyrė ūkinių gėrybių už 400 rb. vertės; Maironio rinktinės Mindaugo tėvūnijos Laisvės dalinys 1949 m. birželį iš savo turimo turto nuo bolševikų nukentėjusioms šeimoms paskyrė vyriškus kailinius, moteriškus batus ir 50 rb., 10 kg lašinių pasiuntė tremtiniams į Sibirą ir pan. (LYA, f. K-5, ap. 1, b. 176). Netrukus taip pat bus pateiktas atsakymas į klausimą iš *kur* partizanai ėmė pinigus ir daiktus šiai socialinei paramai.

Atkūrus Nepriklausomybę socialines garantijas partizanams ar jų artimiesiems turėjo užtikrinti „Padėkos“ už visokeriopą paramą Sąjūdžiui, „Laisvės kovotojo atestacijos lapai“ ir „Laisvės kovotojo Tėvynei pareigų ėjimo lapai“. Šių lapų taisyklėse rašoma: *Praktiška šių lapų reikšmė L[laisvės] K[ovoto]-jams bei žuvusiųjų L[laisvės] K[ovoto]-jų išlaikytiniams bus ta, kad šie lapai sudarys dokumentinį pagrindą išrūpinti L[laisvės] K[ovoto]-jams bei žuvusiųjų L[laisvės] K[ovoto]-jų išlaikytiniams įstatymų numatysimos teisės bei pirmenybės* (LK 1996, p. 370–371). Laisvoje Lietuvoje, deja, jie netapo teisiniais dokumentais ir liko giliame istorinių šaltinių dugne. Tokių dokumentų rengimo praktika po 1949 m. išplito gana plačiai, tačiau šiandien apčiuopiama išimtiniais atvejais, suradus partizanų archyvą ar aptikus baudžiamosiose bylose kaip įkaltį. Sąmoningas ir reglamentuotas tokių dokumentų rengimas partizaninio karo metais galėtų būti prilyginamas asmens tapatybės dokumentų pakaitalui, kurio buvimo faktas svarbus valstybės ir piliečio tarpusavio ryšiui apibrėžti.

Karinė partizanų organizacija: daliniai, laipsniai, uniformos, skiriamieji ženklai, rezerviniai kariai ir kita iš pirmo žvilgsnio yra tikra šalies kariuomenė, tačiau pagrindinis jos skiriamasis bruožas – nereguliarumas (Gailius 2009, p. 235). Jos karių pamatinis principas yra savanorių daliniai, kurių pagrindą sudaro oficialioms karinėms struktūroms nepriklausantys asmenys.

Jau pirmieji LLA dokumentai skelbė, kad pogrindyje veikiantys kovotojai priklauso tautinei, karinei ir politinei organizacijai (LK 1996, p. 53). Ši, karinės ir politinės veiklos, jungtis leidžia partizanus pagrįstai vadinami *ginkluotais politikais* (Kilinskas 2015). Vėliau savo programose tai atkartoję daugelis

partizanų vadų. Partizaninio karo pradžioje į vadovaujančias pareigas siekta skirti karininkus. Pavyzdžiui, pirmasis Dainavos apygardos vadas J. Vitkus turėjo pulkininko leitenanto laipsnį, Žebenkštis rinktinės vadas J. Žemaitis – kapitono, Vytauto apygardos vadas J. Kimštas – leitenanto. Tačiau partizanų vadovybės branduolį, ypač vėlesniais metais, sudarė puskarininkių mokyklos auklėtiniai, privalomąją karinę tarnybą tarpukario Lietuvoje atlikę vyrai. Antai pirmasis Algimanto apygardos vadas A. Slučka buvo viršila. Tokį pat laipsnį turėjo pirmasis Didžiosios Kovos apygardos vadas J. Misiūnas. Menama, kad jis dėl to jautė tam tikrą kompleksą prieš savo kovotojus (Abromavičius, Juodis 2015, p. 129). Po keleto metų J. Misiūnas savo valia apygardos vado pareigas užleido kap. Vytautui Pečiūrai – MGB paruoštam agentui *Gediminui*.

Nežiūrint į karininkų trūkumą⁷⁰, partizanai laikėsi griežtos karinės organizacijos ir drausmės. Be to, buvo rengiami grandžių, skyrių ir dalinių vadų mokymai, suteikiami kariniai puskarininkių ir karininkų laipsniai, kovotojai apdovanojami. Nuo 1948 m. keičiantis partizanų kartoms⁷¹, daugelis partizanų dalinių vadų buvo be karinio pasirengimo, tačiau dėl to partizanų valstybė nebuvo mažiau sukarinta. Antai 1948 m. lapkričio 23 d. kariuomenės dienos proga kovotojus sveikindamas Tauro apygardos vadas Aleksandras Grybinas⁷² rašė: *Brangūs Kovotojai!! Ši karinė šventė yra ir mūsų karinė šventė, nes mes esame kariai, o pati mūsų LLK[Lietuvos Laisvės Kovotojų] Organizacija, galima sakyti, yra mažutė Lietuvos kariuomenė, susikūrusi*

⁷⁰ Istorikas Darius Juodis ištyrė, kad partizaniniame kare iš viso dalyvavo 104 karininkai. Likusieji didele dalimi 1941 m. buvo įkalinti lageriuose ar ištremti, žuvo Antrojo pasaulinio karo metais, pasitraukė į Vakarus, tapo lojalūs sovietų valdžiai (Juodis 2016).

⁷¹ Tyrinėjant partizaninio karo dokumentus matyti, kad antroji partizanų karta, jauni 1928-ųjų – 1930-ųjų gimimo vyrai, į miškus aktyviau traukėsi 1948–1949 m. Dažnai tai gimnazistai, anksčiau priklausę Organizaciniam sektoriui, buvę ryšininkais. Antroji partizanų banga taip pat susijusi ir su didžiaisiais trėmimais. Suspėję laiku pasitraukti iš namų, jie įsiliejo į partizanų gretas. Ši jaunuolių karta neretai užimdavo žuvusių kovotojų vietas, kadangi paskaičiuota, jog vidutinė partizanavimo trukmė buvo 2–3 metai, o 1944–1945 m. ji siekė vos pusmetį (LK 1996, p. 355).

⁷² Jis buvo mokytojas, pirmasis iš penkių iki tol buvusių Tauro apygardos vadų, kuris neturėjo jokio karinio laipsnio. 1949 m. vasario 16 d. partizanų vadų Susitikime jam buvo suteiktas kapitono laipsnis (LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33960/3, T. 11, l. 31). Atkūrus nepriklausomybę, LR Prezidento dekretu A. Grybinui suteiktas pulkininko laipsnis (po mirties) – Ramanauskaitė-Skokauskienė 2009, p. 28.

ypatingose okupacijos metų sąlygose su tam tikrais tikslais ir uždaviniais tiek politiniu, tiek kariniu atžvilgiu (LPTA 2000, p. 400).

Rūpindamiesi, siekdami valstybingumo atkūrimo, partizanai svarstė ir Lietuvos sienų klausimą. Opus tebebuvo Vilniaus krašto klausimas, nepamiršta Klaipėda. Pritardami išeivijoje veikiančio Vyriausiojo Lietuvos Išlaisvinimo komiteto (toliau – VLIK‘as) pozicijai dėl Lietuvos sienų, partizanai 1952 m. savo spaudoje rašė: *Būsimos nepriklausomos Lietuvos teritorija turėtų būti Vakaruose – jungiant dalį Rytprūsių pagal „Potsdamo liniją“; Rytuose – Lietuvos-Rusijos 1930 metų [taip tekste, turi būti 1920 metų. – Aut.] sutarties nustatytos sienos su pataisomis (...). Pietuose su lenkais VLIK‘o pageidaujama siena turėtų eiti maždaug 1919 06 18 demarkacijos linija su pataisa, vedant sieną pro Augustavą, Stabiną, Sidrą* (NL 1996, p. 245–246; išsamiau žr.: PPS 1998, p. 637–639).

Būsimos valstybės sienų klausimas buvo aptariamas ir kituose leidiniuose; natūralu, kad didžiausias dėmesys skirtas Vilniui ir Klaipėdai. Pasipriešinimas sovietinei okupacijai čia buvo silpniausias, todėl 1949 m. vasarį įvykusio partizanų vadų Susitikimo metu keltas klausimas apie Sąjūdžio plėtrą. Tam tikslui numatyta paskirti atsakingus asmenis, sudaryti tėvūnijas (LK 1996, p. 300–301). Tačiau valstybę liudija ne tik išorinės sienos. Tokią pat didelę reikšmę turi vidinė administracija ir valdymas. Partizanų valstybėje administracinis suskirstymas iš dalies sutapo su XX a. 4 dešimtmečio pabaigoje ir 1941–1944 m. Lietuvos padalijimu į valsčius. Šios padėties (Литовская ССР 1945) iki 1950 m. nekeitė ir okupacinė valdžia. Visi partizanų junginiai, nuo būrio iki apygardos ir srities turėjo savo *veikimo rajonus*. Lankytis, ir juo labiau veikti svetimame rajone partizanams be būtino reikalo, neperspėjus buvo griežtai draudžiama. Be to, minėtina, kad su veikimo rajonais sutapo trijų pakopų: seniūnijos, apylinkės ir valsčiaus Organizaciniai sektoriai (toliau – OS). Šių sektorių nariai, paprastai jaunesni nei 18 m. ir vyresni nei 35 m. amžiaus asmenys, taip pat moterys, dažnai atlikdavo žvalgybos užduotis, rinkdavo pinigus ir materialinę paramą partizanams,

saugojo jų atsargas, platino atsišaukimus ir spaudą (LYA, f. K-5, ap. 1, b. 230, l. 1).

Su partizanų veikimo rajonais ir OS seniūnijomis, apylinkėmis, valsčiais susijęs finansų ir išteklių klausimas. D. Fainhauzo nuomone, jis pogrindžio valstybėje yra ypatingai reikšmingas (1991, p. 58). Karas visais laikais buvo brangus, todėl okupacijos sąlygomis, neturint nuolatinės užsienio šalių paramos ir šalies gyventojams esant suvaržytiems, beveik dešimtmetį trukęs partizaninis karas Lietuvoje yra tikras fenomenas. Disertacijoje pirmą kartą keliamas klausimas, kiek Lietuvai partizaninis karas kainavo?

Partizanų pajamų šaltinių būta įvairių. Iki masinių 1948 m. trėmimų ir 1949–1950 m. kolektyvizacijos partizanų pajamų pagrindą sudarė rėmėjų aukos – pinigai ir daiktai. Plėšiant parduotuves, pašto įstaigas, bankus ir kitas okupacinės valdžios įstaigas buvo laikomasi nuostatos, kad sovietai tas lėšas ir išteklius surinko neteisėtai. Dažnai partizanų paimtas pienas, sviestas ar pinigai buvo gražinami vietos gyventojams, arba paskirstomi tarp nukentėjusiųjų nuo bolševikų. Atskiras partizanų pajamų šaltinis – baudos. Piniginėmis baudomis buvo baudžiami paklusnumą ir palankumą okupacinei valdžiai parodę asmenys. Pavyzdžiui, įstojusieji į komjaunuolius arba dalyvavusieji sovietinės valdžios rinkimuose (plg.: LYA, f. K-5, ap. 1, b. 35, l. 10, 13, 14, 17, 18). Ir šie, ir įprasti lėšų bei daiktų rinkimo atvejai pas savo veikimo rajono gyventojus buvo griežtai dokumentuojami. Apie 1948–1949 m. ši sistema veikė kone be priekaištų, t.y. vietos gyventojai, partizanų rėmėjai, gaudavo numeruotą ir antspauduotą suteiktos paramos kvitą. Šaknelę saugodavo paramą priėmęs partizanų dalinys.

Atskiro dėmesio nusipelno partizaninio karo dalyvių (vanagų, partizanų, vėliau – laisvės kovotojų) narystės mokestis. Apie 1948–1949 m. prisikėlimo apygardoje į bendrą pasipriešinimo sąjūdį įsijungęs partizanų būrys (pavyzdžiui, iš 8–12 asmenų) kas mėnesį mokėjo savo rajono štabui 200–400 rublių, rajonas – rinktinės štabui – 600–1000 rublių, rinktinė – apygardos štabui 1000 rublių. Tokio pat dydžio įnašas nuo 1948 m. buvo nustatytas

apygardos štabui, kuris turėjo išlaikyti srities vadovybę. Pastaroji pinigus siuntė Vyriausiajai partizanų vadovybei.

Išlikusi Prisikėlimo apygardos Aušros, vėliau Varpo, Maironio rinktinės partizanų dokumentacija leidžia apskaičiuoti, kiek kainavo vieno partizanų dalinio išlaikymas. Remiantis Derliaus, vėliau Mindaugo, rajono štabo 1948 m. liepos–gruodžio mėn. ūkinių apyskaitų duomenimis, per nurodytą laikotarpį štabas (jį sudarė 3 asmenys) iš penkių pavaldžių partizanų dalinių gavo 11336 rb. pinigais ir 5484 rb. vertės daiktų⁷³. Štabo išlaidos siekė 11090 rb. pinigais, 5610 rb. daiktais. Didžiąją išlaidų dalį, 7906 rb., sudarė rinktinės štabo vadovybei pasiūsti pinigai ir daiktai (LYA, f. K–5, ap. 1, b. 35, l. 19–30). Palyginimui, po 1947 m. gruodį įvykusios pinigų reformos, lašinių kilogramas Vilniaus turgavietėje 1948 m. birželį kainavo 55 rb., kilogramas sviesto – 45 rb., kilogramas kvietinių miltų – 14 rb. (Truska 1989, p. 81). Kaimo vietovėse kainos buvo mažesnės. LKP CK pirmojo sekretoriaus Antano Sniečkaus atlyginimas siekė 6000 rb., o vidutinis – 540 rb. (Tininis 2000, p. 112).

Bandant atsakyti į klausimą, kiek Lietuvos partizanams kainavo karas, galima apskaičiuoti vienerių metų išlaidas. 1948 m. Lietuvoje veikė 9 partizanų apygardos. Kiekvieną iš jų sudarė vidutiniškai 3 rinktinės, o jas – vidutiniškai 3 rajonai arba kuopos. Tokiu būdu Lietuvoje būta maždaug 81 rajono arba kuopos. Metinės jų išlaidos galėjo siekti 1,8 mln. rublių. Bendrai sumai nusakyti, atskirai turėtų būti skaičiuojamos aukštesnių ir žemesnių dalinių išlaidos.

Sėkmingą pagrindžio valdžios darbą ir partizanų dalinių bendradarbiavimą lėmė gerai veikianti ryšių sistema. Aptardamas 1863 m. Lietuvos ir Lenkijos sukilėlių pagrindžio valstybę D. Fainauzas ypatingą dėmesį skiria geležinkeliams ir paštui, kurie leido sukurti „sisisiekimo organizaciją“ (1991, p. 55–58). Kiekvienas Lietuvos partizanų srities, apygardos, rinktinės ar rajono (kuopos, tėvūnijos) štabas turėjo Ryšių arba Organizacinį skyrių, kurio tikslas – rūpintis sklandžia ryšių sistema. Buvo

⁷³ Atkreiptinas dėmesys, kad nebuvo apskaitomi rėmėjų pagaminti pusryčiai, pietūs ar vakarienė, tačiau negalima atmesti galimybės, kad tas maistas buvo gaminamas iš partizanų išteklių.

sukurtas didžiulis legaliai gyvenančių, prisiekusių ryšininkų tinklas, vykdeš partizanų užduotis. Ryšininkai buvo suskirstyti į tam tikras kategorijas, nuo jų priklausė užduočių sudėtingumas. Kitas partizanų plačiai naudotas susisieikimo būdas buvo „pašto dėžutės“ (išsamiau žr.: sk. 1.2.).

LLKS Vyriausiosios vadovybės kūrėjų J. Žemaičio ir P. Bartkaus atidumas transportui, dėmesys susisieikimo sąlygoms ir ryšiams akivaizdus jau tuomet, kai Jungtinės Kęstučio apygardos štabas dirbo apie Raseinius, Viduklę, Skaudvilę bei Kryžkalnį – ten ir šiandien kryžiuojasi svarbūs Lietuvos keliai. 1947–1948 m. partizanų vadams pavyko sukurti gerus ryšius – korespondencija iš apygardos štabo adresatus pasiekdavo per 2–3 dienas (plg.: LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33960/3, T. 1, l. 140). Palyginimui, Vakarų Lietuvos partizanų srities ryšininkė Marija Mikšaitė su ryšiu (laišku arba dokumentų siuntiniu) iš Kavaldonių k. (Tauragės r.) įveikdavo 16 km atstumą iki Viduklės geležinkelio stoties ir tą pačią dieną traukiniu pasiekdavo Čiutelių stotį Radviliškio r., esančią už 50 km. Čia ją pasitikdavo Vyriausiosios partizanų vadovybės karinio dalinio kovotojas arba savo siuntinį M. Mikšaitė pristatydavo į šalia esantį, partizanų reguliariai tikrinamą, ryšių punktą (išsamiau žr.: LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14291, T. 4, l. 206, 231).

Nuo 1949–1950 m. ryšininkų skaičius mažėjo, daugelis jų buvo areštuoti arba ištremti į Sibirą. Ryšius tarp dalinių dažnai palaikė patys partizanai vilkėdami sovietinių karininkų uniformas, naudodamiesi padirbtais dokumentais.

D. Fainhauzas pabrėžia, kad viena iš labiausiai besikeičiančių pogrindžio valstybės veiklos išraiškų yra slapta spauda (1991, p. 59). Šiandieninės leidybos ir spaudos sąlygos verčia stebėtis pogrindžio spaudos apimtimi ir mastu. Istoriko Giedriaus Savičiaus duomenimis, partizaninio karo metais Lietuvoje buvo leidžiama 107 skirtingų pavadinimų slaptos periodinės spaudos leidinių (2012, p. 22). Greta šių skaičių minėtini įvairūs atsišaukimai ir karikatūros kabinamos viešose vietose, įmetamos į pašto dėžutes ar platinamos per patikimus asmenis. Jų sklaidos suaktyvėjimas dažniausiai buvo susijęs su konkrečiais įvykiais, pavyzdžiui, sovietiniais rinkimais, kolchozų kūrimu,

sovietizacija švietimo sistemoje, kova su kolaboravimu. Palyginimui, atsišaukimai „Mirtis išdavikams“ (tokio turinio tekstai buvo paplitę visoje Lietuvoje) vien 1949 m. rugpjūtį Pietų Lietuvos partizanų srityje siekė 12 000 vienetų (KTRM).

Leidyba ir parengtų leidinių, atsišaukimų dauginimu rūpinosi apygardos štabe specialiai įkurti spaudos ir informacijos, informacijos ir propagandos skyriai. LLKS Visuomeninė dalis turėjo už spaudos dauginimą atsakingą poskyrį. Leidiniai buvo platinami įprastu partizanų ryšių keliu, kol pasiekdavo legaliai gyvenančius OS narius ir ėjo iš vienu namų gyventojų rankų į kitas. Apie 1948–1949 m. partizanų leidinių tiražas siekė vidutiniškai 300–400 egzempliorių, tačiau kai kurie perkopdavo ir 1000 ribą. Ypatingai daug dėmesio spausdintam žodžiui teikę Prisikėlimo apygardos partizanai, savo periodinio leidinio „Prisikėlimo ugnis“ tiražą buvo padidinę iki 4000 egzempliorių (Ruzgas 2010, p. 110–111). Nors trūksta tikslų duomenų apie konkretaus leidinio kiekvieną kartą išspausdintą tiražą (neretai jie buvo platinami ir savilaidos būdu), 1949 m. visi leisti pagrindiniai periodiniai partizanų leidiniai galėjo siekti 15 000 ar net dar didesnę tiražą (skaičiuota pagal: Ruzgas 2010, p. 59–123). Svarbu atkreipti dėmesį, kad tas pats leidinys dažniausiai keliaudavo iš rankų į rankas, tad skaitančios auditorijos mastas galėjo būti ištis didelis.

Leidybos pajėgumams daug reikšmės turėjo matricų kokybė, popieriaus ir dažų atsargos – partizanai jautė nuolatinį spaudos darbui reikalingų priemonių, kurias okupacinė valdžia ypač stropiai kontroliavo, stygių. Antai 1949 m. liepos 12 d. Prisikėlimo apygardos štabo viršininkas Vyt. Šniuolis laiške Maironio rinktinės vadui P. Morkūnui rašė: *Prisiminus matricų patvarumo klausimą, noriu paaiškinti, kad pereito „P[risikėlimo]U[gnis] nr pirmasis puslapis /su vinjete/ buvo darytas ant „KORES“–„DRYTIPE“ matricos, kurios ir nuo mūsų rotatoriaus, padarius 600–700 egz., nuimamos sveikos. Kiti puslapiai buvo daryti su „KORES“ /jos už „DRYTIPE“ trumpesnės ir be išgrafavimo/, tad ir išėjo „šifruoti žemėlapiai“, nes paprastosios „KORES“ pas mus išlaiko tik 400–500 egz.* (LYA, f. K-5, ap. 1, b. 44, l. 214). Spaudos

efektyvumo klausimas buvo susijęs ne tik su tinkamų priemonių trūkumu, bet ir su finansiniais pajėgumais jų įsigijimui. Remiantis jau anksčiau pateiktomis Derliaus rajono finansinėmis 1948 m. liepos–gruodžio mėn. ataskaitomis matyti, kad spaudos priemonėms štabas skyrė 3292 rb. (bendros išlaidos buvo 16700 rb.).

Istorikų dėmesys į partizanų spaudą jau ne kartą atkreiptas (plg.: Gaškaitė ir kt. 1996, p. 43–80; Čekutis 2004; Ruzgas 2010, p. 61–123). Pabrėžtina, kad partizaninio karo metais pagrindžio spauda buvo vienintelis okupacinės valdžios necenzūruojamas šaltinis, kuris bent maža dalimi atsvėrė milžinišką sovietų propagandą. Laisvas žodis – vienas iš pamatinių demokratinės valstybės bruožų – yra neatsiejamas nuo Lietuvos partizanų valstybės. Dar daugiau, susikūrus Vyriausiajai partizanų vadovybei, pradėti leisti du valstybinio lygmens leidiniai: „Prie rymančio Rūpintojėlio“ ir „L[LKS] tarybos biuletenis“. Abu jie buvo skirti laisvės kovotojų moralei palaikyti ir kelti, aiškinti pagrindinį LLKS tikslą – laisvos, nepriklausomos, demokratinės Lietuvos Respublikos siekį. „Prie rymančio Rūpintojėlio“ buvo leidžiamas 1949–1953 m., jo pasirodė 23 numeriai (po 25–40 psl. kiekvienas), o jų tiražas siekė 200–1000 egzempliorių. „Prie rymančio Rūpintojėlio“ buvo platinamas visoje Lietuvoje tarp įvairaus rango laisvės kovotojų (Ruzgas 2010, p. 108–109). Duomenų apie „L[LKS] tarybos biuletenio“ leidybą trūksta. Remiantis 1949 m. sausio 25 d. J. Žemaičio išleistu nurodymu visiems LLKS Tarybos nariams žinoma, kad „L[LKS] tarybos biuletenio“ tikslas buvo opių Sąjūdžio problemų sprendimas. Jis buvo sumanytas kaip neperiodinis, slaptas, iš esmės tarnybinis leidinys, kuris turėjo palengvinti ir sustiprinti atskirai veikiančių LLKS tarybos narių bendradarbiavimą. 1949 m. LLKS Tarybą sudarė 13 asmenų, kurie biuletenyje pasirašydavo ne įprastais slapyvardžiais, o priskirtais numeriukais pagal iš anksto numatytą schemą (žr.: LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33960/3, T. 10, l. 289–890).

Diplomatiniai ryšiai – dar vienas svarbus pagrindžio valstybės bruožas (Fajnhauz 1991, p. 55). Jie būdingi ir Lietuvos partizanų valstybei. Apie ryšius su Vakaruose esančiais išeiviais rašyta dar partizaninio karo metais (plg.: PPPS

1998, p. 91–94, 329–330, 522, 635–636). Svarbiausias, be abejonės, buvo VLIK'as. Tačiau kitaip, nei paprastai (pavyzdžiui, Lenkijos pagrindžio vyriausybė egzilyje), Lietuvos partizanai save laikė aukščiausia ir tikrąja valdžia, o ilginiui ir visai save atsiejo nuo Vakaruose veikiančių organizacijų. Skirtumai išryškėja palyginus jau kelis dokumentus. Antai 1948 m. liepos 7–9 d. Baden-Badene įvykusiame pasitarime paskelbta: *Lietuvos valstybės išlaisvinimo kovai vadovauja: a) krašte – ten susikūrus krašto kovą apjungiąs organas, b) Vyriausias Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas (VLIK'as) ir jo Vykdomoji Taryba (VT), kuri esamose sąlygose vykdo Lietuvos valstybės valdžios funkcijas* (PPPS 1998, p. 92). Tekste aiškiai jaučiama užsienyje veikiančio politinio vieneto viršenybė. 1951 m. „LLKS Tarybos biuletenyje“ Nr. 1 LLKS Tarybos Prezidiumas išreiškė savo požiūrį į VLIK'ą: *Vyriausias Lietuvos Išlaisvinimo Komitetas, įgaliotas Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio (LLKS), užsienyje vis sėkmingiau gina Lietuvos reikalus* (PPPS 1998, p. 322). Čia VLIK'as yra vadinamas LLKS įgaliotiniu. Sudaryti oficialios Lietuvos vyriausybės egzilyje taip ir nepavyko. Tam galėjo turėti įtakos užsienyje esančių diplomatų ir VLIK'o narių asmeniniai nesutarimai, taip pat teigta, kad nerandama šalies, kuri tokią vyriausybę pripažintų savo teritorijoje (Dapkutė 2004). Abi pusės (LLKS ir VLIK'as) savo deklaracijose, raštuose ir laiškuose kalbėjo apie politines veikimo sąlygas, vyriausybę Nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje, bet sunku pasakyti, koks vaidmuo būtų tekęs abiem šioms institucijoms laimėjus partizaninį karą. Nesutarimų ir įtampos tarp nominalios (veikiančio užsienyje) ir realiai egzistuojančios (veikiančios okupuotame krašte) valdžios būta daug.

Konstitucinės teisės tyrinėtojas Dainius Žalimas pabrėžia, kad nors 1940 m. Lietuva faktiniu požiūriu neteko valstybės institucijų, ji išsaugojo savo, kaip tarptautinės teisės subjekto, statusą. Todėl 1990 m. kovo 11 d. atkurta Nepriklausomybė pagrindžia ir tęsia Lietuvos valstybingumą (1997; 2010). Šis teiginys sugrąžina prie *partizanų valstybės* legitimumo. Siekiant jį pagrįsti svarbiausi du teiginiai: Konstitucija suteikia teisę kiekvienam piliečiui ginti savo šalį ginklu ir tai, kad partizaninio karo veiksmų teisėtumą atgaline data

pagrindžia demokratiniais principais išreikšta tautos valia. Pirmasis teiginys sugražina prie tarpukario Lietuvos, antrasis – prie atkurtosios 1990 metais. Svarbu dar kartą pabrėžti, kad partizaninis karas pirmiausiai yra gynybinis, kurį dar prieš jam prasidedant įteisino šalies Konstitucija. Antrasis *partizanų valstybės* ir kartu su ja valdžios legitimumą pagrindžiantis bruožas regimas žvelgiant į 1991 m. vasario 9 d. įvykusio visuotinio referendumo rezultatus. Nors teoriniu žvilgsniu susidarius išimtinai situacijai suverenas priklauso tiems, kurie imasi sprendimų gelbėti tautą (išsamiau žr.: Gailius 2012), tačiau apčiuopiama to išraiška buvo išreikšta balsavime už Lietuvos Nepriklausomybę. Formaliai žvelgiant, referendumo rezultatai užbaigė *partizanų diktatūros* laiką. Jame dalyvavo 84,74 % balsavimo teisę turinčių piliečių, iš jų už pasisakė 90,24 %. Šis referendumas patvirtino LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijoje partizanų vadų išreikštą tautos valią kovoti už Nepriklausomybę. Karo sąlygomis kilęs suverenas iš mažumos (partizaninio karo dalyvių) taikos metu virsta didžiąja tautos dalimi. Paprastai tariant, 1990-aisiais už Nepriklausomybę pasisakė bemaž visa tauta, o karo sąlygomis laisvės siekis, kova už ją, buvo drąsiausiųjų pareiga ir privilegija.

Žvelgdami į partizaninį karą jam nutolus, analizuodami ir interpretuodami partizanų paliktą rašytinį palikimą regime ne vieną valstybingumo bruožą, kurių jungtis leidžia plėtoti mintį apie partizanų valstybės sampratą šiandieninėje Lietuvių tautos atminimo kultūroje. Tautos suverenitetas reiškėsi kaip asmeninis apsisprendimas. B. Gailiaus žodžiais, *šiuolaikinė valstybė de facto egzistuoja tol, kol egzistuoja tautos valia ją turėti* (2006b, p. 162). Tai svarbiausias tautinės valstybės bruožas. Palyginimui, 1952 m. Pietų Lietuvos laisvės kovotojai leidinyje „Partizanas“ rašė: *Tauta, griežtai laikydama savo tautines savybes, nors ir netektų teritorijos, nežus, neišnyks* (PPPS 1998, p. 473). Viltis palankiai susiklosčius aplinkybėms atkurti tautinę Lietuvos valstybę, tiesa, atsinaujinusią ir geresnę, buvo svarbiausias partizanų siekis. Todėl partizanų valstybė apima žymiai daugiau nei vien tik politiškai aktyvių karių kontroliuojamos teritorijos sampratą. Lietuvos partizanų valstybė jungė tradicines tarpukario Lietuvos vertybes (kalbą, religiją, istorijos

pajautimą) su būsimos naujos demokratinės valstybės viltimi. Svarbus vaidmuo teko istorijai, kuri sujungė į vieną tautą gyvuosius, mirusius ir tuos, kurie dar tik gims ateityje (plg.: Jokubaitis 2012, p. 65; Vinogradnaitė 2012, p. 145).

4.3. *Partizanų valstybė* kaip atminties vieta

Nagrinėjant partizanų valstybę, simboliškumo ieškoma per P. Nora *atminties vietų* teoriją. Šis pavyzdys atskleidžia, kaip kolektyvinės atminties veikiama geografinių vietų ir procesų visuma tam tikrą reiškinį paverčia atminties vieta. Baigiantis XX a. pasirodė prancūzų istoriko P. Nora sudarytas septintomis, skirtas atminties vietų teorijai ir konkrečioms atminties raiškoms prancūzų visuomenėje nagrinėti. Jame atkreiptas dėmesys į svarbiausias Prancūzijos atminties vietas – istorinius procesus, materialines ir nematerialines istorijos vertybes. Teorija sulaukė plataus atgarsio, netrukus panašius tyrimus atliko Italijos, Danijos, Nyderlandų, Austrijos, Vokietijos tyrėjai (Nora 2001, p. XX–XXI). Per pastarąjį dešimtmetį atminties vietų tyrimai buvo plėtojami ir Lietuvoje. Paminėtini Darius Staliūnas (2008), Hektoras Vitkus (2011), Ramunė Bleizgienė (2011), Manvydas Vitkūnas (2016) ir kiti tyrėjai, kurie tam tikrus reiškinius, įvykius arba objektus nagrinėjo remdamiesi P. Nora atminties vietų teorija.

P. Nora atminties vietų teorija žavi savo požiūriu į atminties variacijas, tam tikrus istorinius dėmenis ir reiškinius, kurie leidžia atrasti b e n d r ą kolektyvinę atmintį. Ši atmintis dažniausiai puoselėjama dirbtinai sukurtais įrankiais, kuriais tampa institucijos, renginiai, paminklai, akademiniai darbai ir kita. Istorinei tiesai tenka antraeilis vaidmuo. Istorija ir atmintis patenka į skirtingus polius, kuriuos jungia didieji tautos pasakojimai, visuomenėje virstantys pasididžiavimo vertais mitais (Šutinienė 1998, p. 50). Nepriešinant, o ieškant panašumų, darbe aptariami skirtingi vietų sampratos pavyzdžiai: teritorinė ir simbolinė, valstybinė ir privati.

Šiame darbe nagrinėjama *partizanų valstybės* sąvoka ir samprata dėl skirtingos patirties, vertybių ir atminties, kaip pat kolektyvinės atminties dėka gali būti laikoma atminties vieta. P. Nora pabrėžia du pagrindinius šio amžiaus atminties viešpatavimo dėmenis. Pirmasis susijęs su intensyvėjančiu praeities panaudojimu politiniais, turistiniais ir komerciniais tikslais. Antrasis – su istorikų prarastu istorijos aiškinimo monopoliu (Nora 2007, p. 21–22). 1944–1953 m. Lietuvos partizaninio karo istorija – gyvas to pavyzdys. Ši istorija gyva minėjimuose, paminkluose, mokslo darbuose, politiniuose įstatymuose. Jos gyvybingumas taip pat reiškiasi siekiant išsaugoti atmintį, renkant sakytinės istorijos žinias, duomenis apie paminklus ir istorinių įvykių vietas. Tačiau, kaip pabrėžia P. Nora, istoriniai duomenys savaime nėra atminties vietą saugantis veiksnys, jai privalomos trys reikšmės: materialumas, simboliškumas ir funkcioniskumas (cituota pagal: Stundžienė 2012, p. 29).

Partizanų valstybės idėją sustiprina skirtingų atminčių buvimas platesniame visuomenės, nei tik istorikų bendruomenės rate. Tai pavyzdys istorijos, kuri gyva, kai paskutiniai gyvi liudininkai mus palieka⁷⁴ ir jų prisiminimus ima pasakoti tie, kurie anuomet dar net nebuvo gimę. „Paveldėta atmintis“ (išsamiau žr.: Nora 2010, p. XIII) tampa viena iš prieigų formuojant tautinį identitetą, tačiau autentiškos partizaninio karo atminties šiandien likę santykinai labai mažai. Ji ilgą laiką nebuvo deramai įvertinta ir suprasta. Pavyzdžiui, iki šiol mokslinių tyrimų nuošalėje yra partizanų archyvai. Gyvai sutikdama žinias apie šių archyvų atradimą, visuomenė vėliau nė žinote nesužino jų turinio. Antai 2004 m. Minaičiuose surastas Prisikėlimo apygardos partizanų archyvas buvo vadinamas svarbiausiu istorijoje, tačiau iki šiol visuomenei nėra pristatytas jo turinys, dokumentai neskelbiami. Partizaninio karo vietos, atliekant atranką, apie kurią kalbėta disertacijoje (žr. sk. 1.2.1.), buvo išskaidytos, daugelis liko neįvertintos ir pamirštos. Atsižvelgiant į tai, „paveldėta atmintis“ šiandien galėtų būti papildyta sąmoningai atrinkta ir parengta informacija bei pristatyta visuomenei kaip unikalus Lietuvos

⁷⁴ Manoma, kad šiuo metu (2016 m. rudenį) Lietuvoje ir užsienio šalyse dar gali gyventi iki dešimties partizanų, kurie nuo pirmųjų partizaninio karo metų aktyviai įsitraukė į laisvės kovą.

partizanų valstybės pasakojimas. „Paveldėta atmintis“ visuomenėje turi kur kas didesnę įtaką nei akademiniai darbai ir tyrėjai, todėl atmintis šiuo atveju turėtų būti kuriama ir konstruojama specialiais būdais: minėjimais arba atminimo ženklais, suteikiant jiems naują, papildomą reikšmę ir prasmę. Ypatingą vaidmenį šioje vietoje turėtų vaidinti skirtingų atminčių jungtys.

Faktinės informacijos apie partizaninį karą apstu: archyvuose, valstybiniuose ir privačiuose muziejuose, daug partizaninį karą menančių vietų kraštovaizdyje, tačiau savaime jos neturi galios vieną ar kitą reiškinį paversti atminties vieta ir sulaukti deramo visuomenės dėmesio. Minėjimai pritraukia mažumą, paminklų statymas, kaip jau parodė pirmasis darbo skyrius, pavirto valstybinių institucijų veiklos planų dalimi, dažnai be gilesnio simbolinio akto. Tarp istorinio fakto ir atminties kyla sumaištis, vienu neigimas ir ignoravimas, kitų – sąmoningas aukštinimas partizaninio karo istoriją jau daugiau kaip dešimtmečiui uždarė vakuume be naujo požiūrio ir interpretacijų.

P. Nora mintis apie akademinės istorijos ir individualios atminties susidūrimą, *praeito amžiaus neišmatuojamas skausmas, ilgai laukta viltis ir gyvi prisiminimai sukėlė pokyčius: pareikalauta už istorinę tiesą „teisingesnės“ tiesos, kupinos prisiminimų ir išgyvenimų* (2007, p. 18) leidžia į partizaninį karą žvelgti naujai. Per pastaruosius kelis dešimtmečius individualios atmintys ypatingu būdu partizaninio karo istoriją pavertė kolektyvine atmintimi, nors ši neretai dar yra disonuojanti prabilus apie konkretaus asmens, kaimo ar įvykio istoriją. Dalį istorikų istorinės tiesos ieškojimai paklaidino prieštaraujančių faktų kamuolyje, todėl stokojama naujo nuoseklaus partizaninio karo pasakojimo. Siekis į *partizanų valstybę* žvelgti analizuojant ne karo eigą ir pasekmes, o jo priežastis, bendrame kontekste gali sumažinti įtampą nenuilstamai ieškant *vienos istorinės tiesos*. Į simbolinį kolektyvinės atminties lauką nukreiptas dėmesys leidžia dabartinei kartai kurti savo pasakojimą ir atrasti vietą mažosioms istorijoms.

Partizanų valstybę šiandien nesunku apčiuopti atminimo kultūroje, tačiau būtinas ne pavienių elementų, o visumos vertinimas. Kaip parodė pirmasis ir antrasis darbo skyriai, visuomeninė, o jai įkandin – ir valstybinė laikysena

dėmesį sutelkė į Lietuvos kančią, todėl trečiojoje disertacijos dalyje atskleista partizaninio karo vietų įvairovė beveik nematoma viešajame diskurse. Atkūrus Lietuvos Nepriklausomybę, dalis visuomenės vienu šuoliu pamėgino sugrįžti į savo valstybingumą saugojusios ir gynusios tautos laikotarpį. Tikėtasi, kad Atgimimas – niekada nesibaigs, o sovietinis laikotarpis, pirmiausia stalinistinis, bus pasmerktas. Tikrovėje viskas buvo sudėtingiau. Ilgas atotrūkis reikalavo kitokios prieigos prie partizaninio karo istorijos.

Per pirmąjį Nepriklausomybės dešimtmetį buvo plačiai aprašomos laisvės kovos, minimi kovotojai, bet nebuvo profesionaliai, sąmoningai ir nuosekliai kuriama partizaninio karo istorijos politika. Mėginta skleisti pasiaukojusios Lietuvos mitą, kuris tebuvo priešingybė sovietiniam pasakojimui. Partizaninis karas – kur kas gilesnis reiškinys. Laisvės kova, tai ne tik idėjinis pasipriešinimas pavergėjams, tai sąmoningas brandžios valstybės piliečių apsisprendimas pačiu sudėtingiausiu tautos pasirinkimo laikotarpiu. Reikšmių visuma, kurią perteikia *partizanų valstybės* samprata, partizaninio karo metus leidžia vertinti iš kitos perspektyvos. Šis pasakojimas atsispiria ne tik į politinį ir karinį pasipriešinimą, bet pirmiausia jis išryškėja pilietiniame kontekste, kuomet laisvės kovų dalyviai, reikšdami asmeninį apsisprendimą, sukūrė sąlygas susiformuoti *partizanų valstybę* apibrėžiantiems bruožams. Formuojant *partizanų valstybės* kaip atminties vietos pasakojimą toliau disertacijoje bus aptariami atminimo kultūroje skirtingomis formomis besireiškiantys valstybės sampratai svarbūs akcentai: sostinė, prezidentas, teisiniai dokumentai, kariuomenė.

Pirmasis svarbus *partizanų valstybės* bruožas šiandienos atminimo kultūroje – J. Žemaičio paskelbimas ketvirtuoju šalies prezidentu, aštuonių partizanų vadų pripažinimas signatarais. 1999 m. pripažinus LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaraciją valstybės teisės aktu, ją pasirašiusiems natūraliai turėjo būti suteikta išskirtinė simbolinė reikšmė. Pabrėžiant ir demonstruojant tarpukario Lietuvos valstybingumo tąsą, buvo sukurtas istorinis partizanų prezidento ir signatarų vaizdinys. Istorinių ir teisinių tyrimų šia kryptimi kol kas neatlikta, o proginiai renginiai ir minėjimai, paminklai,

knygos tėra komunikacija, kolektyvinės atminties formavimo įrankis, tarp istorinio laikotarpio ir Nepriklausomybę atkūrusios Lietuvos visuomenės.

2010 m. skirtingi istorinio laiko vertinimai Raseinių krašto gyventojus ir LR Vyriausybės atstovą Kauno apskrityje Vasilijų Popovą atvedė į teismą, mat Raseinių rajono savivaldybės tarybos sprendimu 2009 m. rugpjūčio 27 d. Raseinių Žemaičio gimnazijai buvo suteiktas Prezidento Jono Žemaičio vardas. V. Popovas šį sprendimą apskundė reikalaujamas, kad pavadinime neliktų žodžio *prezidentas*. Po pusmetį Šiaulių apygardos administraciniame teisme trukusių posėdžių pareiškėjas pateikė prašymą bylą nutraukti ir mokyklai buvo paliktas naujasis pavadinimas (išsamiau žr.: Bendžiūtė 2010).

Be kasmetinių renginių, skirtų J. Žemaičiui ir kitiems signatarams atminti, minėtina iniciatyva, skirta artėjančiam atkurtos Lietuvos Respublikos Šimtmečiui. Kas mėnesį Kaune ir Vilniuje rengiami vakarai, skirti 1918 m. ir 1949 m. signatarams paminėti. Iniciatyva kilo Seimo narės Vincės Vaidevutės Margevičienės aplinkoje. 1918 m. ir 1949 m. signatarų sugretinimas platesnei visuomenės daliai pateikiamas pirmą kartą. Nedaugeliui šiandien žinomi visi dvidešimt Lietuvos Tarybos narių – 1918 m. vasario 16 d. signatarų, tačiau tai, ką šie žmonės padarė, girdėjo dauguma jau pradinių klasių moksleivių. Mokslinėmis ir meninėmis kūrybinėmis formomis plėtojant *partizanų valstybės* idėją, taip pat ilgainiui turėtų atsitikti su 1949 m. vasario 16 d. signatarų asmenybėmis ir veikla. Aštuoni partizanų vadai yra simboliai įvykio, akto, kuris išreiškė Lietuvos Nepriklausomos siekį ir perteikė aukščiausią *partizanų valstybės* teisę bei politiką. Grupės „Skylė“ ir Aistės Smilgevičiūtės daina „Aštuoni karžygiai“ šią žinią įtaigiai paskleidė miniose (plg. žr.: Šmitienė 2012).

Kiekviena valstybė turi savo sostinę: senąją, tikrąją arba laikiną. Vilniaus – sostinės ir laisvos Lietuvos sostinės – vaizdinį atspindi partizanų pogrindžio spauda, sveikinimo atvirukai, eilėraščiai ir dainos. Neabejota, kad atkūrus Nepriklausomybę Lietuvos sostinė bus Vilnius. Tačiau 1949 m. vasarį partizanų vadų Susitikimo dienomis LLKS Visuomeninės dalies viršininkas J. Šibaila Lietuvos sostine vadino partizanų vadų susitikimo vietą Balandiškyje ir

Minaičiuose, o tuo pat metu LSSR sostinėje Vilniuje vyko šeštasis LKP CK (b) suvažiavimas. Šiandien Minaičių ir Balandiščio pasakojimas valstybės institucijų, mokslininkų, visuomenininkų aplinkoje skiriasi, tačiau abi šios vietos yra atminimo kultūroje: pirmoji valstybinių institucijų aplinkoje, antroji – nevyriausybinių organizacijų rate. Tą liudija kultūrinės atminties simboliai: atminimo ženklai, tą pačią dieną Miknių sodyboje Minaičiuose ir Sąjū sodyboje Balandiškyje pasodinti ąžuolai, istorinėje literatūroje įsitvirtinę teiginiai apie tai, kad Susitikimas vyko dvejose vietose. Istoriniai tyrimai sustiprino individualios atminties (konkrečiai – 1949 m. vasario įvykių dalyvio partizano Viktoro Šniuolio) pasakojimą, kuris buvo gajus du Nepriklausomybės dešimtmečius. Abi šios paminėtos ir kitos, tiesiogiai su partizanų Vyriausiosios vadovybės veikla susijusios vietos priklauso *partizanų valstybės* erdvei.

Istorinė kariuomenės reikšmė *partizanų valstybės* sampratoje jau buvo aptarta, tačiau šioje vietoje atkreiptinas dėmesys, kad 1993 m. Sovietų Sąjungai išvedus paskutinius svetimos kariuomenės dalinius, buvo pradėta kurti sava kariuomenė. Ji įnešė savo įnašą saugodama partizaninio karo atmintį. Krašto apsaugos savanorių pajėgų daliniai buvo pavadinti pagal Lietuvos partizanų apygardas, dar keletas dalinių turi žymiausių partizanų vardus. Be to, Lietuvos kariuomenės Specialiųjų operacijų Ypatingosios paskirties tarybos kariai yra pavadinti „Žaliukais“, tai tiesioginė sąsaja su partizanais.

Karybos istorijos tyrinėtojai pabrėžia, kad rengiant šalies kariuomenę nebegalima pasikliauti vien konvencinio karo patirtimi, būtina kalbėti apie pasirengimą hibridiniam karui, kurio viena iš sudedamųjų dalių – partizanų veikimas (Kilinskas 2016). Taip dar kartą permaštoma, analizuojama Lietuvos partizaninio karo patirtis.

Visų valstybių atminimo kultūroje svarbią vietą užima žuvusių kovotojų pagerbimas, skiriamos lėšos jų kapų priežiūrai, ypač jei tie kapai yra kitoje šalyje. Kare žuvusiųjų ekshumavimo klausimas yra opus visame pasaulyje. Iki XX a. vykusių karų metu paprastai žūdavo tik kovotojai, o XX a. karinių

konfliktų bruožas – civilių gyventojų aukos (plg.: Moshenska 2008, p. 167). Nežinomo partizano kapas Vilniuje iki šiol yra diskusijų objektas, kelia skirtingas emocijas, ir tai tik dar labiau pagrindžia *partizanų valstybės* kaip atminties vietos vaizdinį.

Nors *partizanų valstybės* kaip atminties vietos požymiai apčiuopiami įvairioje kultūrinėje aplinkoje, būtina sisteminga ir tiksli idėjos sklaida. Įamžinimo ir įpaveldinimo programoje tai būtų erdvinio jausmo ugdymas. G. Truc rašė: *Mūsų atmintį lemia erdviniai nuorodų taškai: tam tikros vietos, aikštės, pastatai, gatvės, kurie mums suteikia atspirtį ir leidžia įtvirtinti prisiminimus. Materialūs šių vietų pasikeitimai lemia ir esminius atminties pokyčius, kartais net jos išnykimą* (2011, p. 148). Istoriskai pagrįsto mito kūrimas visuomenėje – svarbus kultūros politikos veiksmas. Pirmiausia reikia siekti ne tikslaus ir absoliutaus partizaninio karo vietų pažinimo (tai mokslininkų ir atitinkamų institucijų darbas), bet ugdyti visuomenėje jausmą, kad partizaninio karo metais demokratinė Lietuvos valstybė galėjo būti ir buvo visur, kur buvo norinčių ją turėti bei ginti. Tuo pačiu metu turėtų būti siekiama *partizanų valstybę* pristatyti kaip modernios demokratinės valstybės pavyzdį, nurodyti gaires platiems istoriniams tyrimams, išsivaduoti iš didžiulę įtaką padariusios sovietinės propagandos spąstų ir galų gale paversti partizaninio karo istoriją *sava*.

Partizanų valstybės pėdsakų yra miške, kaime ir mieste, kiekvienoje vietoje, kur partizaninio karo metais buvo tikima laisvos demokratinės Lietuvos idėja. Konceptualus poslinkis nuo vieno taško prie erdvinės partizaninio karo sampratos leidžia į *partizanų valstybę* šiandien žvelgti kaip į atminties vietą. Kaip pastebi J. Dementavičius, erdvė visada yra istorizuota, o atminties vietos, kurios svarbios tam tikrai žmonių grupei, leidžia kurti bendrą politinę savivoką (Dementavičius 2011, p. 111).

Kiekviena partizaninio karo vieta, net nežinant tikslių detalių ir faktų pirmiausiai turėtų būti laikoma *partizanų valstybės* dalimi. Toks turi būti akademinės bendruomenės, valstybinių institucijų, visuomeninių organizacijų siekis ugdant demokratiniais principais besivadovaujančią, sąmoningą pilietinę

visuomenę. Dar labiau, *partizanų valstybės* idėja globalizacijos iššūkių akivaizdoje gali padėti sustiprinti tautinę bendruomenę, kai praeities simboliai pasitarnauja kuriant pasididžiavimo vertus mitus (Jarutis 2011, p.102). Partizanai kovojo už valstybingumą ir tautiškumą, tad ši istorijos dalis ypač aktuali siekiant išsaugoti *savąjį* vertybinį pamatą liberalėjančios politikos kontekste.

Vietos turi žadinti smalsumą ir vaizduotę. Faktų žinojimas plačiame visuomenės rate turi užleisti vietą legendai ir net mitui, kuris gali būti netgi standartizuotas. Antai dviejų 1949 m. signatarų – P. Bartkaus ir Broniaus Liesio žūties vietoje Užpelkių miške (Radviliškio r.) 2016 m. žvalgymų metu buvo surastas žiedas su Vyčiu (Autorės lauko tyrimai 2016-08-25), kuris kalbant apie *partizanų valstybę* įgyja ryškiausią simbolinę reikšmę. Šis atradimas sukėlė milžinišką susidomėjimą, prasidėjo diskusijos apie jo kilmę ir istoriškumą – taip buvo sužadinta kolektyvinė atmintis. Tai pavyzdys, kai vienas vienintelis radinys, susietas su radimo vieta, gali papasakoti kone visą *partizanų valstybės*, jos kūrėjų ir vadų istoriją. Šiame pasakojime svarbiausia ne datos ir tiksliai įvykių eiga (tai domina kur kas siauresnį žmonių ratą), bet už laisvę kovojančios valstybės idėja.

Partizaninį karą įprasta minėti ir atsiminti išskaidžius į atskirus regionus, atsieti asmenis ir įvykius, nekreipti dėmesio į tiksliai vietas. *Partizanų valstybė* – atminties vieta leidžia ir net verčia dėmesį kreipti į simbolių, asmenų ir įvykių visumą, nes valstybė nėra tik vienos kurios srities elementas. P. Nora teigia, kad *praeitis mums neegzistuoja, o tik reiškiasi ženklais, mįšlingomis liekanomis, kurias privalu iširti, nes jose slypi mūsų „tapatybės“ paslaptis, atsakymas, kas mes esame* (2007, p. 16). Vietų visuma: per ištikimų partizanų valdžios rėmėjų gyvenamąsias vietas (namus ir sodybas), per partizanų vadovybės vietas (bunkerius ir stovyklas), per amžino poilsio vietas (kapus ir užkasimo vietas) bei daugelį kitų svarbių elementų istorinio reiškinių ir šiandien vyraujančios kolektyvinės atminties laukus galima sujungti. Partizaninio karo kraštovaizdis – kelias ir būdas, leidžiantis visuomenę įtraukti į *partizanų valstybės* pažinimą. Partizaninio karo erdvė – tai istorijos ir

geografijos sąjunga, leidžianti pamatyti tautinį identitetą (plg.: Nora 2006, p. VII) ir konsoliduoti tautą dabarties iššūkių akivaizdoje.

IŠVADOS

1. 1944–1953 m. partizaninis karas nuo pat pirmųjų atkurtos Lietuvos Nepriklausomybės metų traukė politikų dėmesį. 1990–2016 m. visos Lietuvos politinės jėgos partizaninį karą pripažino laisvės kova. Tam tikrus skirtumus išryškino valstybinės programos, priimti teisės aktai, skiriamos lėšos. Tačiau partizaninio karo vietoms per visą Nepriklausomybės laikotarpį dėmesys buvo rodomas išimtinai retai. Šiandien akivaizdu, kad valstybės institucijos laiku neatkreipė dėmesio į partizaninio karo vietas, tai lėmė jų fizinę būklę, dalis unikalių vietų buvo sunaikintos.

Partizaninio karo vietomis rūpinasi iš esmės dvi valstybės institucijos – LGGRTC ir KPD. Jų veiklą reglamentuoja dar Nepriklausomybės metų pradžioje priimti, vėliau papildyti nutarimai, tačiau įstatymų ir ilgametės veiklos analizė verčia kalbėti apie trūkumus, kurie iki šiol neleido sukurti ir sėkmingai įgyvendinti valstybinės partizaninio karo vietų įamžinimo bei įpaveldinimo politikos. Kadangi istorinė visuomenės atmintis pirmiausia yra pavaldi valstybinei politikai, jos svarba nekelia nė mažiausios abejonės.

2. LGGRTC veikla partizaninio karo vietų srityje iki šiol reiškiasi kaip inventorizacija ir įamžinimas, tačiau šios veiklos kryptys valstybiniame lygmenyje labai fragmentuotos. Atliekant partizaninio karo vietų inventorizaciją yra fiksuojamos ir leidiniuose aprašomos vietos, kur stovi atminimo ženklai. Taip žmonių istorinė atmintis susiaurinama iki valstybės institucijų parinktų vietų ir jose pastatytų paminklų. Šiuo požiūriu valstybinė partizaninio karo įamžinimo politika yra žalinga autentiškam laisvės kovų pasakojimui. Tad valstybiniame lygmenyje tenka kalbėti ne apie nuoseklų ir visapusišką partizaninio karo erdvės pažinimą, o apie Atgimimo pradžioje žmonių iniciatyva kovotojų žūties, užkasimo ir palaidojimo vietose pastatytų paminklų registrą.

LGGRTC įamžinimo programos atriboja įvykio pasakojimą nuo tikslios vietos, todėl pačių partizanų ir jų artimųjų išsaugotos įvykių vietos nebetenka reikšmės, dėl ydingos valstybinės politikos įsigali įvykio bevietišumas.

Susidarius tokiai padėčiai, partizaninio karo erdvės ir *partizanų valstybės* rekonstrukcija netenka galios. Tokiu būdu valstybinė partizaninio karo įamžinimo politika ne perteikia, o keičia ir kuria istorinius faktus. Nors partizaninio karo vietos svarbios antropologiniu, sociologiniu, istoriniu, archeologiniu ir daugeliu kitų požiūrių, šiandien jos netenka savo vaidmens. Tokiu būdu mokslinių tyrimų stoka ardo LGGRTC vykdomos valstybinės įamžinimo politikos pamatus.

3. KPD Registro duomenų analizė sugrąžina prie partizaninio karo vietų ir verčia ieškoti dermės tarp istorijos ir (arba) paveldosaugos teorijos bei praktikos. Ilgą laiką buvo ir dažnai šiandien įpaveldinamos partizaninio karo vietos be jokios atrankos ar juo labiau koncepcijos. 89 % jų sudaro laisvės kovotojų žūties ir užkasimo vietos, kapai. Atgimimo metų nuotaikos ilgainiui nulėmė valstybinių institucijų veiklą ir be didesnių pokyčių yra gyvos iki šiol. 2014 m. buvo sukurta penktoji Vertinimo taryba, ji pradėjo didinti partizaninio karo vietų skaičių Registre, tačiau šiam darbui nesuteikė jokio tvirtesnio teorinio pagrindo, nebuvo sukurta nuosekli koncepcija. Gilinant ir plėtojant *partizanų valstybės* sampratą svarbu peržengti martirologinius rėmus ir partizaninio karo erdvę išplėsti.

4. Kur kas anksčiau nei valstybės institucijos, dėmesį į partizaninio karo vietas atkreipė laisvės kovotojai ir jų artimieji, tad dėmesys partizaninio karo vietoms nuo Nepriklausomybės pradžios buvo rodomas ne specialistų paruoštos programos principu, bet idėjiniais, kartais atsitiktiniais pasirinkimais. Per Atgimimo ir pirmuosius atkurtos Nepriklausomybės metus buvo atlikti darbai, kurie po ilgai trukusios okupacijos sudarė sąlygas viešam gedėjimui, tačiau tuo pačiu metu daugelis vertingų partizaninio karo vietų buvo be atodairos sunaikintos. Skubotas neprofesionalus kovotojų palaikų atkasimas, partizanų bunkerių ir žeminių atstatymas autentiškose vietose viena po kitos naikino paveldo vertybes.

Pirmoji ir trečioji partizaninio karo įamžintojų kartos sujungia istorinius įvykius su atkurtos Nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu. Sovietmečiu augusi antroji karta partizaninio karo vietoms dėmesį rodo išimtinai retai. Šie atvejai

labiau susiję su individualia įamžintojų laikysena, ne su tos kartos kolektyvine atmintimi. Nevyriausybinų organizacijų ir pilietinių iniciatyvų dėka dėmesys partizaninio karo vietoms iš dalies sugrįžta, yra teiktinas kaip pavyzdys valstybės institucijoms, įgyvendinančioms partizaninio karo vietų inventorizavimo, įamžinimo ir įpaveldinimo programas. Daugelis pavyzdžių rodo, kad partizaninio karo vietas padėjo išsaugoti asmeninis įamžintojų ryšys su istoriniais įvykiais nepriklausomai nuo vietos prieinamumo, būtent tikrosiose įvykių vietose buvo statomi atminimo ženklai.

5. XX a. karų dalyviais tapo daugumos Europos šalių gyventojai. Pirmasis ir Antrasis pasauliniai bei Šaltasis karas keitė ne tik politinį, socialinį, ekonominį, kultūrinį tautų gyvenimą, bet ir gyvenamąją erdvę. Karams praūžus liko sugriauti miestai, susprogdinti tiltai, išdraskytos sodybos, naujos masinės kapinės. Visos šios žymės tapo XX a. kultūrinio kraštovaizdžio dalimi. Archeologinių tyrimų metodų dėka lietuviškoji partizaninio karo vietų tyrinėjimų patirtis buvo įtraukta į bendraeuropinį naujausiųjų laikų konfliktų archeologijos kontekstą.

Po Antrojo pasaulinio karo pasipriešinusi sovietinei okupacijai Lietuva pradėjo naują – partizaninį – karą ir beveik dešimtmetį trukę kariniai veiksmai šalyje paliko daugybę partizaninio karo vietų, kurios šiandien gali būti tiriamos mokslininkų, yra atpažįstamos visuomenės narių. Tik kompleksinės kraštovaizdžio sampratos pagalba galima atkurti partizaninio karo erdvę. Nuosekli partizaninio karo vietų, kartu su jomis ir partizanų dokumentų analizė verčia išplėsti ligšiolinę partizaninio karo sampratą ir ieškoti naujų minėto karo interpretacijų.

6. Partizaninio karo kraštovaizdis spalvingas ir įvairus, tačiau iki šiol nebuvo apibrėžtas, apmąstytas. Pažinti partizaninio karo erdvę leidžia lauko tyrimai ir nuosekli partizaninio karo vietų inventorizacija. Laisvės kovotojų gimtinių, ryšių punktų, rėmėjų sodybų ir kitų vietų integravimas į partizaninio karo pasakojimą išsamiai atskleidžia socialinę ir kultūrinę partizano tapatybę. Nuo Atgimimo pradžios dalis partizaninio karo vietų (kovotojų žūties, jų palaikų užkasimo vietos, kapai) sulaukė padidinto dėmesio, kitos buvo

įamžinamos ir (arba) įpaveldinamos tik pavieniais atvejais. Pažinti partizaninio karo erdvę įmanoma vietų visumą regint kaip tam tikrą vieningą sistemą, kurioje viena vieta glaudžiai susijusi su kita, pavyzdžiui, bunkeris su rėmėjo sodyba ir (arba) ryšių punktu, o stovyklavietė su kautynių vieta. Žūtis vieta neatsiejama nuo niekinimo, palaikų užkasimo vietos arba kapo. Nuo Nepriklausomybės pradžios partizaninio karo istorija buvo labai suasmeninta, todėl buvo vykdoma stipri vietų atranka, partizaninio karo kraštovaizdis išskaidytas į pavienes vietas, jos atskirtos nuo bendro partizaninio karo pasakojimo. Ribotas vietų skaičius atspindėjo Atgimimo metų įamžinimo iniciatyvas, bet ne platų partizaninio karo metų lauką.

Partizaninio karo kraštovaizdis sujungia įvairias laisvės kovų vietas ir leidžia kalbėti ne apie pavienius reiškinius (bunkerius, kautynių, žūtis bei kitas vietas atskirai), bet apie vieningą jų visumos pasakojimą. Partizaninio karo metais atsiradusios istorinę vertę turinčios vietos savyje išsaugojo vietų atmintį, todėl naudojantis komunikacine atmintimi tokių vietų įtraukimas į bendrąją laisvės kovų pasakojimą šiandien gerokai praplečia to laikotarpio pažinimo galimybes.

7. Sovietinės okupacijos metai, vėliau trauminė laisvės kovotojų atmintis ir nuoseklios valstybinės politikos nebuvimas platų partizaninio karo vietų lauką pavertė taškinėmis, dažnai tarpusavyje nesusietomis vietomis. Atsisakius ligšiolinių partizaninio karo vertinimų, disertacijoje dėmesys sutelktas į *partizanų valstybės* (re)konstrukciją. Nuoseklus istorinis tyrimas, paremtas keturiomis šaltinių grupėmis, atskleidžia naujas partizaninio karo interpretavimo galimybes. Geriausiai *partizanų valstybę* pagrindžia visumos – visų rūšių partizaninio karo vietų, laisvės kovotojų dokumentų, daiktų, prisiminimų – vaizdas. Pagrindinę vietą *partizanų valstybėje* užima ne individualios istorijos, bet jų jungtis, ne pavienės vietos, o jų visuma.

Partizanų valstybė – teorinės pagrindžio valstybės vedinys yra grindžiamas visais apibrėžimui būdingais bruožais. Partizanų valdžia, teisės aktai, kariuomenė, teritorijos valdymas esamuoju ir būsimuoju laiku bei daugelis kitų svarbių reiškinių legitimuoja *partizanų valstybės* mokslinę

hipotezę. Ši legitimacija taip pat susijusi su tarpukario nepriklausomos Lietuvos socialine aplinka bei demokratiniais principais pagrįsta politine laikysena.

Partizanų valstybės samprata nepakeis asmeninę patirtį turinčių žmonių sąmonės, tikriausiai nepaneigs griežtas nuostatas turinčios akademinės bendruomenės laikysenos, šis pasakojimas pirmiausiai skirtas naujajai kartai, kuri dar tik augina savo istorijos pažinimą. *Partizanų valstybė* gali formuoti ir keisti jaunosios kartos suvokimą apie istorinius įvykius Lietuvoje po Antrojo pasaulinio karo. Tam tikslui puikiai tinka partizaninio karo vietos. Kyla ir stiprėja mintis, kad partizaninio karo vietos pasakoja, jog laisvės kovotojai, pasipriešinę sovietinei okupacijai, sukūrė pogrindžio valstybę, o ji, kaip rodo 1991 m. vasario 9 d. referendumo rezultatai, išreiškė daugumos Lietuvos piliečių norą gyventi nepriklausomoje ir demokratinėje šalyje.

TRUMPINIAI

- BDPS – Bendras demokratinio pasipriešinimo sąjūdis
DLK – Didysis Lietuvos kunigaikštis
JAV – Jungtinės Amerikos Valstijos
KBA – Kietaviškių bažnyčios archyvas
KGB – rus. *Комитет государственной безопасности* (Valstybės saugumo komitetas)
KP – kontrolinis punktas
KPC – Kultūros paveldo centras
KPD – Kultūros paveldo departamentas
KPDA – Kultūros paveldo departamento archyvas
KPI – Kauno politechnikos institutas
KTRM – Kauno tremties ir rezistencijos muziejus
KTU – Kauno technikos universitetas
KVR – Kultūros vertybių registras
LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas
LDDP – Lietuvos demokratinė darbo partija
LDK – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė
LGGRTC – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras
LII – Lietuvos istorijos institutas
LIIR – Lietuvos istorijos instituto rankraštynas
LYA – Lietuvos ypatingasis archyvas
LKP CK (b) – Lietuvos komunistų partija Centro komiteto biuras
LLA – Lietuvos laisvės armija
LLKIS – Lietuvos laisvės kovos įamžintojų sąjūdis
LLKS – Lietuvos laisvės kovos sąjūdis
LLTI – Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
LPKTB – Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių bendrija
LPKTS – Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga
LR – Lietuvos Respublika

LSSR – Lietuvos sovietų socialistinė respublika
MGB – rus. *Министерство государственной безопасности* (Valstybės saugumo ministerija)
MVD – rus. *Министерство внутренних дел* (Vidaus reikalų ministerija)
NKGB – rus. *Народный комиссариат государственной безопасности* (Valstybės saugumo liaudies komisariatas)
NKVD – rus. *Народный комиссариат внутренних дел* (Vidaus reikalų liaudies komisariatas)
NKVR – Nekilnojamųjų kultūros vertybių registras
OS – Organizacinis sektorius
SSRS – Sovietų socialistinių respublikų sąjunga
TSR – Tarybų socialistinė respublika
VKPK – Valstybinė kultūros paveldo komisija
VLIK – Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas
VŠĮ – Viešoji įstaiga
VU – Vilniaus universitetas
VŽI – Valstybinis žemėtvarkos institutas

DISERTACIJOJE MINIMŲ PARTIZANŲ IR RYŠININKŲ SLAPYVARDŽIAI

1. Genė Lauciūtė-ACALINIENĖ, ryš. (1924–?) – *Bedalė, Svajonė*
2. Stasys AMBROZAITIS, ryš. (1906–?) – *Briedis*
3. Juozas BAGDONAS, prt. (1914–1949) – *Akis*
4. Antanas BALČIŪNAS, prt. (?–1946) – *Švilpa*
5. Lionginas BALIUKEVIČIUS, prt. (1925–1952) – *Dzūkas*
6. Antanas BANYS, prt. (1919–?) – *Uosis*
7. Petras BARTKUS, prt. (1925–1949) – *Alkupėnas* (poetinis slapyvardis), *Dainius, Dargis, Kaimynas, Mažrimas* (rašytinis slapyvardis), *Saulius, Sąžinė, Rimgaila, Žadgaila, Žiemkentis*
8. Ona Grigaliūnaitė-BARTULIENĖ, ryš. (1929–?) – *Tulpė*
9. Jonas BELAGLOVAS, prt. (1912–1947) – *Algis, Ežerėnas, Saulius, Žydrūnas*
10. Albinas Kęstutis BERSĖNAS, ryš. (g. 1928 m.) – *Klajoklis, Stirniukas*
11. Vladas BLIZNIKAS, prt. (1919–1945) – *Grupenis*
12. Jadvyga BRAZAUSKAITĖ, prt. (1927–?) – *Jurgutis*
13. Antanas BRAZAUSKAS, prt. (1919–1949) – *Žaibas*
14. Vacys BRAZAUSKAS, prt. (1922–1949) – *Vairas*
15. Monika Bulkaitė-RUKIENĖ, ryš. (1929–?) – *Darbininkė*
16. Kazimiera Lauciūtė-BUTKUVIENĖ, ryš. (g. 1925 m.) – *Kaziukas*
17. Julijonas BŪTĖNAS, prt. (1915–1951) – *Stėvė, Strėvė*
18. Leonas CAPORKUS, prt. (1920–1951) – *Donelaitis, Žirgūnas, Šarūnas, Vaidevutis*
19. Juozas ČEPONIS, prt. (1909–1948) – *Budrys, Šernas, Tauragis*
20. Vaclovas ČEPUKONIS, prt. (1916–?) – *Aidas, Tigras, ag. smogikas Kietis*
21. Veronika Radzevičiūtė-DAMBRAUSKIENĖ, ryš. (1922–1993) – *Birutė, Danutė*

22. Valerijonas DAUKŠAS, prt. (1913–1949) – *Dagilis, Dobilas, Vėjas, Vėjelis, Sodeika*
23. Bronius DOMAŠAUSKAS, prt. (1922–?) – *Dulius*
24. Pranas DZEVENTLAUSKAS, prt. (1917–1947) – *Liepa, Putinas*
25. Stasys EITMINAVIČIUS, prt. (?–1947) – *Biednas, Biednoji Rupūžė, Rupūžėnas*
26. Stasys GRAŽINSKAS, prt. (1927–1945) – *Vanagas*
27. Leonardas GRIGONIS, prt. (1905–1950) – *Budrys, Danys, Kalnius, Krivis, Užpalis, Žvainys*
28. Aleksandras GRYBINAS, prt. (1920–1949) – *Faustas*
29. Vytautas GUŽAS, prt. (1920–1949) – *Daukantas, Galiandra, Henrikas, Kardas, Mindaugas, Valentinas, Zigmas*
30. Antanas YLIUS, pogr. (1909–1994) – *Taunys, Vilkas*
31. Feliksas JAKUTIS, prt. (1914–1951) – *Kuisis, Puntukas, Radvila, Slyva, Sniegutis, Strazdelis, Žvaigždė*
32. Jonas JANKAUSKAS, prt. (?–1953) – *Algis, Audronis, Griunvaldas*
33. Jonas JOZĖNAS, prt. (1922/1924–1947) – *Didelis, Didysis Jonas*
34. Jonas JUNAKAS, prt. (1910–1947) – *Rūkas*
35. Bronius JUOSPAITIS, prt. (g. 1925 m.) – *Direktorius*
36. Pranas JURKUS, prt. (1925–1949) – *Likimas, Romas*
37. Malvina Gedžiūnaitė-KADŽIONIENĖ, prt. (1923–1992) – *Sesutė*
38. Jonas KADŽIONIS, prt. (g. 1928 m.) – *Bėda, Drąsutis*
39. Bronius KARBOČIUS, prt. (1922–1953) – *Algimantas, Bitė, Neptūnas, Skrajūnas*
40. Leonas KARPINAS, prt. (1912–1947) – *Ramūnas*
41. Juozas KASPERAVIČIUS, prt. (1912–1947) – *Angis, Šilas, Visvydas*
42. Mykolas KAZANAS, prt. (1925–1945) – *Mutka, Siaubas*
43. Juozas KAZLAUSKAS, prt. (1921–1945) – *Klevas*
44. Jonas KENTRA, prt. (1922–1952) – *Lukštas, Rūtenis*
45. Juozas KENTRA, prt. (1924–1949) – *Tauras*

46. Jonas KIMŠTAS, prt. (1911–1974) – *Jonas, Algimantas, Aukštaitis, Dėdė, Dobilas, Geležinis Vilkas, Kalnietis, Karijotas, Senis, Vladas, Žalgiris, Žygūnas*, ag. smogikas *Jurginas*
47. Pranas KINDEREVIČIUS, prt. (1921–1945) – *Medalikėlis, Svėrys*
48. Jonas KISIELIUS, prt. (1924–1945) – *Aršusis*
49. Feliksas KOKŠTA, prt. (1927–1952) – *Ainis, Granitas, Kolumbas, Rustemas*
50. Zofija Rutkauskaitė-KOKŠTIENĖ, prt. (1929–1952) – *Lietutis*
51. Antanas KRAUJELIS, prt. (1928–1965) – *Pabaisa, Siaubūnas*
52. Kazys KREGŽDĖ, prt. (1925–?) – *Hitleris, Sausis*, ag. smogikas *Tomas*
53. Jurgis KRIKŠČIŪNAS, prt. (1919–1949) – *Rimvydas, Vytautas*
54. Antanas KRINICKAS, prt. (1918–1948) – *Romelis*
55. Bronius KRIVICKAS, prt. (1919–1952) – *Butvydis, Gintaras, Klaidatikis, Rivaišas, Vilnius*
56. Juozas KUDOKAS, prt. (1918–1953) – *Dulkė, Griunvadas, Ilgūnas, Kemziūra*,
57. Stasys KULYS, prt. (1914–1953) – *Briedis, Visvaldas*
58. Antanas KURAITIS, prt. (1918–1948) – *Ričardas*
59. Vladas KUROČKA, prt. (1923–1946) – *Dūdelė*
60. Edmundas KURTINAITIS, prt. (1919–1949) – *Kalnius, Lenas, Senkus, Tumas*
61. Bronislava Mikutavičiūtė-KVERAGIENĖ, ryš. (g. 1929 m.) – *Ramunė*
62. Ona Butrimaitė-LAURINIENĖ, ryš. (1929–?) – *Daina*
63. Vincas LAZDAUSKAS, prt. (1909–?) – *Albertas, Papūnis, Tatukas, Virgis*
64. Aleksandra Radzevičiūtė-(Caporkienė)-LIAUDENECKIENĖ, prt. (g. 1925 m.) – *Debesėlis, Irena*
65. Bronius LIESIS, prt. (1922–1949) – *Dainius, Ėglis* (poetinis slapyvardis), *Kaukas, Laurynas, Naktis*
66. Juozas LUKOŠEVIČIUS, prt. (1919–?) – *Klevas*

67. Juozas LUKŠA, prt. (1921–1951) – *Araminas, Daumantas, Kazimieras, Kęstutis, Miškinis, S. Mykolaitis, Skirmantas, Skrajūnas, Vytis*
68. Povilas LUŠAS, prt. (1919–1949) – *Mildūnas*
69. Stasys MAURUKAS, prt. (1918–1947) – *Eigulys, Ringūnas*
70. Marija MIKŠAITĖ, ryš. (1928–?) – *Babūnė*
71. Aleksas MILIULIS (MIELIULIS), prt. (1923–1949) – *Neptūnas, Algimantas*
72. Laurynas MINGILAS, prt. (1926–1953) – *Aidas, Arūnas, Džiugas*
73. Jonas MISIŪNAS, prt. (1911–?) – *Žaliasis Velnias*
74. Aldona Gedutytė-MIŠEIKIENĖ, prt. (1931–1951) – *Gegutė, Žibutė*
75. Vladas MIŠEIKIS, prt. (1925–1951) – *Tarzanas, Uranas*
76. Vladas MONTVYDAS, prt. (1911–1953) – *Dėdė Tomas, Etmonas, Žemaitis*
77. Povilas MORKŪNAS, prt. (1920–1953) – *Brizgys, Dilba, Drakas, Kantrybė, Karys, Kuprys, Mažvydas, Merkys, Mykolas, Narvydas, Rimantas, Vėjas*
78. Bronius MUKLICKAS, prt. (1922–1948) – *Girūnas, Klajūnas, Linksmutis*
79. Zigmas NECIUNSKAS, ryš. (1912–1976) – *Elytė*
80. Vladas PABARČIUS, prt. (1911–1945) – *Dėdelis*
81. Juozas PALIŪNAS, prt. (1918–1952) – *Rimas, Rimgaudas, Rytas, Saulė, Strausas, Tauras, Vairas, Vėtras*
82. Antanas PAŠKEVIČIUS, prt. (1920–?) – *Neries Akmuo*
83. Vytautas PRABULIS, prt. (1923–1949) – *Žaibas*
84. Marytė PRANEVIČIŪTĖ, ryš. (1925–1950) – *Jurgiukas, Vaiva, Vėtra, ag. Paulina*
85. Pranciškus PRŪSAITIS, prt. (1928–1963) – *Kęstutis, Kiaunė, Lapė*
86. Eufrozina Balčiūnaitė-PUZONIENĖ, ryš. (g. 1930 m.) – *Autregija*
87. Stasys RADZIULIS, prt. (?–1949) – *Naras, Mažylis*
88. Adolfas RAMANAUSKAS, prt. (1918–1957) – *Vanagas*
89. Adelė RINKEVIČIŪTĖ, ryš. (1925–?) – *Šėšupė*

90. Steponas RUDŽIONIS, pogr. (1890–1949) – *Vėjas*
91. Elvyra Tugaudytė-SAVICKIENĖ, ryš. (1928–?) – *Švendrė*
92. Jonas SEMAŠKA, prt. (1907–1947) – *Liepa, Rikis*
93. Anelė SIMONAITYTĖ, prt. (1923–1945) – *Rūta*
94. Antanas SLUČKA, prt. (1917–1949) – *Šarūnas*
95. Vytautas SMITRIUS, ryš. (1927–2014) – *Gylė*
96. Janina Dzimidaitė-(Žiogienė)-STANKEVIČIENĖ, prt. (1931–2008) – *Donojienė, Svajonė*
97. Petronėlė Kuraitytė-STONIENĖ, prt. (1923–2009) – *Genius, Genutis, Milda, Snaigė, Svirūnas*
98. Vaclovas STONYS, prt. (1921–1948) – *Gladijatorius, Faustas, Pilėnas, Šerkšnas, Vampyras, Žvainys*
99. Albertas STOŠKUS, prt. (1922–?) – *Alanas, Čempionas, Dainotas, Duanas, Lapelis, Robertas, Smūgis, Viršila*
100. Vaclovas SUSLAVIČIUS, prt. (1925–1945) – *Klevas*
101. Vanda Stumbrytė-ŠEŠELGIENĖ, ryš. (?–?) – *Vestalė*
102. Juozas ŠIBAILA, prt. (1905–1953) – *Diedukas, Gludutis, Merainis*
103. Danutė ŠLEŽAITĖ, prt. (1925–?) – *Audronė, Leta, Nijolė*
104. Viktoras ŠNIUOLIS, prt. (1925–2011) – *Girėnas, Vaidevutis, Vitvytis*
105. Vytautas ŠNIUOLIS, prt. (1924–1949) – *Svajūnas, Vytenis*
106. Romualdas ŠUKEVIČIUS, prt. (1920–1950) – *Jaunius, Kukutis, Naujalis, Regina, Šaliapinas*
107. Albinas TAPARAUSKAS, prt. (1922–1946) – *Špokas*
108. Benediktas TRAKIMAS, prt. (1921–1998) – *Genelis*
109. Vladas TURSA, ryš. (?–?) – *Daukantas*
110. Alfonsas VABALAS, prt. (1909–1948) – *Budrys, Gediminas, Profesorius, Vytas*
111. Antanina Jasiulytė-VALEIKIENĖ, ryš. (g. 1930 m.) – *Žebenkštėlė*
112. Apolonija Valkūnaitė-RIAUBIENĖ, ryš. (1926–?) – *Mikidaila, Saulė*
113. Vytautas Juozas VALOTKA, ryš. (g. 1930 m.) – *Kudirka*
114. Jurgis VALTYS, prt. (1910–1945) – *Tundra, Viesulas*

115. Algirdas VARKALA, prt. (1924–1948) – *Daumantas, Žaliukas*
116. Juozas VITKUS, prt. (1901–1946) – *Kazimieraitis*
117. Vaclovas VOVERIS, prt. (1922–1949) – *Žaibas*
118. Vincas ZABLACKAS, prt. (1907–1954) – *Kėkštas*
119. Dominykas ZAPTORIUS, prt. (1909–1950) – *Tigras*
120. Vincas ŽALIADUONIS, prt. (1910–1952) – *Cezaris, Diakonas, Rokas*
121. Rožė Jankevičiūtė-ŽALNIERIŪNIENĖ, ryš. (1923–2014) – *Jurgis, Migla, Smala, Ziga*
122. Jonas ŽEMAITIS, prt. (1909–1954) – *Adomas, Darius, Matas, Mockus, Lukas, Tylius, Tomas, Vytautas, Žaltys*
123. Antanas ŽIOGAS, prt. (1925–1951) – *Aldūnas, Aldevinas, Aliutis, Aliūtas, Berželis, Birutėnas, Kiškis, Vandenis*
124. Viktoras ŽIOGAS, prt. (1924–1950) – *Dunojus, Snaudalis*
125. Jonas ŽUKAUSKAS, prt. (1928–1951) – *Smilga*

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

ARCHYVINIAI DOKUMENTAI

Kultūros paveldo departamento prie LR Kultūros ministerijos archyvas

1. F. 1, ap. 1, b. 27 – Susirašinėjimas su įvairiomis įstaigomis kultūros (vertybių) paveldo objektų klausimais
2. F. 1, ap. 1, b. 104 – Susirašinėjimas su miestų ir rajonų valdybomis, apygardomis ir kt. institucijomis kapinių tvarkymo, palaidojimo ir kitais klausimais

Lietuvos centrinis valstybės archyvas

1. F. 391 – Švietimo ministerijos (1918–1940) dokumentų fondas.

Lietuvos ypatingasis archyvas

1. F. 3377 – Partijos istorijos instituto prie LKP CK.
2. F. K-1, ap. 58 – LSSR KGB Baudžiamųjų bylų fondas.
3. F. K-5 – Lietuvos partizanų dokumentų kolekcija.
4. F. K-11 – LSSR KGB rajonų poskyrių dokumentų fondas.
5. F. K-12 – Lietuvos partizanų dokumentų mikrofilmų kolekcija.
6. F. K-21 – LSSR NKVD-NKGB operatyviniai sektoriai.
7. F. K-30 – LSSR KGB operatyvinės-įskaitos bylos.
8. F. K-40 – LSSR Valstybės saugumo komiteto (KGB) Tardymo skyriaus dokumentų fondas.
9. F. K-41 – LSSR KGB kontržvalgybos padalinys (2 skyrius, vėliau 2 valdyba ir kt.
10. F. K-42 – LSSR valstybės saugumo komiteto Kadro skyriaus dokumentų fondas.

Kiti archyvai

KPA – Kietaviškių Švč. Trejybės parapijos archyvas (cituojami dokumentai nenumeruoti; naudojamosi Danutės Gudalienės skaitmeninėmis kopijomis).

KTRM – Lietuvos partizanų dokumentų archyvas iš Bekerių sodybos Pivoraičių k., Kelmės r. (laikinas cituojamo dokumento numeris GEK 3023).

AUTORĖS LAUKO TYRIMŲ DUOMENYS

Žvalgymai

1. 2010 m. balandžio 7 d. tiriamoji išvyka į Šiluvos apylinkes
2. 2012 m. rugsėjo 29 d. archeologiniai tyrimai Balandiškyje (Radviliškio r.)
3. 2013 m. kovo 16 d. tiriamoji išvyka į Radviliškio r.
4. 2014 m. liepos 6 d. tiriamoji išvyka į Kauno r.
5. 2014 m. lapkričio 12 d. archeologiniai žvalgymai Daugėliškių miške (Raseinių r.)
6. 2014 m. gruodžio 11 d. tiriamoji išvyka į Kaišiadorių r.
7. 2014 m. gruodžio 18 d. tiriamoji išvyka į Kaišiadorių r.
8. 2015 m. kovo 23 d. tiriamoji išvyka į Šakių r.
9. 2015 m. kovo 30 d. tiriamoji išvyka į Panevėžio ir Pasvalio r.
10. 2015 m. balandžio 15 d. tiriamoji išvyka į Šiluvos apylinkes
11. 2015 m. gegužės 17 d. pilietinė talka prie Mažintų bunkerio (Tauragės r.)
12. 2015 m. rugpjūčio 24 d. tiriamoji išvyka į Šiluvos apylinkes
13. 2015 m. rugpjūčio 30 d. tiriamoji išvyka į Zarasų r.
14. 2016 m. rugpjūčio 25 d. archeologiniai žvalgymai Užpelkių miške (Radviliškio r.)

Pateikėjai

1. *P. Grigalaičiai, Radviliškio r. – Adolfina BALČIŪNAITĖ, Dionizo, 91 m., vietinė. U. M. Debesis, V. Indrulėnaitė, A. Petrauskienė, V. Vaitkevičius 2015 m.*
2. *P. Kaunas – Vytautas BALSYS, Zigmo, 92 m., kilęs iš Kluoniškių k., Kauno r. U. M. Debesis, G. Paskočiūmaitė, A. Petrauskienė, V. Vaitkevičius 2016 m.*
3. *P. Šeduva, Radviliškio r. – Ona Grigaliūnaitė-BARTULIENĖ, Jono, 85 m., kilusi iš Liaudiškių k., Radviliškio r. U. D. ir V. Vaitkevičiai 2013 m.*
4. *P. Kaunas. – Janina BRAZAUSKAITĖ, Vlodo, 87 m., kilusi iš Paberžių k., Radviliškio r. U. A. Čepulytė, M. Lapeika, V. Vaitkevičius 2013 m.*
5. *P. Šiluva, Raseinių r. – Janina Lauraitytė-BURNEIKIENĖ, Vaclovo, 84 m., kilusi iš Akstinių k., Raseinių r. U. V. Vaitkevičius 2016 m.*
6. *P. Radviliškis. – Kazimiera Lauciūtė-BUTKUVIENĖ (ryšininė Kaziukas), Motiejaus, 88 m., kilusi iš Žybartų k., Radviliškio r. U. A. Čepulytė, A. Kazimieraitytė, Ž. Montvydas, G. Petrauskas, V. Vaitkevičius 2013 m.*
7. *P. Vilnius – Juozas DAPKEVIČIUS, Jono, 75 m., kilęs iš Kauno. U. A. Petrauskienė 2016 m.*
8. *P. Kražiai, Kelmės r. – Edvardas DIRMEIKIS, Prano, 83 m., vietinis. U. A. Kazimieraitytė, Ž. Montvydas, A. Petrauskienė, V. Vaitkevičius 2015 m.*
9. *P. Vilkiškiai, Raseinių r. – Irena Grigaitytė-FEIZIENĖ, Juozo, 78 m., vietinė. U. M. Debesis, A. Petrauskienė, V. Vaitkevičius 2015 m.*
10. *P. Jurbarkas. – Vidmantas GENYS, Mykolo Gedimino, 56 m., kilęs iš Čeremchovo, Irkutsko sr. U. A. Petrauskienė 2016 m.*
11. *P. Kavadoniai, Tauragės r. – Petronėlė Bertašiūtė-GUDLEIKIENĖ, Juozapo, 70 m., vietinė. U. Ž. Montvydas, M. Šipelytė, V. Vaitkevičius 2015 m.*

12. *P.* Mikailiškiai, Radviliškio r. – Antanas JANULIS, Petro, 85 m., kilęs iš Gulbinų k., Radviliškio r. *U.* A. Petrauskienė, V. Vaitkevičius 2015 m.
13. *P.* Didieji Žalimai, Kretingos r. – Bronislava Drungilaitė-JUCIENĖ, Pranciškaus, 72 m., vietinė. *U.* A. Petrauskienė, V. Vaitkevičius 2014 m.
14. *P.* Laugalys, Kelmės r. – Izidorius JUCIUS, Broniaus, 83 m., vietinis. *U.* A. Kaniava, J. Lingys, A. Petrauskienė, V. Vaitkevičius 2015 m.
15. *P.* Utena. – Balys JUODZEVIČIUS, Vinco, 81 m., kilęs iš Plepiškių k., Anykščių r. *U.* A. Petrauskienė 2016 m.
16. *P.* Panevėžys. – Bronius JUOSPAITIS, Motiejaus, 85 m., likęs iš Rimaisių k., Panevėžio r. *U.* A. Čepulytė, J. Lingys, D., V. Vaitkevičiai 2010 m.
17. *P.* Klaipėda – Jadvyga Aniulytė-KAMARAUSKIENĖ, Stasio, 87 m., kilusi iš Kavadonių k., Tauragės r. *U.* A. Petrauskienė, V. Vaitkevičius 2015 m.
18. *P.* Pastrėvys, Elektrėnų sav. – Janina Kananavičiūtė-KANANAVIČIENĖ, [tėvavardis nežinomas], 75 m., kilusi iš Stančikų k., Elektrėnų sav. *U.* V. Vaitkevičius 2016 m.
19. *P.* Kaunas. – Česlovas KIŠONAS, Aleksandro, 78 m., kilęs iš Ilgižių k., Raseinių r. *U.* M. Debesis, G. Paskočiūmaitė, A. Petrauskienė, V. Vaitkevičius 2016 m.
20. *P.* Palimšiai, Kaišiadorių r. – Pranciškus KRIUGŽDA, Jono, 75 m., vietinis. *U.* A. Čepulytė, A. Kazimieraitytė, I. Stachovaitė, V. Vaitkevičius 2013 m.
21. *P.* Elektrėnai – Bronislava Mikutavičiūtė-KVERAGIENĖ, Jono, 85 m., kilusi iš Basonių k., Kaišiadorių r. *U.* G. Degulis, A. Petrauskienė, V. Vaitkevičius 2015 m.
22. *P.* Tarnėnai, Vilniaus r. – Aleksandra Radzevičiūtė-(Caporkienė)-LIAUDENECKIENĖ, Aleksandro, 90 m., kilusi iš Antaniškių k., Raseinių r. *U.* Ž. Montvydas, A. Petrauskienė, V. Vaitkevičius 2015 m.
23. *P.* Girdžiūnai, Joniškio r. – Ona Makarevičiūtė-MAČIŪNIENĖ, Antano, 92 m., kilusi iš Lankeliškių k., Vilkaviškio r. *U.* I. Stachovaitė, A. Petrauskienė, L. ir S. Vaitiekūnai, V. Vaitkevičius 2016 m.

24. P. Tytuvėnai, Kelmės r. – Bronislovas MAŽYLIS, Antano, 75 m., kilęs iš Baroniškių k., Panevėžio r. U. A. Petrauskienė 2016 m.
25. P. Palapišių mš., Raseinių r. – Stasys NACAS, Stasio, 70 m., kilęs iš Vičaičių k., Raseinių r. U. A. Čepulytė, J. Lingys, G. Petrauskas, V. Vaitkevičius 2010 m.
26. P. Vilnius – Aldona Sapkauskaitė-PRANSKĖNIENĖ, Kosto, 64 m., kilusi iš Anomyslio k., Monėtų r. U. A. Petrauskienė 2016 m.
27. P. Šedbarai, Kelmės r. – Eufrozina Balčiūnaitė-PUZONIENĖ, Dionizo, 85 m., kilusi iš Grigalaičių k., Radviliškio r. U. A. Kazimieraitytė, Ž. Montvydas, G. Petrauskas, A. Petrauskienė, V. Vaitkevičius 2014 m.
28. P. Grigalaičiai, Radviliškio r. – Eufrozina Balčiūnaitė-PUZONIENĖ, Dionizo, 85 m., kilusi iš Grigalaičių k., Radviliškio r. U. M. Debesis, V. Indrulėnaitė, A. Petrauskienė, V. Vaitkevičius 2015 m.
29. P. Salantai, Kretingos r. – Aurimas RAPALIS, Juozo, 27 m., vietinis. *Atsakyta į klausimus raštu 2016 m.*
30. P. Kaišiadorys – Elvyra Tugaudytė-SAVICKIENĖ, Juozo, 85 m., kilusi iš Pušiniškių k., Radviliškio r. U. A. Čepulytė, M. Lapeika, V. Vaitkevičius 2013 m.
31. P. Tyruliai, Radviliškio r. – Ona Jokūbaitytė-SIRUSIENĖ, 84 m., kilusi iš Einoraičių k., Šiaulių r. U. A. Kazimieraitytė, Ž. Montvydas, A. Petrauskienė, V. T. Vaitkevičius, V. Vaitkevičius 2014 m.
32. P. Daugėliškių mš., Raseinių r. – Vytautas SMITRIUS, Aleksandro, 83 m., kilęs iš Rimgailių k., Raseinių r. U. V. Vaitkevičius 2010 m.
33. P. Vilnius – Algimantas STALILIONIS, Konstantino, 55 m., kilęs iš Pumpėnų, Pasvalio r. U. A. Petrauskienė 2016 m.
34. P. Vilnius – Tadas ŠIDIŠKIS, Tomo, 76 m., kilęs iš Kauno. U. A. Petrauskienė 2016 m.
35. P. Bedančiai, Raseinių r. – Povilas TAMUTIS, Juozo, 91 m., kilęs iš Kantūnų k., Raseinių r. U. M. Debesis, A. Petrauskienė, V. Vaitkevičius 2016 m.

36. *P. Raseiniai*. – Apolonija Radzevičiūtė-TVARONIENĖ, Aleksandro, 85 m., kilusi iš Antaniškių k., Raseinių r. *U. G. Degulis, T. Kašėta, A. Petrauskienė, V. Vaitkevičius* 2015 m.
37. *P. Panevėžys*. – Antanina Jasiulytė-VALEIKIENĖ, Juozo, 83 m., kilusi iš Užuoamedžio k., Raseinių r. *U. A. Čepulytė, R. Kaunietis, M. Lapeika, V. Vaitkevičius* 2013 m.
38. *P. Vilnius*. – Diana VARNAITĖ, 48 m., vietinė. *U. A. Petrauskienė* 2016 m.
39. *P. Kaunas*. – Aušra Juškaitė-VILKIENĖ, Rapolo, 80 m., kilusi iš Šiluvos, Raseinių r. *U. R. Grendaitė, A. Petrauskienė, V. Vaitkevičius* 2015 m.
40. *P. Šiluva, Raseinių r.* – Ona Žukauskaitė, Konstantino, 86 m., kilusi iš Pumpurų k., Raseinių r. *U. A. Buchaitė, M. Debesis, A. Petrauskienė, V. Vaitkevičius* 2016 m.

NACIONALINIAI TEISĖS AKTAI

1. Asociacijų, 2010. LR Seimo priimtas „Asociacijų“ įstatymas, 2010 m. gruodžio 14 d., Nr. IX-1969. *Valstybės žinios*, 25-745 (vasario 14 d.).
2. Bendradarbiavimo susitarimas, 2009. Kultūros paveldo departamento prie Kultūros ministerijos ir Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro bendradarbiavimo susitarimas, 2009 m. lapkričio 11 d., Nr. 57R-06/BS-03. *In: Autorės asmeninis archyvas*.
3. Dėl 1999 metų, 1998. LR Seimo nutarimas „Dėl 1999 metų paskelbimo Laisvės kovų minėjimo metais Lietuvoje“ 1998 m. gruodžio 10 d., Nr. VIII-968. *Valstybės žinios*, 111-3061 (gruodžio 18 d.).
4. Dėl 2009 metų, [2009]. LR Seimo nutarimas „Dėl 2009 metų paskelbimo Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio metais“ 2009 m. sausio 20 d., Nr. XI-156. *Valstybės žinios*, 9-319 (sausio 24 d.).
5. Dėl asmenų, 1995. LR Prezidento dekretas „Dėl asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, sąrašo sudarymo ir jų atminimo

- įamžinimo“ 1995 m. vasario 22 d., Nr. 552. *Valstybės žinios*, 17-387 (vasario 24 d.).
6. Dėl Atminimo, 1995. LR Vyriausybės nutarimas „Dėl Atminimo ženklų, simbolių ir paminklų genocido aukoms ir asmenims, represuotiems už pasipriešinimą okupaciniams režimams, sukūrimo valstybinės programos 1996–2000 metams“ 1995 m. gruodžio 1 d., Nr. 1516. *Valstybės žinios*, 100-2234 (gruodžio 8 d.).
 7. Dėl Atminimo, 2002. LR Vyriausybės nutarimas „Dėl Atminimo ženklų, simbolių ir paminklų genocido aukoms ir asmenims, represuotiems už pasipriešinimą okupaciniams režimams, tęstinės 2003–2008 metų programos patvirtinimo“ 2002 m. spalio 8 d., Nr. 1600. *Valstybės žinios*, 98-4338 (spalio 11 d.).
 8. Dėl istorinė, 1991. LR Vyriausybės nutarimas „Dėl istorinę ir kultūrinę vertę turinčių kultūros paveldo objektų, nesančių kultūros paminklų sąrašuose, apsaugos užtikrinimo“ 1990 m. gruodžio 11 d., Nr. 375. *Valstybės žinios*, 1-10 (sausio 10 d.).
 9. Dėl Jono, 2009. LR Seimo deklaracija „Dėl Jono Žemaičio pripažinimo Lietuvos valstybės vadovu“ 2009 m. kovo 12 d. *Valstybės žinios*, 30-1166 (kovo 19 d.).
 10. Dėl Kapinių, 1990. LR Vyriausybės nutarimas „Dėl Kapinių tvarkymo taisyklių patvirtinimo“ 1990 m. lapkričio 26 d., Nr. 359. *Valstybės žinios*, 35-859 (gruodžio 20 d.).
 11. Dėl kultūros, 2005. LR Kultūros ministerijos Kultūros vertybių apsaugos departamento direktoriaus įsakymas „Dėl Kultūros paveldo departamento prie Kultūros ministerijos Nekilnojamojo kultūros paveldo vertinimo tarybos sudėties ir nuostatų patvirtinimo“, 2005 m. birželio 9 d., Nr. Į-259. *Valstybės žinios*, 79-2886 (birželio 28 d.).
 12. Dėl kultūros, 2014. LR Valstybinės kultūros paveldo komisijos sprendimas „Dėl kultūros paveldo objektų, esančių miškuose, apsaugos“, 2014 m. gruodžio 19 d., Nr. S-7(6.2.-189). *Teisės aktų registras*, 2014-20403 (gruodžio 22 d.).

13. Dėl kultūros, 2015. LR Kultūros ministerijos Kultūros vertybių apsaugos departamento direktoriaus įsakymas „Dėl Kultūros paveldo departamento prie Kultūros ministerijos sudaromų nekilnojamojo kultūros paveldo vertinimo tarybų nuostatų patvirtinimo“, 2015 m. sausio 15 d., Nr. Į-9. *Teisės aktų registras*, 2015-00690 (sausio 16 d.).
14. Dėl Lietuvos, 1993. LR Vyriausybės nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos respublikinės ir vietinės reikšmės istorijos paminklų sąrašų patikslinimo“ 1993 m. rugsėjo 6 d., Nr. 687. *Valstybės žinios*, 45-909 (rugsėjo 15 d.).
15. Dėl Lietuvos, 1996. LR Prezidento dekretas „Dėl Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio tarybos pirmojo pirmininko Jono Žemaičio atminimo įamžinimo“ 1996 m. gegužės 31 d., Nr. 964. *Valstybės žinios*, 53-1258 (birželio 5 d.).
16. Dėl Lietuvos, 1998. LR Valstybinės paminkloaugos komisijos sprendimas „Dėl Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro veiklos ir Lietuvos rezistencijos paveldo apsaugos“ 1998 m. spalio 16 d., Nr. 53. *Valstybės žinios*, 103-2861 (lapkričio 25 d.).
17. Dėl Lietuvos, 1999. LR Seimo įstatymas „Dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos“ 1999 m. sausio 12 d., Nr. VIII-1021. *Valstybės žinios*, 11-1241 (sausio 27 d.).
18. Dėl Lietuvos, 2008. LR Seimo rezoliucija „Dėl Lietuvos partizanų vadų, Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio tarybos prezidiumo pirmininko generolo Jono Žemaičio-Vytauto, gynybos pajėgų vado generolo Adolfo Ramanausko-Vanago ir kitų nužudytų laisvės kovų dalyvių palaikų užkasimo vietų nustatymo ir tinkamo sutvarkymo“ 2008 m. kovo 18 d. *Valstybės žinios*, 34-1215 (kovo 22 d.).
19. Dėl Lietuvos, 2013. LR Valstybinės paminkloaugos komisijos sprendimas „Dėl kapinių, jų apskaitos ir apsaugos“, 2012 m. gruodžio 14 d., Nr. S-3(6.2.-177). *Valstybės žinios*, 14-725 (vasario 7 d.).
20. Dėl nekilnojamojo, 2004. LR Valstybinės paminkloaugos komisijos sprendimas „Dėl nekilojamojo karinio paveldo išsaugojimo“, 2003 m. lapkričio 21 d., Nr. 97. *Tarptautinė konferencija Gynybinis paveldas*

Lietuvoje. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla; Valstybinė paminklosaugos komisija, 163–164.

21. Dėl nepriklausomybės, 2015. LR Seimo nutarimo „Dėl nepriklausomybės kovų ir pasipriešinimo istorijos dėstymo“ projektas 2015 m. balandžio 7 d., Nr. XIIP-2904, [interaktyvus], prieiga per internetą http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=1022219, [žiūrėta 2016 m. sausio 12 d.].
22. Dėl objektų, 2005a. LR Kultūros ministerijos Kultūros vertybių apsaugos departamento direktoriaus įsakymas „Dėl objektų įrašymo į Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą“ 2004 m. gruodžio 28 d., Nr. Į-521. *Valstybės žinios*, 8-266 (sausio 20 d.).
23. Dėl objektų, 2005b. Kultūros ministerijos Kultūros vertybių apsaugos departamento įsakymas „Dėl objektų neįrašymo į Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą“ 2005 m. gegužė 17 d., Nr. Į-163. *Valstybės žinios*, 62-2227 (gegužės 17 d.).
24. Dėl Paminklotvarkos, 1990. LR Vyriausybės nutarimas „Dėl Paminklotvarkos departamento prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės pagrindinių funkcijų ir organizacinių klausimų“ 1990 m. birželio 16 d., Nr. 220. *Valstybės žinios*, 19-502 (liepos 10 d.).
25. Dėl rezistentų, 1991. LR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimas „Dėl rezistentų ir kitų asmenų, nužudytų okupacinių režimų metu, palaikų perkėlimo“ 1991 m. gruodžio 11 d., Nr. I-2082. *Valstybės žinios*, 36-988 (gruodžio 31 d.).
26. Dėl rezistentų, 1992. LR Vyriausybės nutarimas „Dėl rezistentų ir kitų asmenų, nužudytų okupacinių režimų metu, palaikų perkėlimo ir įamžinimo“ 1992 m. birželio 9 d., Nr. 446. *Valstybės žinios*, 24-717 (rugpjūčio 31 d.).
27. Dėl SSRS, 1998. LR Seimo įstatymas „Dėl SSRS valstybės saugumo komiteto (NKVD, NKGB, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadrinių darbuotojų dabartinės veiklos“ 1998 m. liepos 16 d., Nr. VIII-858. *Valstybės žinios*, 65-1877 (liepos 22 d.).

28. Dėl Tautos atminties, 2013. Lietuvos nacionalinio istorikų komiteto raštas „Dėl Lietuvos Respublikos Tautos istorinės atminties įstatymo“ projekto (XIP-4631(2)), [interaktyvus], prieiga per internetą: http://briai.ku.lt/downloads/Del_LR_Tautos_istorines_atminties_istatymo_projekto.pdf [žiūrėta 2016 m. liepos 10 d.].
29. Dėl Tremties, 2012. LR Ministro Pirmininko 2012 m. vasario 17 d. potvarkiu Nr. 54 „Dėl Tremties ir rezistencijos muziejų ir atkurtų laisvės gynėjų slėptuvių išsaugojimo“ sudarytos darbo grupės siūlymai, Ministro Pirmininko patvirtinti 2012 m. gegužės 11 d. // Autorės asmeninis archyvas.
30. Dėl valstybės, 1999. LR Seimo nutarimas „Dėl valstybės sostinėje esančios Lukiškių aikštės funkcijų“ 1999 m. vasario 11 d., Nr. VIII-1070. *Valstybės žinios*, Nr. 18-459 (vasario 19 d.).
31. Dėl valstybinės, 1999. LR Vyriausybės nutarimas „Dėl valstybinės komisijos Laisvės kovų minėjimo metams Lietuvoje organizuoti sudarymo“ 1999 m. sausio 26 d., Nr. 87. *Valstybės žinios*, 12-284 (sausio 29 d.).
32. Dėl valstybinio, 1992. LR Aukščiausiosios Tarybos nutarimas „Dėl valstybinio Lietuvos gyventojų genocido tyrimo centro įsteigimo ir Lietuvos Respublikos įstatymo „Dėl ypatingos reikšmės archyvų išsaugojimo“ įsigaliojimo tvarkos“ 1992 m. spalio 29 d., Nr. I-3021. *Valstybės žinios*, 33-1012 (lapkričio 30 d.).
33. Konstitucija, 1922. Lietuvos Valstybės Konstitucija. *Vyriausybės žinios*, 100 (rugpjūčio 6), 1–8.
34. Konstitucija, 1928. Lietuvos Valstybės Konstitucija. *Vyriausybės žinios*, 275 (gegužės 25), 1–6.
35. Konstitucija, 1938. Lietuvos Konstitucija. *Vyriausybės žinios*, 600 (vasario 12), 1–9.
36. Kultūros paveldo, 2014. Kultūros paveldo departamento prie Kultūros ministerijos Nekilnojamojo kultūros paveldo vertinimo tarybos aktas 2014 m. lapkričio 17 d., Nr. KPD–KP–VT5/38.1, [interaktyvus], prieiga per

interneta: <file:///D:/Aiste/Desktop/KVRObjektas16734.pdf> [žiūrėta 2016 m. vasario 6 d.].

37. Lietuvos gyventojų, 1993. LR Seimo priimtas „Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro“ įstatymas, 1993 m. liepos 16 d., Nr. I-242. *Valstybės žinios*, 32-735 (liepos 28 d.).
38. Lietuvos gyventojų, 1997. LR Seimo priimtas „Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro“ įstatymas, 1997 m. birželio 5 d., Nr. VIII-238. *Valstybės žinios*, 60-1398 (birželio 27 d.).
39. Lietuvos Nepriklausomybės, 2010. LR Seimo priimtas „Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarų ir Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. deklaraciją pasirašiusių asmenų statuso“ įstatymas 2010 m. gruodžio 2 d., Nr. IX-1789. *Valstybės žinios*, 148-7565 (gruodžio 18 d.).
40. Lietuvos Respublikos, 1990. LR Aukščiausiosios Tarybos – Atkuriamojo Seimo priimtas „Lietuvos Respublikos kultūros paveldo inspekcijos laikinasis“ įstatymas 1990 m. liepos 30 d., Nr. I-432. *Valstybės žinios*, I-432 (rugpjūčio 31 d.).
41. Lietuvos Respublikos, 1995. LR Seimo priimtas „Lietuvos Respublikos nekilnojamųjų kultūros vertybių apsaugos“ įstatymas, 1994 m. gruodžio 22 d., Nr. I-733. *Valstybės žinios*, 3-37 (sausio 6 d.).
42. Lietuvos Respublikos, 2004. LR Seimo priimtas „Lietuvos Respublikos valstybinės kultūros paveldo komisijos“ įstatymas 2004 m. rugsėjo 28 d., Nr. IX-2453. *Valstybės žinios*, 153-5572 (spalio 19 d.).
43. Nevyriausybių, 2014. LR Seimo priimtas „Lietuvos Respublikos nevyriausybių organizacijų plėtros“ įstatymas, 2013 m. gruodžio 19 d., Nr. XII-717. *Teisės aktų registras*, 2014-00018 (sausio 3 d.).
44. Programa, 2011. Programa „Memorialinių vietovių ir statinių inventorizacija bei sąvado sudarymas“, [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://genocid.lt/Centras/lt/427/a/> [žiūrėta 2016 m. vasario 3 d.].

45. Saugomų teritorijų, 2001. LR Seimo priimtas „Lietuvos Respublikos Saugomų teritorijų“ įstatymas, 2001 m. gruodžio 4 d., Nr. IX-628. *Valstybės žinios*, 108-3902 (gruodžio 28 d.).
46. Tautos, 2012. LR Seimo narių „Tautos istorinės atminties“ įstatymo projektas 2012 m. birželio 29 d., Nr. XIP-4631, [interaktyvus], prieiga per internetą:
http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=429103 [žiūrėta 2016 m. sausio 23 d.].
47. Žmonių palaikų, 2007. LR Seimo priimtas „Lietuvos Respublikos žmonių palaikų laidojimo“ įstatymas, 2007 m. gruodžio 20 d., Nr. X-1404. *Valstybės žinios*, 140-5763 (gruodžio 29 d.).

ŠALTINIAI

1. Alūzaitė-Kuličauskienė, M., sud., 1996. *Erškėčių keliu*. 1. Kaunas: Aušra.
2. Abarius, L., sud., 2010. *Partizaninio karo kronika: Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Lokio rinktinė, 1944–1951*. Utena: Utenos Indra.
3. Anušauskas, A., Kučinskas, V., sud., 1991. *Lietuvos laisvės kovos: Lietuvos ginkluotosios rezistencijos 1944–1953 m. kovų žemėlapiai*. Vilnius: Žaltvykslė.
4. Apeliacinis, 2014. Apeliacinis teismas: buvęs sovietų saugumietis Vytautas Vasiliauskas pagrįstai nuteistas genocido byloje [interaktyvus], prieiga per internetą:
<http://www.15min.lt/naujiena/aktualu/nusikaltimaiirnelaimes/apeliacinis-teismas-buves-sovietu-saugumietis-vytautas-vasiliauskas-pagrirstai-nuteistas-genocido-byloje-59-433568> [žiūrėta 2016 m. kovo 16 d.].
5. Grupė istorikų, 2015. Grupė istorikų ragina priimti istorinės atminties įstatymą. *Lietuvos žinios*, [interaktyvus], prieiga per internetą:
<http://lzinios.lt/lzinios/Lietuvoje/grupe-istoriku-ragina-priimti-istorines-atminties-istatyma/199427> [žiūrėta 2015 m. gruodžio 7 d.].

6. APP, 1996. Kaunietis, R., sud., *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*. 1. Vilnius: Vaga.
7. APP, 1998. Kaunietis, R., sud., *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*. 2 (1). Vilnius: Vaga
8. APP, 2006. Kaunietis, R., sud., *Aukštaitijos ir Žemaitijos partizanų prisiminimai*. 5. Vilnius: Valstybės žinios.
9. APP, 2008. Kaunietis, R., sud., *Aukštaitijos partizanų prisiminimai*. 6. Vilnius: Margi raštai.
10. APP, 2009. Kaunietis, R., sud., *Laisvės kovotojų prisiminimai*. 7 (1). Vilnius: Margi raštai.
11. APP, 2010. Kaunietis, R., sud., *Laisvės kovotojų prisiminimai*. 7 (2). Vilnius: Margi raštai.
12. APP, 2014. Kaunietis, R., sud., *Laisvės kovotojų prisiminimai*. 9. Vilnius: Margi raštai.
13. APP, 2016. Kaunietis, R., sud., *Laisvės kovotojų prisiminimai*. 10. Vilnius: Margi raštai.
14. Ataskaita, 2014. LR Valstybinės kultūros paveldo komisijos 2013 m. veiklos ataskaita. Nr. V15–1(3.10.), [interaktyvus], prieiga per internetą: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:gNJkqv5MCgJ:www2.lrs.lt/kt_inst/pamink/Komisijos%2520ataskaitos/2013ataskaita_galutine.doc+&cd=2&hl=en&ct=clnk&gl=us&client=opera [žiūrėta 2016 m. vasario 9 d.].
15. Baliukevičius, 2006. Kašėta, A., sud., *Liongino Baliukevičiaus – partizano Dzūko dienoraštis*. Vilnius: LGGRTC.
16. Baronas, J., sud., 1933. *Rusų-lietuvių žodynas*. Kaunas: Sakalas.
17. Buzytė, J., Meškelevičiūtė M.M., sud., 2013. *Susipažinkime su Lietuvos partizanų kovų keliais Druskininkų Urėdijos miškuose*. Druskininkai: Druskininkų rezistencijos ir tremties muziejus.
18. Dzūkų, 1993. Dzūkų grupės štabo veiklos dienoraštis. *LKA*, 9, 5–54.
19. Jankauskienė, E., Kuodytė, D., Trimonienė, R., Žygelis, D., sud., 2008. *Pietų Lietuvos partizanų sritis. Atlasas*. Vilnius: LGGRTC.

20. Jankauskienė, E., Trimonienė, R., Žygelis, D., Butkurė, D., sud., 2014. *Šiaurės rytų Lietuvos partizanų sritis. Atlasas*. Vilnius: LGGRTC.
21. Jankauskienė, E., Trimonienė, R., Žygelis, D., sud., 2010. *Vakarų Lietuvos partizanų sritis. Atlasas*. Vilnius: LGGRTC.
22. Juodzevičius, B., sud., 2012. *Akistata su mirtimi*. Utena: Utenos spaustuvė.
23. Kašelionis, B., sud., 2005. *Dainavos apygardos Šarūno rinktinės partizanų kovų atmintinos vietos, 1944–1952: atlasas*. Vilnius: Daba.
24. Kaunietis, R., 2013. *Jeį laisve nebūčiau tikėjęs*. Buivydžiai–Panevėžys.
25. Kreipimasis, 1990. Lietuvos tremtinių sąjungos kreipimasis. *Tremtinys*, 7, 2.
26. KVR, 2016. Kultūros vertybių registras [interkatyvus], prieiga per internetą: *kvr.kpd.lt*.
27. Lelešius, J., 2006. *Partizanų kapeliono dienoraštis*. Kaunas: „Į Laisvę“ fondo Lietuvos filialas.
28. Lengvosios, 1938. *Lengvosios slėptuvės ir saugiosios patalpos*. Kaunas: Kariuomenės štabas, Sp. ir šviet. skyrius.
29. LGGRTC, 2011. Lietuvos gyventojų genocidė ir rezistencijos tyrimų centro svetainė [interaktyvus], prieiga per internet: *genocid.lt*.
30. Ličkutė, J., 1998. Jonas Žemaitis – kokį aš pažinojau. *Kęstučio apygardos partizanai* (=Aitvarai, 6), 60–160.
31. Lietuvių, 1968. *Lietuvių kalbos žodynas, I. A-B*. Vilnius: Mintis.
32. Lietuvių, 1973. *Lietuvių kalbos žodynas, IX. P–Pirktuvės*. Vilnius: Mintis.
33. Lietuvių, 1995. *Lietuvių kalbos žodynas, XVI. Tema–Tulė*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
34. LK, 1996. Kuodytė, D., Kašėta, A., sud., 1996. *Laisvės kovos 1944–1953 metais. Dokumentų rinkinys*. Kaunas: LPKTS.
35. LKK, 2007. *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. 7*. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.
36. LLD, 2005. Aleksynas, K., sud., *Karinės istorinės dainos, 5* (=Lietuvių liaudies dainynas, 19). Vilnius: LLTI.

37. LLD, 2009. Aleksynas, K., sud., *Karinės istorinės dainos*, 6 (=Lietuvių liaudies dainynas, 21). Vilnius: LLTI.
38. LPDA, 2003. Bagušauskas, J. B., vyr. red., *Lietuvos partizanų Dainavos apygarda (1945–1953 m.): dokumentų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos archyvų departamentas.
39. LPK, 1996. Gaškaitė, N., Kašėta, A., Starkauskas, J., sud., *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD-MGB dokumentuose 1944-1953 metais*. Kaunas: LPKTS.
40. LPTA, 2000. Bagušauskas, L. B., red., *Lietuvos partizanų Tauro apygarda (1945–1953 m.): dokumentų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos archyvų departamentas.
41. LPVA, 2003. Remeika, K., vyr. red., *Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Tigro rinktinė (1945–1950 m.): dokumentų rinkinys*. Vilnius: Lietuvos archyvų departamentas.
42. LPŽA, 2010. Grigoraitis, V., Masiulionytė, R., Maslauskienė, N., Remeika, K., Remeikis, T., red. kolegija, *Lietuvos partizanų Žemaičių apygarda: 1945–1953 m. dokumentų rinkinys*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
43. Luchtanienė, D., 1996. *Utena, Maironio g. 3 (policijos komisariato areštinė). Žvalgomieji archeologiniai tyrimai ir priežiūra. Ataskaita*. LIIR, F. 1, b. 2586.
44. Lukša, D., 1990. *Partizanai*. Vilnius: Vaga.
45. LŽK, 2016. Lietuvos žygių kalendorius [interaktyvus], prieiga per internetą: <https://eiksau.lt/renginys/pesciuju-zygis-kestucio-apygardos-partizanu-takais-2016-16-30-50-km/> [žiūrėta 2016 m. balandžio 7 d.].
46. Mašanauskas, V., 1998. *Lekėčių krašto partizanų takais*. Lankstinukas [savilaida].
47. Memorialinių, 2011. Memorialinių vietovių ir statinių inventorizacijos bei sąvado sudarymo programa [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://genocid.lt/Centras/lt/427/a/> [žiūrėta 2015 m. birželio 10 d.].

48. NL, 1996. Liekis, A., sud., *Nenugalėtoji Lietuva. Lietuvos partizanų spauda (1950–1956)*. 4. Vilnius: LGGRTC.
49. NL, 2002. Liekis, A., sud., *Nenugalėtoji Lietuva. Lietuvių pogrindžio vadovybės okupacijų metais (1940–1953)*. 5. Vilnius: Margi raštai.
50. Nutarimas, 1991. Lietuvos žygeivių pasitarimo nutarimas. *Žygeivis*, 1 (vasaris), 3.
51. Paliūnas, 2012. Malinauskaitė, A., Juodis, D., sud., *Partizano keliu. Partizano Juozo Paliūno-Ryto prisiminimai*. Vilnius: LGGRTC.
52. Panevėžio, 1998. Panevėžio žygeivių statytų paminklų sąrašas. *Atbalsis*, 9 (pavasaris): 1.
53. Partizanų takais, 2015. Internetinio projekto „Partizanų takais“ svetainė [interaktyvus], prieiga per internet: *partizanutakais.lt*.
54. Pataria, 1992. Pataria specialistas. *Tremtinys*, 7, 1–2.
55. Petrauskas, G., 2012. *Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio štabo bunkerio (UK 33152 (Daugėliškių miškas, Raseinių r., Ariogalos sen.) archeologinių tyrimų 2010 m.* LIIR, F. 1, b. 5661.
56. Petrauskas, G., 2013. *Lietuvos partizanų ryšininkų sąjų sodybos (30371) (Balandišio k., Grinkiškio sen., Radviliškio r.) detaliųjų archeologinių tyrimų 2012 m. ataskaita.* LIIR, F. 1, b. 6264.
57. Petrauskas, G., 2014. *Lietuvos partizanų ryšininkų Sąjų sodybos (30371) (Balandišio k., Grinkiškio sen., Radviliškio r.) detaliųjų archeologinių tyrimų 2013 m. ataskaita.* LIIR, F. 1, b. 6742.
58. Petrauskas, G., 2015. *Radviliškio rajono savivaldybės teritorijos (Geručių k., Godų k., Grinkiškio mst., Gulbinų k., Noručių k., Paberžių k., Šilelių k., Pašušvio mšk., Užpelkių mšk., Radviliškio r., Baisogalos ir Grinkiškio sen.) archeologinių žvalgymų 2014 m. ataskaita.* LIIR, F. 1, b. 7261.
59. PPPS, 1998. Gaškaitė-Žemaitienė, sud., N. *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save*. Vilnius: LGGRTC.
60. Ramanauskas, A., 1991. *Daugel krito sūnų...* Vilnius: Mintis.
61. Ruseckas, P., red., 1926–1928. *Knygnešys 1864–1904*. T. 1–2. Kaunas: P. Ruseckas.

62. Ruseckas, P., red., 1936. *Baudžiava: atsiminimai, padavimai, legendos*. Kaunas: Varpas.
63. Ruseckas, P., red., 1937. *Savanorių žygiai: nepriklausomybės karų atsiminimai*. T. 1–2. Kaunas: Lietuvos kariuomenės kūrėjų savanorių sąjunga.
64. Ruseckas, P., red., 1939. *Lietuva Didžiajame kare*. Vilnius: Vilniaus žodis.
65. Songailaitė, R., 1996. *Rezistentų kapavietė Jovaro – Švyturio g. Biržuose. Žvalgomieji archeologiniai tyrimai*. LIIR, F. 1, b. 2616.
66. Strasbūro, 2015. Strasbūro teismas: Lietuva partizanų naikinimą nepagrįstai prilygino genocidui [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/strasburo-teismas-lietuva-partizanuu-naikinima-nepagristai-prilygino-genocidui.d?id=69340386> [žiūrėta 2015 m. gruodžio 4 d.].
67. Sudaryta, 2014. Sudaryta penktoji Nekilnojamojo kultūros paveldo vertinimo taryba [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://testinis.kpd.lt/lt/node/3100> [žiūrėta 2014 m. spalio 22 d.].
68. Szl., J., 1884. Biczulistė. *Auszra*, 1–3, 64–71.
69. Tauro, 1998. *Tauro apygardos vado A. Baltūsio-Žvejo įsakymas Nr. 4 1947 m. lapkričio 17 d. LKA*, 23, 93–95.
70. Tebelškis, P., 1997. *Palaiškų paieškos darbai Kupiškėje, Ežerėlio g., tarp pastatų Nr. 16–18, vykdytų 1997 m. liepos 25 d., ataskaita*. LIIR, F. 1, b. 2824.
71. Vaitkevičius, V., 2016. *Elektrėnų, Ignalinos, Kaišiadorių, Kelmės ir Raseinių r. sav., archeologinių žvalgymų 2015 m. ataskaita*. LIIR (neinventorinta).
72. Žilinskaitė, A., 2013. *Dainavos apygardos, partizano Kazimieraičio rinktinės, DLK Vytauto tėvūnijos, Genio grupės štabo bunkerio (Zervynų–Pakabalio miškas, Zervynų g-ja, Varėnos r.) 2012 metų detaliųjų archeologinių tyrimų ataskaita*. LIIR, F. 1, b. 6186.
73. Литовская ССР, 1945. *Литовская ССР*, М 1: 500 000. Iš R. Šlinkšio kartografinio rinkinio.

PRANEŠIMAI

1. Juodis, D., 2013. *Kas ir kada parašė 1949 m. vasario 16 d. LLKS Tarybos Deklaraciją?* [pranešimas]. Paberžė: III LLKĮS sąskrydis.
2. Juodis, D., 2016. *Partizanų vadovybė: sudėtis, kilmė, charakteristika* [pranešimas]. Balandiškis: V akademinio jaunimo stovykla „Laisvės kovų atimintis“.
3. Kilinskas, K., 2015. *Kario ir partizano elgesio modeliai: kuo skiriasi klasikinis kario ir tipinis partizano identitetas?* [pranešimas]. Vilnius: Trakinių partizanų akademinė diena.
4. Kozakaitė, J., 2012. *Kęstučio apygardos partizanų palaikų tyrimai* [pranešimas]. Vilnius: Vilniaus universitetas.
5. Petrauskienė, A., Vaitkevičius, V., 2015. *Iš Lietuvos partizaninio karo istorijos: 1944–1953 m. įtvirtinimai* [pranešimas]. Kaunas: seminaras „Šauliai-partizanai Lietuvoje XX a. pirmoje pusėje“.
6. Vaitkevičienė, D., 2013. „*Senobiniai žmonės*“ ir atsikartojantis laikas prigimtinių tapatybės beiėškant [pranešimas]. Rumšiškės: V prigimtinių kultūros seminaras.

LITERATŪRA

1. Abarius, L., 2015. Kruvina 1944 m. gruodžio naktis Miškiniškėje. *Mūsų Ignalina*, 35 (gegužės 15), 3–5.
2. Abromavičius, S., Kasparas, K., Trimonienė, R., 2007. *Didžiosios Kovos apygardos partizanai*. Kaunas: Naujasis laukas.
3. Abromavičius, S., Juodis, D., 2015. *Jonas Misiūnas-Žalias Velnias*. Kaunas: LPKTS.
4. Albanese, D., 2016. *In search of a lesser evil: anti-Soviet nationalism and the Cold War* [daktaro disertacija]. Boston: Northeastern University.
5. Almonaitis, V., Almonaitienė J., 2001. Lietuvos laisvės kovų paminklai. *Genocidas ir rezistencija*, 1, 134–151.

6. Anglickienė, L., 2003. Jaunimo kultūrinė rezistencija sovietmečiu: žygeivių klubas „Ažuolas“. *Kauno istorijos metraštis*, 4, 165–176.
7. Anušauskas, A., 1996. *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*. Vilnius: Mintis.
8. Anušauskas, A., 2001. „Genocido“ sąvoka Lietuvos istorijoje. *Genocidas ir rezistencija*, 2, 105–108.
9. Apie desovietizaciją, 1992. Apie desovietizaciją Čekijoje ir Slovakijoje. *Lietuvos Aidas*, 59 (kovo 26), 10.
10. Arendt, H., 2001. *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius: Tyto alba.
11. Ashworth G. J., Hartmann J. R., eds., 2005. *Horror and Human Tragedy Revisited: The Management of Sites of Atrocities for Tourism*. New York-Sydney-Tokyo: Cognizant Communication Corporation.
12. Ashworth, G. J., 2008. The Memorialization of Violence and Tragedy: Human Trauma as Heritage. In: Graham, B., Howard, P., eds., *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. Aldershot: Ashgate Publishing Limited, 231–244.
13. Balčiūnas, D., Dapkevičius, J., 1994. Žygeivystė ir žygių nuostatos. *Atbalsis*, rugsėjis, 2–3.
14. Baltrušaitis, A., 2001. Ypatingomis aplinkybėmis ypatinga išmintis ir išradingumas. *Statyba ir architektūra*, 9, 13–43.
15. Baltrūnas, V., Motuza, G., 1989. Milžinkapis, kurį supiltų visa Lietuva. *Žygeivis*, 5 (birželis), 1.
16. Baronas, D., Mačiulis, D., 2010. *Pilėnai ir Margiris: istorija ir legenda*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
17. Baronienė, D., 2015. Įamžins didvyrių atminimą. *Lietuvos žinios*, 144 (liepos 28 d.), 5.
18. Bendžiūtė, K., 2010. Dėl Prezidento Jono Žemaičio gimnazijos prieita iki teismo [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://www.alioraseiniai.lt/del-prezidento-jono-zemaicio-gimnazijos-prieita-iki-teismo/> [žiūrėta 2016 m. vasario 19 d.].

19. Berti, E., 2015. Kultūros keliai – nuo idėjos iki projekto [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://www.kpd.lt/kulturos-keliai-nuo-idejos-iki-projekto/> [žiūrėta 2017 m. vasario 6 d.].
20. Bleizgienė, R., 2011. Traumos atminties vietas: Gabrielės Petkevičaitės-Bitės „Spauda leista“ ir Jono Biliūno „Liūdna pasaka“. *Žmogus ir žodis*, 13 (2), 30–38.
21. Bonilla, Y., 2011. The Past is Made by Walking: Labor Activism and Historical Production in Postcolonial Guadeloupe. *Cultural Anthropology*, 3 (26), 313–339.
22. Brazaitis, J., 1990. *Vienų vieni*. Vilnius: Vilties spaustuvė.
23. Brown, M., 2009. Strange Meetings: Archaeology on the Western Front. In: Forbes, N., Page, R., Pérez, G., eds., *Europe's Deadly Century. Perspectives on 20th Century Conflict Heritage*. Swindon: English Heritage, 59–64.
24. Bučas, J., 1994. Kai kurie kultūros vertybių sampratos ir apskaitos klausimai. *Kultūros paminklai*, 1, 129–145.
25. Bučas, J., 2001. *Kraštovarkos pagrindai*. Kaunas: Technologija.
26. Bumblauskas, A., 2009. Lietuvos didieji istoriniai pasakojimai ir Vilniaus paveldas. In: Bumblauskas, A., Liekis, Š., Potašenko, G., sud., *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūrinis miesto paveldas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 16–47.
27. Carr, G., 2009. Landscapes of Occupation: A Case Study from the Channel Islands. In: Forbes, N., Page, R., Pérez, G., eds., *Europe's Deadly Century. Perspectives on 20th Century Conflict Heritage*. Swindon: English Heritage: 35–43.
28. Citvarienė, D., 2008. Ideologiniai viešojo diskurso konstruktai ir atminties politika posovietinėje Lietuvoje. *Darbai ir dienos*, 49, 165–195.
29. Citvarienė, D., 2015. Bendruomenių atmintis šiuolaikinio meno projektuose. *Meno istorija ir kritika*, 11, 22–32.

30. Cocroft, W.D., 2009. Recording Landscapes of War. *In: Forbes, N., Page, R., Pérez, G., eds., Europe's Deadly Century. Perspectives on 20th Century Conflict Heritage.* Swindon: English Heritage, 18–26.
31. Cocroft, W.D., Wilson, L.K., 2006. Archaeology and Art at Spadeadam Rocket Establishment (Cumbria). *In: Schofield, J., Klausmeier, A., Purbrick, L., eds., Re-mapping the Field: New Approaches in Conflict Archaeology.* Berlin: Westkreuz-Verlag, 15–21.
32. Compañy, G., González, G., Ovando, L., Rossetto, D., 2011. A Political Archaeology of Latin America's Recent Past: A Bridge Towards our History. *In: Myers, A., Moshenska, G., eds., Archaeologies of Internment.* New York: Springer, 229–244.
33. Connerton, P., 2004. *How Societies Remember.* Cambridge: Cambridge University Press.
34. Connerton, P., 2009. *How Modernity Forgets.* Cambridge: Cambridge University Press.
35. Cox, M., Hunter, J., 2005. *Forensic Archaeology: Advances in Theory and Practice.* London-New York: Taylor & Francis Group.
36. Čekutis, R., 2004. Partizanų spauda 1944–1953 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2, 180–195.
37. Čepaitienė, R., 2003. *Kultūros paveldo sampratos Lietuvoje XX amžiuje* [daktaro disertacija]. Vilniaus universitetas.
38. Čepaitienė, R., 2004. Lietuvių istorinės sąmonės tyrimų perspektyvos: ideologinis problemos lygmuo. *Politologija*, 3, 84–100.
39. Čepaitienė, R., 2005. *Laikas ir akmenys. Kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje.* Vilnius: LII leidykla.
40. Čepaitienė, R., 2007. Sovietmečio atmintis – tarp atmetimo ir nostalgijos. *Lituanistika*, 53 (4), 36–50.
41. Čepaitienė, R., 2010a. Aktualieji paveldo perteikimo bei ugdymo klausimai. *In: Čepaitienė, R., sud., Gamtos ir kultūros paveldas: perteikimas ir ugdymas.* Vilnius: Eugrimas, 9–27.

42. Čepaitienė, R., 2010b. *Paveldosauga globaliajame pasaulyje*. Vilnius: LII leidykla.
43. Čepaitienė, R., 2013. Nacionalinis pasakojimas *versus* lokalsios istorijos: kultūrinės atminties raiška Lietuvos provincijoje. In: Nikžentaitis, A., sud., *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas*. Vilnius: LII leidykla, 229–264.
44. Čepaitienė, R., 2014. Vietos dvasia: prijaukinimas ar medžioklė? In: Čepaitienė, R., sud., *Vietos dvasios beiėškant*. Vilnius: LII leidykla, 22–72.
45. Čepaitienė, R., Mikailienė, R., 2017. *Pasaulis prasideda čia. Paveldo ugdymo principai mokyklinio amžiaus vaikams* (spaudoje).
46. Čepaitis, V., 2011. Kodėl pristigom drąsos įvertinti savo praeitį. *Kultūros barai*, 10, 62–70.
47. Čeponis, K., 1993. Esminiai pasiūlymai dėl kultūros ir gamtos paveldo apsaugos institucijų darbo ir struktūros reformų. *Atbalsis*, gruodis, 1.
48. Čepulytė, A., Kulevičius, S., 2012. Netradicinė akademinė vasara Sąjū sodyboje Balandiškyje. *Lietuvos istorijos studijos*, 30, 202–203.
49. Čepulytė, A., Vaitkevičius, V., 2013. Iš 1949 m. Lietuvos partizanų vadų susitikimo istorijos: laikas ir vieta. *Lietuvos istorijos studijos*, 32, 99–124.
50. Černiauskai A., M., 2014. Paminklas Dainavos apygardos partizanams [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2014-03-25-algimantas-ir-mindaugas-cerniauskai-paminklas-dainavos-apygardos-partizanams/115562> [žiūrėta 2016 m. vasario 3 d.].
51. Česnys, G., 1991. Gerai pasvarstykite. Ar dera drumsti mirusiųjų ramybę? *Sveikata*, 1, 5–7.
52. Dapkutė, D., 2004. Nuo Berno iki Paryžiaus: Lietuvos diplomatinės tarnybos ir VLIK'o santykiai. In: Petraitytė, A., sud., *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išėivijoje: Berno ir Paryžiaus konferencijų protokolai*. Vilnius: Versus Aureus, 5–30.
53. Debesis, M., 2015. Laisvės kovų atmintis. Įspūdžiai iš akademinės jaunimo stovyklos. *Lietuvos istorijos studijos*, 36, 161–163.

54. Dementavičius, J., 2011. Atsiminti negalima užmiršti: paminklų politiškumo klausimu. *In: Radžvilas, V., Dementavičius, J., Eidintas, A., Jokubaitis, A., Merkinaitė, S., Szlachta, B., sud., Istorijos subjektas kaip istorijos politikos problema.* Vilnius: Vilniaus universitetas, 91–112.
55. Dikel, T. N., Engdahl, B., Eberly, R., 2005. PTSD in Former Prisoners of War: Prewar, Wartime and Postwar Factors. *Journal of Traumatic Stress*, 1, 69–78.
56. Dirmeikis, E., 1993. Ginkluota rezistencija Kražių valsčiuje (1944-1954). *In: Tyla., A., vyr. red., Kražiai.* Vilnius; Kaunas: XXI amžius, 190–226.
57. Dupras, T. L., Schultz, J. J., Wheeler, S. M., Williams, L. J., 2006. *Forensic Recovery of Human Remains. Archaeological Approaches.* Boca Raton-London-New York-Singapore: Taylor & Francis Group.
58. Etkind, A., 2013. *Warped Mourning. Stories of the Undead in the Land of the Unburied.* Palo Alto: Stanford University Press.
59. Fajnhauz, D., 1991. 1863 metų pagrindinė valstybė Lietuvoje. *Lietuvos valstybės idėja (XIX a.-XX a. pradžia) (=Lietuvių atgimimo istorijos studijos, 3)*, 41–65.
60. Forbes, N., Page, R., Pérez, G., 2009. Introduction. *In: Forbes, N., Page, R., Pérez G., eds., Europe's Deadly Century: Perspectives on 20th century conflict heritage.* Swindon: English Heritage, 1–5.
61. Gailienė, D., 2008a. *Ką jie mums padarė: Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu.* Vilnius: Tyto alba.
62. Gailienė, D., 2008b. Psichologinių traumų visuomeninio pripažinimo problema. *Naujasis židinys-aidai, 3*, 86–95.
63. Gailius, B., 2006a. *Partizanai tada ir šiandien.* Vilnius: Versus Aureus.
64. Gailius, B., 2006b. Partizanų vadovybės įgaliojimų pripažinimo teisiniai pagrindai ir padariniai. *Genocidas ir rezistencija, 2*, 149–164.
65. Gailius, B., 2009. *1944–1953 m. partizanų karas šiuolaikinėje Lietuvos istorinėje, politinėje ir teisinėje kultūroje* [daktaro disertacija]. Vilniaus universitetas.

66. Gailius, B., 2010. Partizanų karas ir demokratija Europoje. *In: Adomėnas, M., sud., Libertas & Pietas: Lietuviškasis konservatizmas. Antologija 1993–2010.* Vilnius: Demokratinės politikos institutas, 271–292.
67. Gailius, B., 2011a. Partizanų diktatūra. *Politologija*, 2, 74–93.
68. Gailius, B., 2011b. Partizanų karas, Europos demokratija ir Lietuva. *In: Jurkutė, M., Šepetys, N., sud., Demokratija Lietuvoje: pilietiškumas ir totalitarizmas XX amžiaus istorijos lūžiuose.* Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 109–118.
69. Gailius, B., 2012. Tautos suverenitetas Lietuvos istorijoje. *In: Lopata, R., sud., Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys.* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 79–103.
70. Gaižutytė-Filipavičienė, Ž., 2015. Kultūrinė atmintis, kultūrinis kapitalas ir vizualumas. *Logos*, 84, 68–76.
71. Garlinski, J., 1975. The Polish Underground State (1939–1945). *Journal of Contemporary History*, 10 (2), 219–259.
72. Garmutė, A., 1996. *Tėvo vasara.* Kaunas: Aušra.
73. Gaškaitė, N., Kuodytė, D., Kašėta, A., Ulevičius, B., 1996. *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.* Kaunas: LPKTS.
74. Gaškaitė, N., 1997. *Pasipriešinimo istorija 1944–1953 metai.* Vilnius: Aidai.
75. Gaškaitė-Žemaitienė, N., 1998. *Žuvusiųjų prezidentas.* Vilnius: LGGRTC.
76. Gaškaitė-Žemaitienė, N., 1999. Prisikėlimo apygarda. *In: Malinauskaitė, A., sud., Laisvės kovos Prisikėlimo apygardoje.* Vilnius: LGGRTC; Šiaulių „Aušros“ muziejus, 8–91.
77. Genzelis, B., 2012. *Tautinės savimonės išlikimas ir brendimas Lietuvos okupacijos sąlygomis.* Vilnius: LGGRTC.
78. Girdzijauskas, V., Stašinskas, J., 1992. Kaltinamasis aktas bolševizmui. *Lietuvos Aidas*, 47 (kovo 7), 5.
79. Girnius, J., 1995. *Raštai.* 3. Vilnius: Mintis.

80. Girnius, K. K., 1990. *Partizanų kovos Lietuvoje*. Vilnius: Mokslas, „Atgimimo“ bendrovė.
81. González-Ruibal, A., 2011. The Archaeology of Internment in Francoist Spain (1936–1952). In: Myers, A., Moshenska, G., eds., *Archaeologies of Internment*. New York: Springer, 53–73.
82. González-Ruibal, A., 2012. From the Battlefield to the Labour Camp: Archaeology of Civil War and Dictatorship in Spain. *Antiquity*, 86, 456–473.
83. Gudavičius, H., 1995. Ar nutolsta Kazimieraičio legenda? *Šalčinis*, 15, 1.
84. Guoga, E., 1999. Išėjo broliai tėvynės ginti. *LKA*, 25, 46–94.
85. Halbwachs, M., 1996. *On Collective Memory*. Chicago; London: The University of Chicago Press.
86. Hirsch, E., 1995. Introduction: Landscape – Between Place and Space. In: Hirsch, E., O’Holand, M., eds., *The Anthropology of Landscape. Perspectives on Place and Space*. Oxford: Clarendon Press, 1–30.
87. Ivanovaitė, L., Petrauskas, G., 2014. Ignoto Nasutavičiaus Bondaro būrio bunkerio Pagrendos miške tyrimai. *ATL 2013 metais*, 471–476.
88. Ivaškevičius, M., 2002. *Žali*. Vilnius: Tyto alba.
89. Jakučionis, P., 2013. Įvadas. In: Navickienė, J., sud., *Laiko atodangos. Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos dvidešimtmetis: 1999–2013 veiklos metai*. Kaunas: LPKTS, 5–9.
90. Jankevičiūtė, G., 1995a. Apie paminklus tautinio atgimimo laikotarpiams. Lietuva 1918–1940 ir 1988–1993. *Menotyra*, 2, 56–64.
91. Jankevičiūtė, O., 1995b. Buvome kartu su išėjusiais. *Atbalsis*, (balandis), 1.
92. Jarutis, V., 2011. Kultūros paveldas, tautinė valstybė ir globalizacija: tarpusavio ryšiai ir įtakos. *Politologija*, 3, 87–116.
93. Jegelevičius, S., 2002. *Nemunaitis ir jo parapija*. 2. Vilnius: Katalikų akademija.
94. Jokubaitis, A., 2011. Liberalus istorijos pašalinimas. In: Radžvilas, V., Dementavičius, J., Eidintas, A., Jokubaitis, A., Merkinaitė, S., Szlachta, B.,

- sud., *Istorijos subjektas kaip istorijos politikos problema*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 35–55.
95. Jokubaitis, A., 2012. Tautinė valstybė, o ne kunigaikštystė. *In: Lopata, R., sud., Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 51–78.
96. Jokubauskas, V., 2011. Žvelgiant į ateitį: partizaninės kovos taktikos sklaida Lietuvoje ir jos įgyvendinimas 1944–1953 m. *Genocidas ir rezistencija*, 1, 51–68.
97. Jokubauskas, V., 2014. „Mažųjų kariuomenių“ galia ir paramilitarizmas: tarpukario Lietuvos atvejis. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
98. Jokubauskas, V., Vaičenonis, J., Vareikis, V., Vitkus, H., 2015. *Valia priešintis: paramilitarizmas ir Lietuvos karinio saugumo problemos*. Klaipėda: Druka.
99. Jurkutė, M., 2016., *Lietuvos partizanų karo atmintis: sovietinis, vietinis ir išėivijos pasakojimai* [daktaro disertacija]. Vilniaus universitetas.
100. Juškevičienė, A., 1998. Ką mes bendromis jėgomis nuveikėme per 10-metį. *In: Skučaitė, V., sud., Laiko atodangos. Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos dešimtmetis: 1988–1998*. Kaunas: LPKTS, 38–47.
101. Kairaitis, Z., 2013. Humanitarinės geografijos link. *Geografija ir edukacija: mokslo almanachas*, 1, 151–159.
102. Kaminskienė, A., 2015. Dainavos apygardos partizanų takais. *Tremtinys*, 35 (rugsėjo 18), 1, 7.
103. Karski, J., 1944. *Story of Secret State*. Boston: Houghton Mifflin Company.
104. Kasparas, K., 1997. Teorinė pasipriešinimo samprata ir klasifikacija. *LKA*, 20, 235–245.
105. Kasparas, K., 1999. *Lietuvos karas*. Kaunas: LPKTS.
106. Kasparas, K., 2002. *Lietuvos laisvės armija*. Kaunas: LPKTS.
107. Kasperavičius, J., 1974. Čia gyveno partizanai. *Kultūros barai*, 11, 18–20.
108. Kasperavičius, J., 1975. Žeminės vėl gyvena. *Kultūros barai*, 9, 52–54.

109. Kašėta, A., 1995a. Antisovietinio pasipriešinimo mastai Lietuvoje 1944–1953 m. *LKA*, 14, 65–72.
110. Kašėta, A., 1995b. Kiek buvo suimtų ir įkalintų antisovietinio pasipriešinimo dalyvių Lietuvoje pokario metais. *LKA*, 15, 57–90.
111. Katinauskienė, M., 2014a. Nugriauto pastato savininkų ir Sėlynės gyventojų nesantaiką įplieskė šiukšlės. *Gimtasis Rokiškis*, 53 (gegužės 13 d.), 3.
112. Katinauskienė, M., 2014b. Organizatorių lūkesčius išpildęs žygis „Laisvės vardan“ jau planuojamas kitiems metams. *Gimtasis Rokiškis*, 29 (kovo 13 d.), 4.
113. Kattago, S., 2009. War memorials and the politics of memory: The Soviet war memorial in Tallinn. *Constellations*, 16, 150–166.
114. Kavaliauskaitė, J., Ramonaitė, A., moksl. red., 2011. *Sąjūdžio ištakų beiėškant: nepaklusnių tinklaveikos galia*. Vilnius: Baltos lankos.
115. Kavaliauskas, P., 1992. *Metodologiniai kraėtotvarkos pagrindai* [habilitacinis darbas] Vilniaus universitetas.
116. Kavolėlytė, I., 2015. Peculiarities and Difficulties in Dark Tourism Managment and Consumption. *Acta Museologica Lithuanica. Sunkusis paveldas*. 2, 145–182.
117. Kaziulionis, V., 2005. *Dainavos apygardos partizanų atminties paminklai*. Varėna: V. Kaziulionis.
118. Kazlauskas, E., 2006. *Politinių represijų ilgalaikės psichologinės pasekmės* [daktaro disertacija]. Vilniaus universitetas.
119. Kazlauskas, G., 2007. Jau deėimt metų – partizanų takais. *Tremtinys*, 39 (spalio 19), 1.
120. Kentra, A., 1998. Atsiminimai apie Šilalės kraėto laisvės kovotojus. *Kęėtučio apygardos partizanai* (=Aitvarai, 6), 229–257.
121. Kęėtučio, 2009. Kęėtučio apygardos partizanų paminklas nuvylė. *XXI amžius* [interaktyvus], prieiga per internetą http://www.xxiamzius.lt/numeriai/2009/06/12/mraso_02.html [žiūrėta 2017 m. sausio 18 d.].

122. Kilinskaitė, R., 2013. Tragiškų istorinių įvykių reprezentavimo tendencijos: Kauno tvirtovės fortų atvejis. *Kauno istorijos metraštis*, 13, 259–272.
123. Kilinskas, K., 2016. Hibridinis karas: orientuojanti ar klaidinanti sąvoka analizuojant Rusijos karinius veiksmus Ukrainoje. *Lietuvos metinė strateginė apžvalga 2015–2016*, 14, 131–150.
124. Klimašauskas, B., 1966. Gyvi darbuose ir širdyje. *Komunistinis žodis*, 57 (gegužės 21), 2–3.
125. Klimavičius, J., 1994. Žodžiai kryžkelėje. Paveldas ir veldinys; palikimas ir paminklas, palaikas. *Terminologijos vagos*, 1, 8–17.
126. Kobiałka, D., Frackowiak, M., Kajda, K., 2015. Tree memories of the Second World War: a case study of common beeches from Chycina, Poland. *Antiquity*, 89, 683–696.
127. Kraniauskienė, S., 2003. *Tapatybės konstravimas biografijose: (kartos ir lyties identitetas XX a. lietuvių autobiografijose* [daktaro disertacija]. Vilniaus universitetas.
128. Krukauskienė, E., Šutinienė, I., Trinkūnienė, I., Vosyliūtė, A., 2003. *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*. Vilnius: Eugrimas.
129. Kulevičius, S., 2010. *Lietuvos paveldosaugos idėjiniai modeliai ir jų raiška praktikoje sovietmečiu* [daktaro disertacija]. Vilnius universitetas.
130. Kultūros keliai, 2016. Europos Tarybos Kultūros kelių programa [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://www.kpd.lt/europos-kulturos-keliai/> [žiūrėta 2017 m. vasario 6 d.].
131. Kuncevičius, A., Mosiejienė, R., 2014. Gynybinis paveldas Lietuvoje. *Tarptautinė konferencija Gynybinis paveldas Lietuvoje*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla; Valstybinė paminklosaugos komisija, 11–24.
132. Kuodytė, D., 1990. Kaip įamžinsime Lietuvos partizanų atminimą. *Tremtinys*, 7, 1.
133. Kuodytė, D., 1992a. Lietuvos rezistencijos centralizacijos klausimu. *LKA*, 3–4, 50–56.

134. Kuodytė, D., 1992b. Lietuvos rezistencijos centralizacijos klausimu (tęsinys). *LKA*, 5, 46–69.
135. Kuodytė, D., 1993. Lietuvos rezistencijos centralizacijos klausimu (pabaiga). *LKA*, 7, 61–73.
136. Kuodytė, D., 1995. Lietuvos laisvės armijos dokumentų rinkinys. *LKA*, 14, 14–50.
137. Kuzmienė, I., 1979. Partizanų šlovės ir buities muziejai. *Muziejai ir paminklai*, 1, 27–32.
138. Lapeikis, P., Masilionis, P., Paulauskas, V., sud., 2011. *Nepriklausomybės ir demokratijos žingsniai*. Vilnius: Gairės.
139. László, P., 2006. Interpretation in Cultural Tourism. In: Smith, M. K., Robinson, M., eds., *Cultural Tourism in a Changing World: Politics, Participation and (Re)presentation*. Clevedon, Buffalo, Toronto: Channel view publications, 227–243.
140. Liekis, A., 1998. *Sąjūdžio gimimas (=Lietuvių tauta, Kn. 3)*. Vilnius: Lietuvių tauta.
141. Lindy, J. D., Lifton, R. J., eds., 2001. *Beyond Invisible Walls: The Psychological Legacy of Soviet Trauma, Eastern European Therapists and Their Patients*. New York: Brunner-Routledge.
142. Lowenthal, D., 2010. Paveldo klastojimas. In: Čepaitienė, R., sud., *Gamtos ir kultūros paveldas: perteikimas ir ugdymas*. Vilnius: Eugrimas, 281–303.
143. Maceina, A., 1981. *Asmuo ir istorija*. Southfield: Ateitis.
144. Mackuvienė, A., 2016. Kovo 11-osios mozaika: nuo Lietuvai dovanojamų dainų iki geriausių darbuotojų pagerbimo ir žygio svarbiomis istorinėmis vietomis. *Gimtasis Rokiškis*, 30 (kovo 15 d.), 4.
145. Mačiulis, D., 2000. Kultūrinio kraštovaizdžio vieta paveldosaugoje. In: Bučas, J. ats. red., *Lietuvos kraštovaizdžio vertė ir savastis*. Kaunas: Technologija, 2000, 11–16.
146. Malinauskaitė, A., sud., 1999. *Laisvės kovos Prisikėlimo apygardoje*. Vilnius: LGGRTC; Šiaulių „Aušros“ muziejus.

147. Mallea-Olaetxe, J., Berryman, J. A., 2008. *Unspoken Messages – Basque Arborglyphs: Methods for Recording and Documenting Arborglyphs on Department of Defense Land* [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://www.denix.osd.mil/cr/upload/Unspoken-Messages-Basque-Arborglyphs-Methods-for-Recording-and-Documenting-Arborglyphs-on-Department-of-Defense-Land-Legacy-07-359.pdf> [žiūrėta 2016 m. kovo 22 d.].
148. Marcinkevičienė, D., sud., 2007. *Prijaukintos kasdienybės, 1945–1970 metai: biografiniai Lietuvos moterų interviu*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
149. Martynėnaitė, L., 2014. *Kraštovaizdžio konstravimas: gėlių darželiai Lietuvoje XX a. – XXI a. pradžioje*. Vilnius: LII leidykla.
150. Masilionis, P., sud., 2011. *Partizanų teroro aukų atminimo knyga*. Vilnius: Politika.
151. Matulevičienė, S., spaudai parengė, 2010. Romo Kauniečio laisvės kovų archyvas [su R. Kauniečiu kalbėjosi V. Vaitkevičius, A. Čepulytė ir J. Lingys]. *Liaudies kultūra*, 2, 51–55.
152. Matulis, R., 2005. Sibiro Šeduvą ir Baisogalą prisiminus. *Lietuvos Aidas*, 258 (lapkričio 7), 8–9.
153. Montvydaitė-Giedraitienė, I., 2002. Žemaičių priesaika: partizanų vadas Vladas Montvydas-Žemaitis ir jo kariai. *LKA*, 31, 5–22.
154. Moshenska, G., 2008. Ethics and Ethical Critique in the Archaeology of Modern Conflict. *Norwegian Archaeological Review*, 41 (2), 159–175.
155. Moshenska, G., 2009a. Contested Pasts and Community Archaeologies: Public Engagement in the Archaeology of Modern Conflict. In: Forbes, N., Page, R., Pérez, G., eds., *Europe's Deadly Century. Perspectives on 20th Century Conflict Heritage*. Swindon: English Heritage, 73–79.
156. Moshenska, G., 2009b. Resonant Materiality and Violent Remembering: Archaeology, Memory and Bombing. *International Journal of Heritage Studies*, 15 (1), 44–56.

157. Moshenska, G., 2010. Working with Memory in the Archaeology of Modern Conflict. *Cambridge Archaeological Journal*, 20 (1), 33–48.
158. Moshenska, G., 2012. *The Archaeology of the Second World War. Uncovering Britain's Wartime Heritage*. Barnsley: Pen & Sword Archaeology.
159. Moshenska, G., 2013. Conflict. In: Graves-Brown, P., Harrison, R., Piccini, A., eds., *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Contemporary World*. Oxford University Press, 351–363.
160. Nanartonis, V., sud., 1997. *Dainavos apygardos partizanų takais*. Vilnius: LGGRTC.
161. Ney-Krwawicz, M., 2001. The Polish Underground State and The Home Army (1939-45) [interaktyvus], prieiga per internetą http://www.polishresistance-ak.org/PR_WWII_texts_En/02_Article_En.pdf [žiūrėta 2017 m. sausio 3 d.].
162. Nikžentaitis, A., 2011a. XX a. diktatūrų laikotarpis Lietuvos gyventojų atminties kultūroje: dominuojanti ir diskriminuojama atmintis. In: Nikžentaitis, A., sud., *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties kultūros transformacijos XX-XXI a. Lietuvoje*. Vilnius: LII leidykla, 379–397.
163. Nikžentaitis, A., 2011b. Istorija, kolektyvinė atmintis, atminties ir atminimo kultūros. In: Nikžentaitis, A., sud., *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties kultūros transformacijos XX-XXI a. Lietuvoje*. Vilnius: LII leidykla, 7–24.
164. Nora, P., 2001. *Rethinking Prance (=Les Lieux de mémoire): State*. 1. London: The University of Chicago Press.
165. Nora, P., 2006. *Rethinking Prance (=Les Lieux de mémoire): Space*. 2. London: The University of Chicago Press.
166. Nora, P., 2007. Pasaulinė atminties viešpatija. In: Samalavičius, A., sud. *Europos kultūros profiliai: atmintis, tapatumas, religija*. Vilnius: Kultūros barai, 9–23.

167. Nora, P., 2009. *Rethinking Prance (=Les Lieux de mémoire): Legacies*. 3. London: The University of Chicago Press.
168. Nora, P., 2010. *Rethinking Prance (=Les Lieux de mémoire): Histories and Memories*. 4. London: The University of Chicago Press.
169. Noreika, D., 2015. Šauliai, Birželio sukilimas ir partizaninis karas: Šiaurės rytų Lietuvos atvejis. *Lituanistica*, 3 (101), 221–234.
170. Norkūnas, R., 2016. Sausio 12–osios naktinis žygis prie Kazimieraičio žeminės. *Šalcinis*, 97, 6.
171. Novickas, A., 2010. *Atminties įprasminimas miesto aikštėje: nuo paminklo iki patirčių erdvės*. Vilnius: Technika.
172. Parnarauskas, J., 1998. Partizanų kovos 1944–1953 metais Kelmės krašte. *Kęstučio apygardos partizanai (=Aitvarai, 6)*, 170–187.
173. Paulauskas, A., 2013. *Šilonys: Iš kaimo Kaišiadorių rajone istorijos. Kraštotyrininko mėgėjo užrašai*. Vilnius: Kriventa.
174. Pečiūraitė, A., 1992. Gražinti vardą. *Lietuvos aidas*, 53 (kovo 18), 9.
175. Petersen, R. D., 2001. *Resistance and Rebellion: Lessons from Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge University press.
176. Petrauskas, G., 2011. Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio štabo bunkerio Daugėliškių miške tyrimai. *ATL 2010 metais*, 515–522.
177. Petrauskas, G., Petrauskienė, A., 2014. Naujausiųjų laikų konfliktų archeologija: Lietuvos partizaninio karo tyrimų atvejis. *Lietuvos archeologija*, 40, 221–253.
178. Petrauskienė, A., 2015. Laisvės kovotojų prisiminimai: 1944–1953 m. partizaninio karo dalyvių vardynas. *Acta Museologica Lithuanica*, 2, 199–714.
179. Petrauskienė, A., 2016. Laisvės kovotojas ir vieta: kitoks partizanų vado Petro Bartkaus pasakojimas. *Genocidas ir rezistencija*, 2, 51–67.
180. Petrauskienė, A., Vaitkevičius, V., 2014. Kelyje į 1949 metų partizanų vadų susitikimą. *Lietuvos istorijos studijos*, 34, 104–130.

181. Pielmaier, L., Maercker, A., 2011. Psychological Adaptation to Life-threatening Injury in Dyads: the Role of Dysfunctional Disclosure of Trauma. *European Journal of Psychotraumatology*, 2, 1–12.
182. Pocius, A., 1998. Lietuvos laisvės kovos ir Kęstučio apygardos partizanai. *Kęstučio apygardos partizanai (=Aitvarai, 6)*, 60–160.
183. Pocius, A., 2002. Viduklės kraštas karų ir okupacijų audrose. In: Pocius, A., sud., *Viduklė*. Kaunas: Naujasis lankas, 179–328.
184. Pocius, M., 2009. *Kita mėnulio pusė: Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*. Vilnius: LII leidykla.
185. Politiniai, 1992. Politiniai kaliniai išvermingi. *Lietuvos Aidas*, 24 (vasario 5 d.), 2.
186. Putnaitė, N., 2007. Kas „Sava“ ir kas „Svetima“? Sovietinio lietuviškumo restitucijos bruožai. *Naujasis Židinys-Aidai*, 10, 463–473.
187. Racėnaitė, R., 2012. Pasakojantis pasaulis: regimojo kraštovaizdžio raiškos folklorinėje tradicijoje. In: Stundžienė, B., red., *Homo narrans: folklorinė atmintis iš arti*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 221–247.
188. Radžvilas, V., 2002. Dešiniojos politinės partijos Lietuvoje: kai kurie genezės ir formavimosi ypatumai. In: Radžvilas, V., sud., *Lietuvos politinė dešinė: posovietinio reiškinių bruožai*. Vilnius: Demokratinės politikos institutas, 9–32.
189. Radžvilas, V., 2012. Istorijos politikos kryžkelė: puoselėti ar neutralizuoti istorinį pasakojimą? In: Lopata, R., sud., *Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 13–50.
190. Ramanauskaitė-Skokauskienė, A., 2009. *Laisvės deklaracija ir jos signatarai*. Kaunas: Naujasis lankas.
191. Ramonaitė, A., 2015. Viešos nepaklusnumo demonstracijos: Etnokultūrinio sąjūdžio mobilizacinė galia. In: Ramonaitė, A., moksl red., *Nematoma sovietmečio visuomenė*. Vilnius: Naujasis židinys-aidai, 195–217.

192. Ramonaitė, A., Kavaliauskaitė, J., Klumbus, V., sud., 2015. *Kažkas tokio labai tikro: nepaklusniosios sovietmečio visuomenės istorijos*. Vilnius: Aukso žuvis.
193. Rátz, T., 2005. Interpretation in the House of Terror. In: Smith, M., Robinson, M., eds., *Cultural Tourism in a Changing World. Politics, Participation and (Re)presentation (=Tourism and Cultural Change, 7)*. Clevedon: Channel View Publications, 244–256.
194. Reinsone, S., 2015. Forbidden and sublime forest landscapes: narrated experiences of Latvian national partisan women after World War II. *Cold War History* [interaktyvus], prieiga per internetą <http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14682745.2014.986108> [žiūrėta 2015 m. spalio 10 d.].
195. Rigby, A., 2009. Memorialising war: the narratives of two European cities, Coventry and Dresden. In: Forbes, N., Page, R., Pérez, G., eds., *Europe's Deadly Century. Perspectives on 20th Century Conflict Heritage*. Swindon: English Heritage, 80–86.
196. Rimkus, H., 1996. Leipalingio partizanų palaikų perlaidojimas 1991 m. *Laisvės kovų archyvas*, 17, 64–88.
197. Rubšytė-Ūksienė T., Višilienė J., sud., 2015. *Atgiję paminkluose*. Kaunas: Naujasis lankas.
198. Rudienė, D., 1999a. Apie Genocido aukų muziejaus ginkluoto antisovietinio pasipriešinimo rinkinį. *Ką byloja KGB dokumentai (=Lietuvos archyvai, 13)*, 108–111.
199. Rudienė, V., 1999b. Kunigaikščio Žvelgaičio rinktinė. In: Malinauskaitė, A., sud., *Laisvės kovos Prisikėlimo apygardoje*. Vilnius: LGGRTC; Šiaulių „Aušros“ muziejus, 120–169.
200. Ruzgas, A., sud., 2010. *Rezistentų pagrindiniai periodiniai leidiniai: okupacijų metai, 1940–1989/ Leidinių sąvadas*. Vilnius: LGGRTC.
201. Safronovas, V., 2011a. Kultūrinė atmintis ar atminimo kultūra? Kultūrinės atminties teorijos taikymo modernių laikų tyrimams problemos. In: Nikžentaitis, A., sud., *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo*

- iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties kultūros transformacijos XX-XXI a. Lietuvoje*. Vilnius: LII leidykla, 39–64.
202. Safronovas, V., 2011b. Lietuvos atminimo politikos tendencijos po 1990 metų. In: Nikžentaitis, A., sud., *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo. Atminties kultūros transformacijos XX-XXI a. Lietuvoje*. Vilnius: LII leidykla, 337–378.
203. Safronovas, V., 2011c. *Praeities kaip konflikto šaltinis. Tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
204. Safronovas, V., 2014. Kas turi formuoti Tautos istorinę atmintį? [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/v-safronovas-kas-turi-formuoti-tautos-istorine-atminti.d?id=63685004> [žiūrėta 2016 m. sausio 16 d.].
205. Sajauskas, J., 2003. „Tauro“ apygardos partizanų slapyvardžių kilmė. *I Laisvę*, 141, 66–71.
206. Samalavičius, A., 2004. Postkomunistinės visuomenės atmintis ir amnezija. *Kultūros barai*, 2, 11–15.
207. Saunders, N., 2002. Excavating Memories: Archaeology and the Great War, 1914–2001. *Antiquity*, 76, 101–108.
208. Saunders, N., 2003. *Trench Art. Materialities and Memories of War*. Oxford: Berg.
209. Saunders, N., 2009. Nick Saunders: Launching the New Discipline of Modern Conflict Archaeology. *Current Archaeology*, 235, 35–40.
210. Savičius, G., 2012. *Partizanų spaudos paveldas Lietuvoje*. [Magistro darbas]. Vilniaus universitetas.
211. Scheide, C., 2011. Prasilenkiančios istorijos: Keletas pastabų apie partizanų sąjūdžius Rytų Europoje. In: Jurkutė, M., Šepetys, N., sud., *Demokratija Lietuvoje: pilietiškumas ir totalitarizmas XX amžiaus istorijos lūžiuose*. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 119–127.
212. Schlögel, K., 2009. Atminties vietos ir sluoksniai. *Kultūros barai*, 2, 2–9.

213. Sinkevičius, V., 2004. Įstatymo dėl Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos vaidmuo ir vieta Lietuvos teisės sistemoje. *Parlamentinės studijos: mokslo darbai*, 1, 15–27.
214. Skorupskis, T., 2009. 50 km žygis Tauro apygardos partizanų takais. Dalyvio įspūdžiai [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://tra.blogas.lt/50km-zygis-tauro-apygardos-partizanu-takais-dalyvio-ispudziai-5.html> [žiūrėta 2016 m. balandžio 8 d.].
215. Skučaitė, V., sud., 1998. *Laiko atodangos. Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjungos dešimtmetis*. Kaunas: LPKTS.
216. Slapšinskas, V., 1999. *Laisvės Vytis. Lietuvos laisvės armijos kariai Vakarų Lietuvoje (Kęstučio apygarda)*. Kaunas: LPKTS.
217. Staliūnas, D., 2001. Žuvusių karių kultas tarpukario Lietuvoje. *Nacionalizmas ir emocijos (Lietuva ir Lenkija XIX–XX a.)* (= *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, 17), 120–132.
218. Staliūnas, D., 2008. *Savas ar svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta*. Vilnius: Mintis.
219. Starkauskas, J., 2001. *Stribai. Ginkluotieji kolaborantai Lietuvoje partizaninio karo laikotarpiu (1944–1953)*. Vilnius: LGGRTC.
220. Stewart, P. J., Stratherno, A., eds., 2003. *Landscape, memory and history: anthropological perspectives*. London: Pluto Press.
221. Striužas, V., 2000. Švenčionių socialliberalai okupantus dar vis garbina. *Rytas* (Švenčionių r.), 6 (birželis), 2.
222. Striužas, V., 2003. Laisvės kova ir represijos Adučiškio krašte (1863, 1939–1954 m.). In: Balčiūnienė, V., sud., *Adučiškio kraštas*. Vilnius: Diemedžio leidykla, 131–163.
223. Stundžienė, B., Šiuolaikinė lietuvių folkloristika ir jos metodologiniai horizontai. In: Stundžienė, B., red., *Homo narrans: folklorinė atmintis iš arti*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 13–39.
224. Sužiedėlis, S., 1996, Istorijos politizavimas išeivijoje ir Lietuvoje. In: Tilvytienė, A., sud., *Priklausomybės metų (1940–1990) lietuvių*

- visuomenė: pasipriešinimas ir/ar prisitaikymas*. Vilnius: Baltos lankos, 10–28.
225. Šermukšnytė, R., 2006. *Lietuvos istorijos aktualinimas Lietuvos dokumentiniame kine ir televizijoje (1988–2005 m.)* [daktaro disertacija]. Vilniaus universitetas.
226. Šėmienė, D., 2012. *Istoriniai naratyvai Lietuvos paveldosaugoje 1990–2010 metais* [magistro darbas]. Vilniaus universitetas.
227. Šidiškis, T., 2008. Keturiasdešimt metų su žygeiviais. *Liaudies kultūra*, 3, 56–63.
228. Šimkūnaitė, D., 2007. *Kultūros paveldo kontrolė 1990–2006 m.* [magistro darbas]. Vilniaus universitetas.
229. Šmitienė, G., 2012. Apie „Brolių“ reikšmę nacionalinei kultūrai. *Šiaurės Atėnai*, 15, (balandžio 20), 8–9.
230. Šutinienė, I., 1997. Tautos istorijos mitai Lietuvos gyventojų sąmonėje. In: Poviliūnas, A., sud., *Istorinė sąmonė ir istorijos didaktika. Švietimo studijų sąsiuvinis, Nr. 2*. Vilnius: Solertija, 66–89.
231. Šutinienė, I., 1998. Tautos praeities interpretacijos ir nacionalizmo ideologija. In: Šlapkauskas, V., sud., *Lietuvos socialinės panoramos kontūrai*. Vilnius: Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas, 50–56.
232. Šutinienė, I., 2003. Įvadas. In: Šutinienė, I., sud., *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*. Vilnius: Eugrimas, 5–12.
233. Švedas, A., 2009. *Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985)*. Vilnius: Aidai.
234. Tamošiūnas, A., 2012. Radviliškio rajone įvyko 50 km naktinis žygis „Pergalių ir kovų keliais“. *Voruta* [interaktyvus], prieiga per internetą <http://www.voruta.lt/radviliskio-rajone-ivyko-50-km-naktinis-zygis-pergaliu-ir-kovu-keliais/> [žiūrėta 2016 m. balandžio 4 d.].
235. Thomas, J., 2011. Archaeological Investigations of Second World War Prisoner of War Camps at Fort Hood, Texas. In: Myers, A., Moshenska, G., eds., *Archaeologies of Internment*. New York: Springer, 147–169.

236. Tilden, F., 2010. Mūsų paveldo interpretacija. *In: Čepaitienė, R., sud., Gamtos ir kultūros paveldas: perteikimas ir ugdymas.* Vilnius: Eugrimas, 31–43.
237. Tininis, V., 2000. *Sniečkus: 33 metai valdžioje.* Vilnius: Vytautas Tininis.
238. Tyla, A., 2010. Valstybinės laisvės tradicija ir Lietuvos Sąjūdis: istorinis sąjūdžio kontekstas. *In: Genzelis, B., Rupšytė, A., sud., Kelias į Nepriklausomybę: Lietuvos Sąjūdis 1988–1991.* Kaunas: Šviesa, 5–16.
239. Traktatas, 1997. *Traktatas apie žygeivius.* Panevėžys: Panevėžio žygeivių sąjungos Panevėžio skyrius.
240. Trimonienė, R., 1996. Pradžia, kurios laukia visi. *Tautos atmintis*, 1, 6–7.
241. Trimonienė, R., 2009. Paminklai sovietinio genocido aukoms ir rezistencijos dalyviams atminti Lietuvoje (1941–1953, 1988–2009 m.). *Genocidas ir rezistencija*, 2, 180–202.
242. Truc, G., 2011. Memory of places and places of memory: for a Halbwachsian socio-ethnography of collective memory. *International Social Science Journal*, 62, 147–159.
243. Truska, L., 1989. Lietuvos valstiečių kolektyvizavimas. *Lietuvos istorijos metraštis. 1988 metai*, 79–90.
244. Truska, L., 2012. 1944–1953 metai: ką davė Lietuvai partizaninis karas? *In: Truska, L., sud., Tautinis atgimimas ir istorija*, Vilnius: Edukologija, 170–187.
245. Tuan, Y. F., 1974. *Topophilia: a study of environmental perception, attitudes, and values.* Engelwood Cliffs: Prentice Hall.
246. Tunbridge, J. E., Ashworth, G. J., 1996. *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict.* Chichester: John Wiley and Sons.
247. Ulevičius, B., 1991. Tauro apygardos istorijos apžvalga. *LKA*, 3–4, 15–49.
248. Urbanavičius, V., 1999. Nužudytieji ir gyvieji Lietuvoje. *In: Ignatavičius, I., sud., Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1998).* Vilnius: Vaga, 579–581.

249. Vaičaitis, V. A., 2016. Pagrindinės konstitucinės idėjos: valstybė, valdžia, vertybės. In: Vaičaitis, V. A., red., *Lietuvos konstitucionalizmo istorija. Istorinė Lietuvos Konstitucija, 1387 m. – 1566 m. – 1791 m. – 1918 m. – 1990 m.* Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 18–61.
250. Vaitiekus, S., 2011. *Tuskulėnai: egzekucijų aukos ir budeliai (1944–1947)*. Vilnius: LGGRTC.
251. Vaitkevičienė, D., 1997. Saulės sodai. *Liaudies kultūra*, 1, 27–35.
252. Vaitkevičius, V., 2012. Kraštovaizdžio skaitymas su patirties žodynu. *Liaudies kultūra*, 4, 50–61.
253. Vaitkevičius, V., 2014. *Neris. 2007 metų ekspedicija*. Vilnius: Mintis.
254. Vaitkuvienė, A., 2008. Nuo nacionalistinės link socialinės paveldosaugos – du paveldo bumai posovietinėje Lietuvoje. *Kultūros paminklai*, 13, 43–50.
255. Vaitkuvienė, A., 2010. *Kultūros palikimo įpaveldinimo procesai sovietinėje ir posovietinėje Lietuvoje* [daktaro disertacija]. Vilniaus universitetas.
256. Valero Escandell, J.R., 2009. Recovery of Spanish Civil War Sites in the Valencia Region: From Methodological Research to the Creation of Tourist Routes. In: Forbes, N., Page, R., Pérez, G., eds., *Europe's Deadly Century. Perspectives on 20th Century Conflict Heritage*. Swindon: English Heritage, 44–53.
257. Valunta, V., sud., 1997. Svėdasų partizanai (2). *LKA*, 21, 5–67.
258. Varbanova, L., 2011. Dissonant cultural heritage: a modern and complex research area: A short Talk with Daniela Simeonova-Koroudjieva [interaktyvus], prieiga per internet: <http://www.labforculture.org/en/groups/open/young-researchers-forum/voices-and-viewpoints/87243> [žiūrėta 2016 sausio 6 d.].
259. Varnaitė, D., 1996a. Partizanų slėptuvių, kautynių ir žuvimo vietų klausimu. *Kultūros paminklai*, 3, 63–75.
260. Varnaitė, D., 1996b. Šiandien – žinybų susirašinėjimas, ateityje – archyviniai dokumentai. *Laisvės kovų archyvas*, 19, 53–65

261. Vaskelienė, I., 2012. *Politinių represijų Lietuvoje ilgalaikės psichologinės pasekmės antrajai kartai* [daktaro disertacija]. Vilniaus universitetas.
262. Vėlius, G., 2011a. Lietuvos partizanų bunkerio Balandiščio kaime tyrinėjimai. *ATL 2010 metais*, 523–527.
263. Vėlius, G., 2011b. Partizanų vadavietės bunkerio Mėnaičių kaime tyrinėjimai. *ATL 2010 metais*, 527–531.
264. Vėlius, G., 2015a. Karaliaus Mindaugo (Kalnų) partizanų srities štabo bunkeris. *ATL 2014 metais*, 592–600.
265. Vėlius, G., 2015b. Partizanų kapavietė Miškiniškės kaime. *ATL 2014 metais*, 600–603.
266. Vėlius, G., Žygelis, D., 2013. Lietuvos partizanų bunkeriai Mėnaičių ir Balandiščio k. (Grinkiškio sen., Radviliškio r.). *Lietuvos archeologija*, 39, 177–234.
267. Vinogradnaitė, I., 2012. Istorija ir mąstymas tautomis: lietuvių istorinės sąmonės ir atminties būklė. In: Lopata, R., sud., *Istorija kaip politinio mąstymo veiksnys*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 141–178.
268. Višniūnas, A., 2008. Lukiškių aikštė – socialinio užsakymo evoliucija. Paminklas laisvės kovų dalyviams ar simbolis „Laisvė“? *Urbanistika ir architektūra*, 32 (4), 201–220.
269. Vitkus, H., 2011. Mažoji Lietuva kaip lietuvių atminties vieta: teorinis modelis. *Daugiareikšmės tapatybės tarpuerdvėse: Rytų Prūsijos atvejis XIX–XX amžiais* (=Acta Historica Universitatis Klaipedensis, 23), 203–233.
270. Vitkus, Z., 2008. Partizanų palaikų desakralizavimas pokario metais. *Naujasis židinys-aidai*, 6, 241–246.
271. Vitkūnas, M., 2016. Kovos Lietuvos istorinėje atmintyje: piliakalniai kaip „atminties vieta“. *Karo archyvas*, 31, 274–327.
272. Vosyliūtė, A., 2003. Pokario erdvė: žmogus ir vieta. In: Šutinienė, I., sud., *Socialinė atmintis: minėjimai ir užmarštys*. Vilnius: Eugrimas, 83–122.

273. Voverienė, O., 2007. *Lietuvos laisvės kovos karžygio Vaclovas Voveris-Žaibas*. Vilnius: Mokslo aidai.
274. Zarankin, A., Salerno, M., 2011. The Engineering of Genocide: An Archaeology of Dictatorship in Argentina. In: Myers, A., Moshenska, G., eds., *Archaeologies of Internment*. New York: Springer, 207–227.
275. Zavadckis, G., sud., 1998. *Universiteto žygeivių klubo metraštis*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
276. Zibolienė, D., 2015. Laisvės kovos sąjūdžio signataro gimtinėje statomas paminklas. *Gimtasis Rokiškis*, 83 (liepos 25), 1–2.
277. Zizas, R., 2014. *Sovietiniai partizanai Lietuvoje 1941–1944 m.* Vilnius: LII leidykla.
278. Žalimas, D., 1997. *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimas: pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę*. Vilnius: Atviros Lietuvos fondas.
279. Žalimas, D., 2010. 1990-ųjų kovo 11-osios Lietuvos Respublikos Nepriklausomybės atkūrimo akto reikšmė tarptautinei teisei. In: Adomėnas, M., sud., *Libertas & Pietas: Lietuviškasis konservatizmas. Antologija 1993–2010*. Vilnius: Demokratinės politikos institutas, 186–220.
280. Žilinskaitė, A., Vėlius, G., 2013. Genio grupės štabo bunkeris Zervynų–Palkabalio miške. *ATL 2012 metais*, 652–659.
281. Žilinskas, J., 2001. „Genocidas“ – sąvokos traktuotė Lietuvoje ir užsienyje. *Genocidas ir rezistencija*, 2, 109–114.
282. Žilinskienė, L., sud., 2014. *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
283. Žilytė, E., 2016. Partizanų vadų kolektyvinė biografija. *Lietuvos istorijos studijos*, 38, 84–112.
284. Žurženko, T., 2009a. Atminties geopolitika. *Kultūros barai*, 4, 16–19.
285. Žurženko, T., 2009b. Atminties geopolitika. *Kultūros barai*, 5, 12–27.

VIDEO MEDŽIAGA

1. *Kryžkelės*, 1992. [Video filmas]. Rež. V. Urbanavičius.
2. Kulikauskas, A., 2011. *Partizanų perlaidojimas* [interaktyvus]. Youtube, prieiga per internetą: <https://www.youtube.com/watch?v=wLYDLGqocyE> [žiūrėta 2016 m. sausio 22 d.].
3. *Metraštininkas*, 2010. [Video filmas]. Rež. J. Lingys.
4. *Nematomas forntas*, 2014. [Video filmas]. Rež. J. Ohman.
5. *Smogikai*, 2008. [Video filmas]. Rež. J. Ohman.

PRIEDŲ SĄRAŠAS

I. Dokumentai

- I.1. Laisvės kovų vietos aprašas.
- I.2. Partizanų kautynių aprašymo F op 1 forma.
- I.3. 1948 m. lapkričio 6 d. vykusių partizanų kautynių aprašymas pagal F op 1 formą.

II. Nuotraukos

- II.1. 1951 m. gegužės 20 d. Altoniškių miško (Kauno r.) bunkeryje išduoti žuvo keturi partizanai; vienas paimtas gyvas, vėliau sušaudytas. Siekiant išsaugoti atmintį apie vietą, medyje buvo įrėžta data ir kryžius, supiltas simbolinis kapas, kurie žymūs dar ir šiandien.
- II.2. Partizano Juozo Lukšos gimtinė Juodbūdžio k. (Prienu r.).
- II.3. Daukintiškės k. (Kelmės r.) senosios kapinės, kuriose prisiekdavo naujai į partizanų gretas įstoję laisvės kovotojai.
- II.4. Gegužinės Viešpaties Apreiškimo Švč. Mergelei Marijai bažnyčia (Kaišiadorių r.), kurios palėpėje 1945 m. buvo įrengta Didžiosios Kovos apygardos štabo slėptuvė.
- II.5. Įėjimo į Gegužinės Viešpaties Apreiškimo Švč. Mergelei Marijai bažnyčios palėpėje buvusią slėptuvę iš zakristijos antrojo aukšto vaizdas.
- II.6. Didžiosios Kovos apygardos B rinktinės Titnago būrio partizanai atviro tipo stovykloje prie laikinos palapinės.
- II.7. Amžininkas Jonas Klimašauskas mena, kad šioje sodyboje Palmajės k. (Ignalinos r.) 1945 m. birželio 15–20 d. vyko Rytų Lietuvos partizanų vadų susitikimas.
- II.8. Aukštaitijos partizanai prie žeminės.
- II.9. Prisikėlimo apygardos Maironio rinktinės Birutės tėvūnijos štabo bunkeris Daugėliškių miške (Raseinių r.) 2010 m. vykdytų archeologinių tyrimų metu.

- II.10. Kęstučio apygardos partizanų Vlodo Mišeikio ir Aldonos Gedutytės vestuvinė nuotrauka.
- II.11. 1953 m. kovo 6 d. Panevėžio saugumo darbuotojai prie partizanų ryšininkės Adelės Rinkevičiūtės namų Ūtos k. (Panevėžio r.) surado slėptuvę su partizanų nuotraukomis, spauda ir dokumentais. Byloje kaip papildoma kaltinamoji informacija pridėtos šešios saugumo darbuotojų darytos slėptuvės nuotraukos.
- II.12. Prie Nazarankos pušies (Utenos r.) po samanomis partizaninio karo metais veikė „pašto dėžutė“. Nuotraukoje ryšininkas Vladas Tursa, 1997 m.
- II.13. Tamoviškių k. (Radviliškio r.), vietinių vadintu Vėtrinyne, 1950 m. liepos 30–31 d. naktį partizanų susitikimo metu žuvo 4 Maironio rinktinės Kudirkos tėvūnijos partizanai. 1966 m. šioje vietoje buvo įkurta Šaukoto girininkija. 1979 m. girininkas Tadas Žaltauskas norėdamas įamžinti čia žuvusių partizanų atminimą pasodino 4 ąžuoliukus.
- II.14. Šiluvos aikštė (Raseinių r.). Prie tarpukariu sodinto ąžuolo (nuotraukos dešinėje) buvo niekinami laisvės kovotojų kūnai. Geltonas pastatas centre – partizano Prano Taučo gyvenamasis namas, kuriame 1945–1946 m. veikė Šiluvos valsčiaus NKVD–MVD–MGB poskyris.
- II.15. 1944–1953 m. šioje vietoje po Antrojo pasaulinio karo likusiuose apkasuose buvo užkasami apylinkėse žuvę laisvės kovotojai. Atgimimo metais ši vieta sutvarkyta, supiltas Veiverių skausmo kalnelis (Prienu r.).
- II.16. Laikina partizanų palaikų slėpimo vieta – bulvių duobės. Basionių piliakalnis (Kaišiadorių r.).
- II.17. Kraštotyrininko Antano Paulausko duomenimis, Šilonių k. kapinėse (Kaišiadorių r.) įvairiu metu palaidotos kelios dešimtys partizanų, jų rėmėjų ir tremtinių. Nuotraukoje matyti partizanų Prano Dzeventlausko, Antano Kinderevičiaus, Prano Kinderevičiaus ir Albino Taparausko kapai.

II.18. 1949 m. kovą 16 d. Romo Šukevičiaus vadovaujami partizanai Vlodo Barkausko namuose Skomaičių k. (Radviliškio r.) už šnipinėjimą ir skundimą Karo lauko teismo sprendimą įvykdė sribui Povilui Savičiui bei Kazimierui ir Onai Narbutams. 1963 m. darytoje nuotraukoje pažymėta vieta, kur buvo sušauti Narbutai.

III. Diagramos

III.1. Registrinių partizaninio karo paveldo objektų diagrama pagal skirtingą vertingųjų sąvybių pobūdį ir įpaveldinimo metus.

III.2. Registrinių partizaninio karo paveldo objektų diagrama pagal skirtingą vertingųjų sąvybių pobūdį.

III.3. Autentiškoje vietoje atstatytų Lietuvos partizanų bunkerių ir žeminių skaičiaus kaita.

IV. Schemos

IV.1. 1946 m. pavasarį Palapišių miške (Raseinių r.) buvo įrengtos dvi partizanų stovyklos: Žemutinė (vad. V. Lazdauskas) ir Aukšutinė (vad. P. Morkūnas).

IV.2. Remiantis partizanės A. Radzevičiūtės-Liaudeneckienės prisiminimais atkurtas Plekaičių k. (Raseinių r.) partizaninio karo metų žemėlapis pagal gyventojų nuotaikas partizanų atžvilgiu. Terminija – A. Radzevičiūtės-Caporkienės.

IV.3. Tokią ryšių schemą (LYA išliko tik vertimas į rusų kalbą) Tauragės apskrities MGB skyrius paėmė 1947 m. sausio 18 d. sunaikinęs Lydžio rinktinės štabą. Didžiosiomis raidėmis užkodotas OS pavadinimas, paryškintomis mažosiomis raidėmis – partizanų būriai, neparyškinti – ryšininkai.

IV.4. Partizano L. Mingilo nupiešta Užpelkių kautynių, vykusių 1949 m. rugpjūčio 13 d., schema.

IV.5. Šiluvos valčiaus MVD būstinės schema parengta 1946 m. rugpjūčio 20 d., kai iš jos po sulaikymo pabėgo dvi partizanų ryšininkės – seserys Aleksandra ir Veronika Radzevičiūtės. Iki antrosios sovietinės okupacijos pradžios ši sodyba priklausė P. Taučiui. Jis 1941 m. pabėgo

iš Červenės (Baltarusija), o nuo 1945 m. pavasario tapo P. Morkūno būrio partizanų.

IV.6. Pagal partizanų schemą sovietų perpieštas Žaslių miestelio (Kaišiadorių r.) planas su pažymėtomis okupacinės valdžios būstinėmis. Manoma, kad partizanai ruošėsi Žaslių miestelio puolimui, schema į saugumo rankas pateko 1947 m.

IV.7. LLKS Vyriausiosios vadovybės veikimo ir pavaldumo schema.

V. Žemėlapiai

V.1. Disertacijoje (p. 48–51) minimų skirtingų partizaninio karo vietų (remiantis sk. 3.2.) žemėlapis.

V.2. Registrinių partizaninio karo paveldo objektų paplitimas pagal rajonus.

V.3. Apskritimu pažymėtos Liongino Savičiaus ir Ipolito Siudiko sodybos Geručių k. (Radviliškio r.), kuriose buvo įrengtos Prisikėlimo apygardos štabo būstinės. Dėl upelio, kuris tekėjo griova, bunkeriai kaime buvo sąlyginai saugūs.

V.4. Iš literatūros, prisiminimų ir lauko tyrimų žinomos ankstyvosios (1945–1946 m.) partizanų stovyklos.

VI. Rekomendacijos

VI.1. Rekomendacija valstybės institucijoms dėl partizaninio karo vietų inventorizacijos ir įpaveldinimo.

PRIEDAI

I. Dokumentai

I.1. Laisvės kovų vietos aprašas (*parengė A. Petrauskienė*).

Laisvės kovų vietos aprašas

1. Tipas –
2. Vietos adresas (rajonas, seniūnija, kaimas, gatvė, miškas, kvartalas) –
3. Koordinatė –
4. Žemės nuosavybė –
5. Vertybės aprašas
 - a) Išlikimo laipsnis –
 - b) Išmatavimai –
 - c) Supanti aplinka, reljefas –
6. KVR –
7. Istoriniai duomenys
 - a) Įvykio /pastatymo data –
 - b) Partizanų apygarda, rinktinė –
 - c) Susiję asmenys –
 - d) Įvykio pasakojimas –
 - e) Istorinis vietos pavadinimas –
8. Įamžinimas
 - a) Atminimo ženklo rūšis –
 - b) Išmatavimai –
 - c) Įrašai, užrašai –
 - d) Atminimo ženklo iniciatoriai –
 - e) Įamžinimo data –
 - f) Būklė –
 - g) Kitos įamžinimo vietos –
9. Šaltinis
10. Lanke asmenys –
11. Aprašą užpildė –
12. Data –
13. Bibliografija
14. Papildomi komentarai

I.3. 1948 m. lapkričio 6 d. vykusių partizanų kautynių aprašymas pagal F op 1 formą (LYA, f. K-5, ap. 1, b. 156, l. 14, 14v).

F op 1
Ištrauka

DEŠ
48 XII 12 U V
276
Pranešimas Nr. 6 /PLAD 4/

1. 1948. XI. 6 d. Ariogalos valsq.,
Pagainvio km., Juodžių miške 37 kv.
2. Miškas - pamiškė. 3. Rukas. 4. 6d. 7 val.
30 min. 5. a/5, c/3, d/2. 6. a/9, b/2, c/5,
d/2. 7. Rusų garnizonas. 8. Išgirdus ry-
te šūviams buvo pastebėta kaimė ru-
sų. Išžvalgius ir nieko nepastebėjus
buvo rengtasi grįžti į stovyklą.
9. Priešas pastebėjęs einančias ša-
liū miško dvi moteris kurias stabdė,
bet šios nekreipdamos dėmesio suėjo
į mišką, esantieji netoliau kaip per
du šimtus metrų rusai nusekė su šu-
nimis į mišką. 10. Įtarė partizanų
ryšiniakes. 11. Visiems kruvoje besi-
šnekučiuojant, visai pamiškėje P. Pau-
lius nugirdęs trėkėtelėjimą nuėjo
pasižvalgyti, pasitraukęs nuo būrio
per 20 metrų, pastebėjo nuo savęs
10-15 metrų besidestančius rusus,
kurie anksčiau pastebėjo bandė ap-
šaudyti, tuo pačiu momentu kai pir-
mieji rusai vienas nuo antro per
5-6 metrus gulon kreipė vamzdžius į
P. Paulių, Paulius staigiai susioren-
tavęs į pirmąjį rusą paleido dvi
serijas aštuonių šuvių, kliudimas buvo
vykęs todėl sekantieji nesusivokė
/ versti/

ištikti staigmenos dėsė. P. Paulius atšo-
kęs per 10 metrų į šalį sukomandavo šau-
dyti ir trauktis gilyn į mišką, nes deli-
nys nebuvo supratęs staigmenos ir nežino
je kas saudo, po komandos šaudyti mums ati-
darius trumpe ir stiprią ugnį, rusai mus
besitraukiančius nepersikiojo, tik vietoje
atidarė stiprią, netvarkingą ugnį ir pasi-
ėmė sužeistąjį, paskubomis bėgo iš miško.
12. 6 d. 12 7 val. 45 min. 13. Nebuvo. 14. b/1
15. Nebuvo. 16. Nebuvo. 17. Nebuvo. 18. Nebuvo.
19. Nebuvo. 20. Labai gera. 21. P. Paulius pa-
sižymėjo gera orientacija sugebėjęs laiku
ir taikliai atidengti ugnį. P. Nemunėlis ge-
rai vykdė duotąją komandą. 22. Prieš kautynes bu-
buvo susiburta pasišnekučiuoti, o tuo momentu
iš užnugario pastebėti rusai, kurie išmiš-
ke apsupdami galėjo išstumti į lygų lau-
ką. 23. Po įvykie rusai nustatė, jog susiti-
ke tik supraciamočiais P. Neturėdami tuo kartu
stambesnių jėgų, akcijų nedarė. 24. Nebuvo.
25. Nenukentėjo. 26. Dėl tikrai nesužinotų
rezultatų kautynių aprašymas pavėluotas
pasiųsti į DEŠ. 27. Nėra. 28. 1948. XII. 15 d.

/ - /
PLAV

DEV

1. c. DEŠ InSkV p.

II. Nuotraukos

II.1. 1951 m. gegužės 20 d. Altoniškių miško (Kauno r.) bunkeryje išduoti žuvo keturi partizanai; vienas paimtas gyvas, vėliau sušaudytas. Siekiant išsaugoti atmintį apie vietą, medyje buvo įrėžta data ir kryžius (raudonas apskritimas), supiltas simbolinis kapas, kurie žymūs dar ir šiandien (*A. Petrauskienės nuotr.*).

II.2. Partizano Juozo Lukšos giminė Juodbūdžio k., Prienų r.
(*A. Petrauskienės nuotr.*)

II.3. Daukintiškės k. (Kelmės r.) senosios kapinės, kuriose prisiekdavo naujai į partizanų gretas įstoję laisvės kovotojai (*A. Bagdonavičiaus nuotr.*).

II.4. Gegužinės Viešpaties Apreiškimo Švč. Mergelei Marijai bažnyčia (Kaišiadorių r.), kurios palėpėje 1945 m. buvo įrengta Didžiosios Kovos apygardos štabo slėptuvė. Punktyras žymi buvusios slėptuvės ribas (*A. Petrauskienės nuotr.*).

II.5. Įėjimo į Gegužinės Viešpaties Apreiškimo Švč. Mergelei Marijai bažnyčios palėpėje buvusią slėptuvę iš zakristijos antrojo aukšto vaizdas (*A. Petrauskienės nuotr.*).

II.6. Didžiosios Kovos apygardos B rinktinės Titnago būrio partizanai atviro tipo stovykloje prie laikinos palapinės (R. Kauniečio asmeninis archyvas).

II.7. Amžininkas Jonas Klimašauskas mena, kad šioje sodyboje Palmajės k. (Ignalinos r.) 1945 m. birželio 15–20 d. vyko Rytų Lietuvos partizanų vadų susitikimas (D. Vaitkevičienės nuotr.)

II.8. Aukštaitijos partizanai prie žeminės
(*R. Kauniečio asmeninis archyvas*).

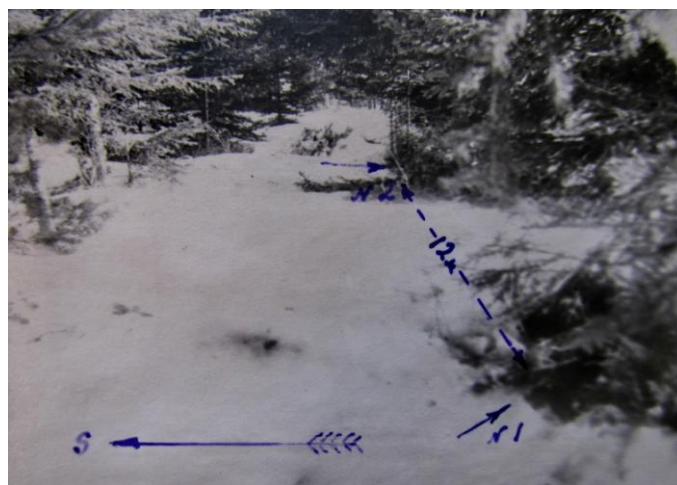
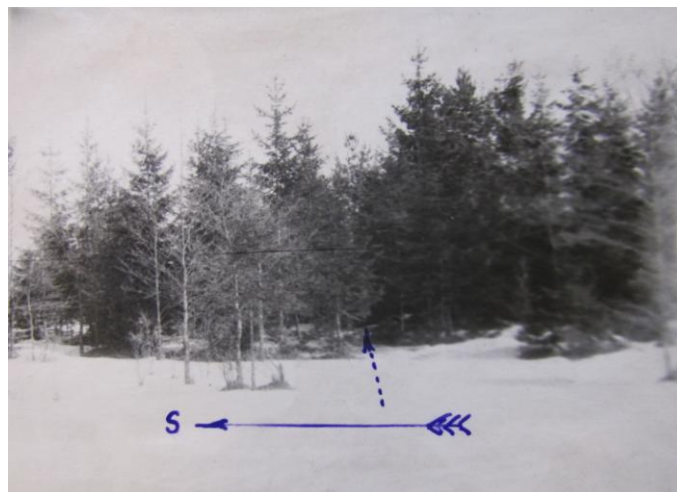
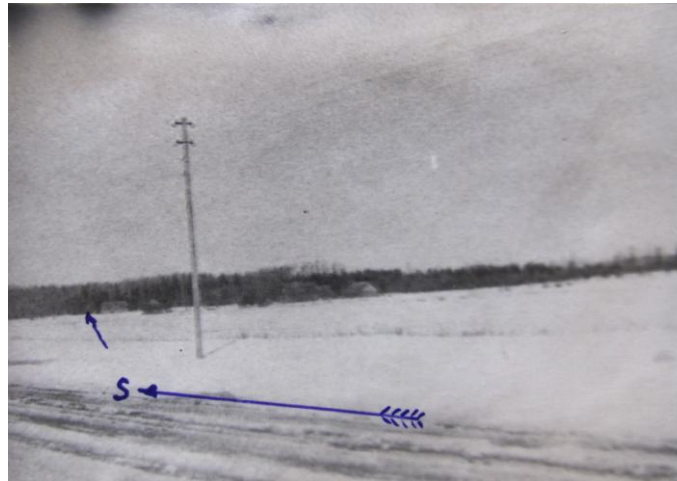
II.9. Prisikėlimo apygardos Maironio rinktinės Birutės tėvūnijos štabo bunkeris Daugėliškių miške (Raseinių r.) 2010 m. vykdytų archeologinių tyrimų metu
(*V. Vaitkevičiaus nuotr.*).

II.10. Kęstučio apygardos partizanų Vlado Mišeikio ir Aldonos Gedutytės vestuvinė nuotrauka
(*R. Kauniečio asmeninis archyvas*).

II.11. 1953 m. kovo 6 d. Panevėžio saugumo darbuotojai prie partizanų ryšininkės Adelės Rinkevičiūtės namų Ūtos k. (Panevėžio r.) surado slėptuvę su partizanų nuotraukomis, spauda ir dokumentais. Byloje kaip papildoma kaltinamoji informacija pridėtos šešios saugumo darbuotojų darytos slėptuvės nuotraukos (*LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15792, T. 6, l. 1-2*).

- II.12. Prie Nazarankos pušies (Utenos r.) po samanomis partizaninio karo metais veikė „pašto dėžutė“. Nuotraukoje ryšininkas Vladas Tursa, 1997 m. (*B. Juodzevičiaus nuotr.*).

- II.13. Tamoviškių k. (Radviliškio r.), vietinių vadintu Vėtrinyne, 1950 m. liepos 30–31 d. naktį partizanų susitikimo metu žuvo 4 Maironio rinktinės Kudirkos tėvūnijos partizanai. 1966 m. šioje vietoje buvo įkurta Šaukoto girininkija. 1979 m. girininkas Tadas Žaltauskas norėdamas įamžinti čia žuvusių partizanų atminimą pasodino 4 ąžuoliukus. (*V. Vaitkevičiaus nuotr.*).

- II.14. Šiluvos aikštė (Raseinių r.). Prie tarpukariu sodinto ąžuolo (nuotraukos dešinėje) buvo niekinami laisvės kovotojų kūnai. Geltonas pastatas centre – partizano Prano Taučo gyvenamasis namas, kuriame 1945–1946 m. veikė Šiluvos valsčiaus NKVD–MVD–MGB poskyris (*A. Petrauskienės nuotr.*).

II.15. 1944–1953 m. šioje vietoje po Antrojo Pasaulinio karo likusiuose apkasuose buvo užkasami apylinkėse žuvę laisvės kovotojai. Atgimimo metais ši vieta sutvarkyta, supiltas Veiverių skausmo kalnelis, Prienų r. (*G. Petrausko nuotr.*).

II.16. Laikina partizanų palaikų slėpimo vieta – bulvių duobės. Basionių piliakalnis, Kaišiadorių r. (*G. Petrausko nuotr.*)

II.17. Kraštotyrininko Antano Paulausko duomenimis, Šilonių kaimo kapinėse (Kaišiadorių r.) įvairiu metu palaidotos kelios dešimtys partizanų, rėmėjų ir tremtinių. Nuotraukoje matyti partizanų Prano Dzeventlausko, Antano Kinderevičiaus, Prano Kinderevičiaus ir Albino Taparausko kapai (*A. Petrauskienės nuotr.*).

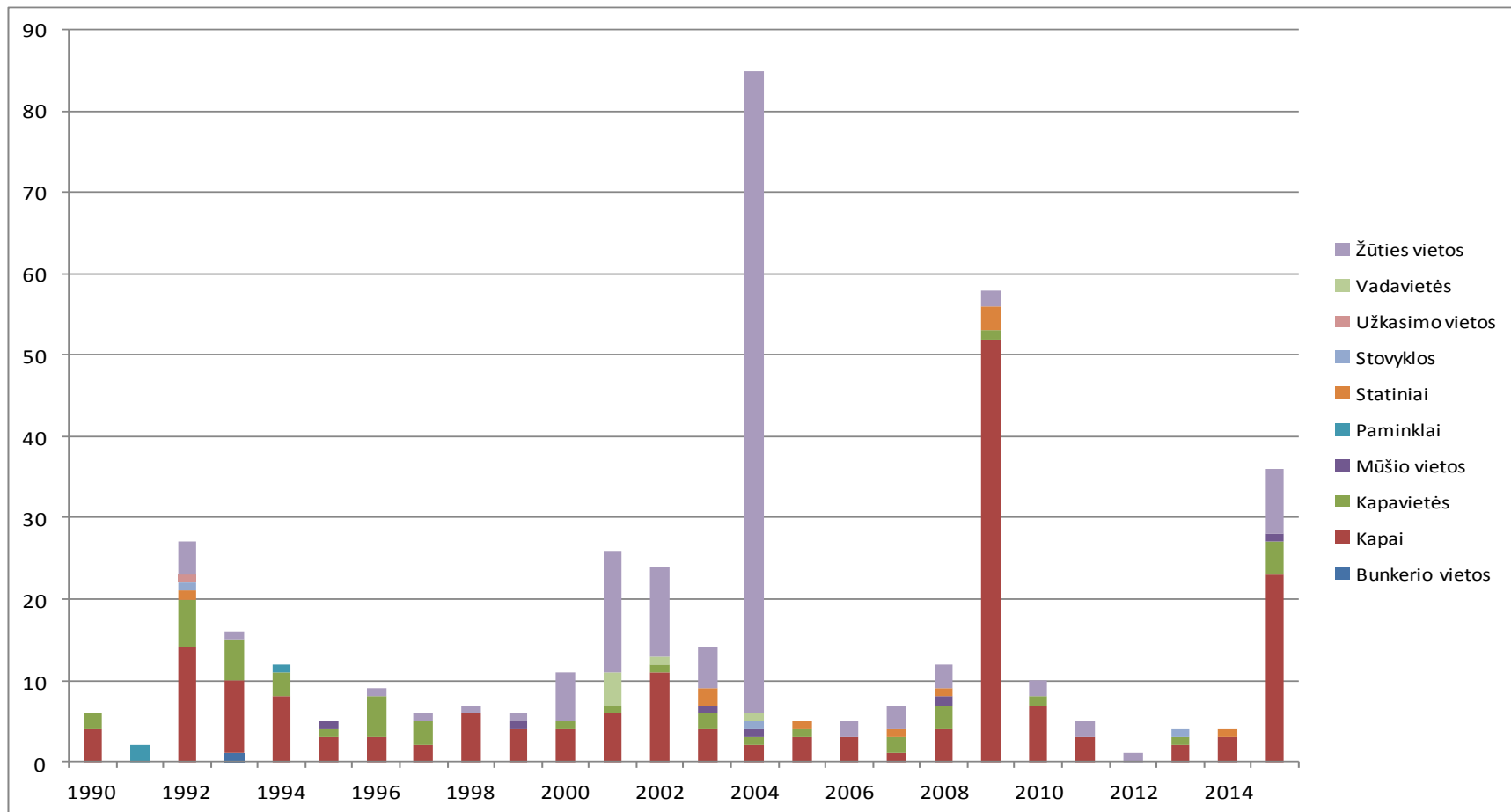

- II.18. 1949 m. kovą 16 d. Romo Šukevičiaus vadovaujami partizanai Vlado Barkausko namuose Skomaičių k. (Radviliškio r.) už šnipinėjimą ir skundimą Karo lauko teismo sprendimą įvykdė sribui Povilui Savičiui bei Kazimierui ir Onai Narbutams. 1963 m. darytoje nuotraukoje pažymėta vieta, kur buvo sušauti Narbutai (*LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47303/3, T. 2, l. 103; ten pat, f. K-5, ap. 1, b. 129, l. 93–94*).

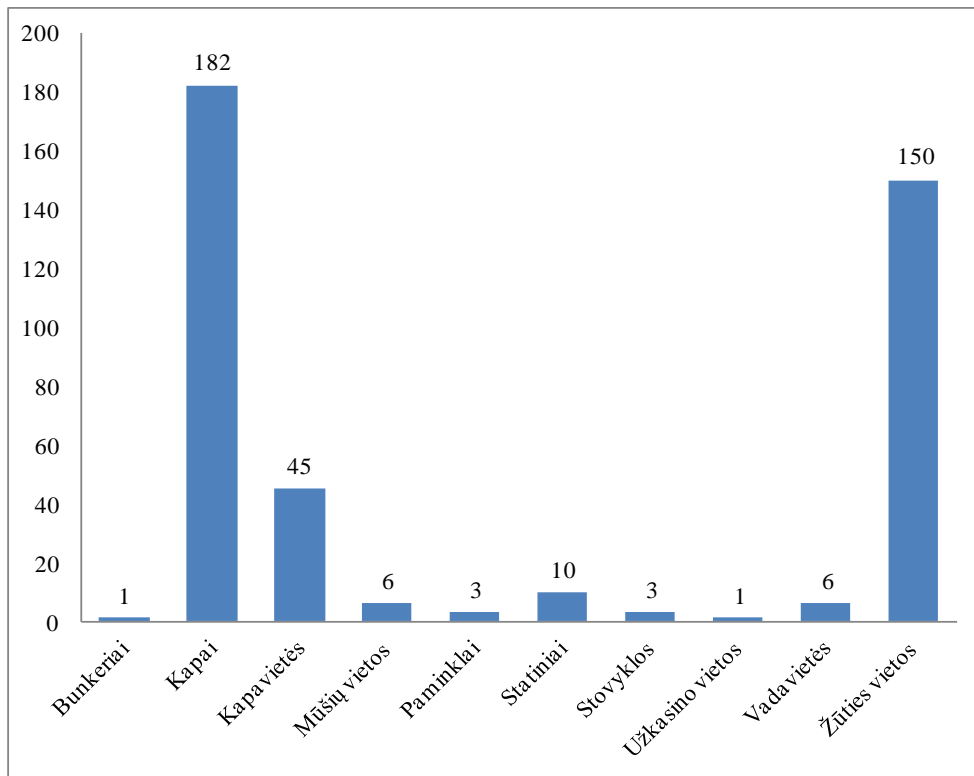

III. Diagramos

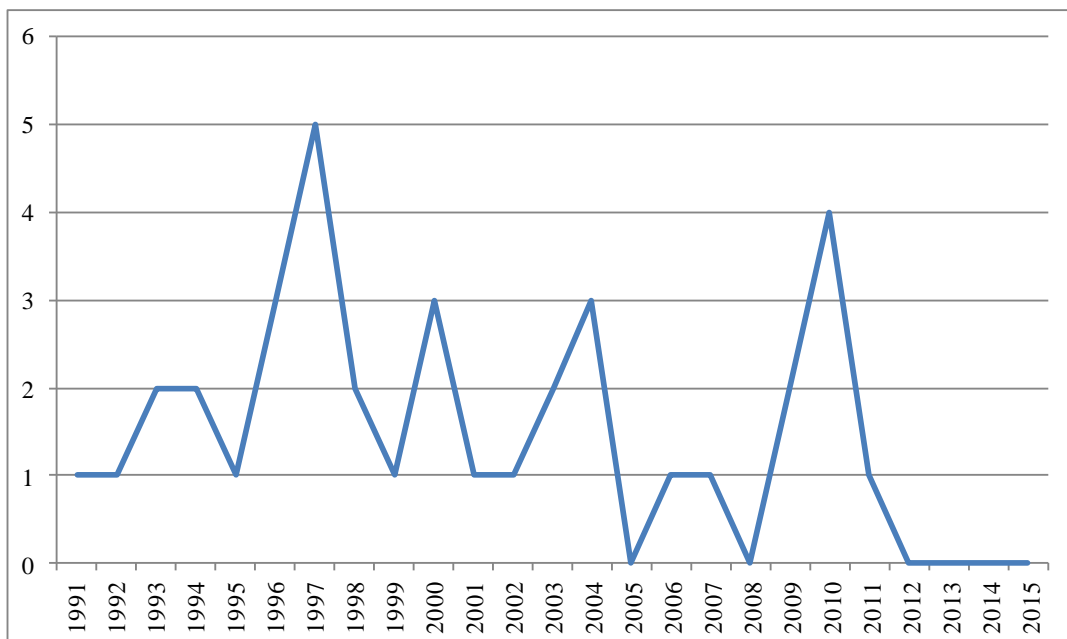
III.1. Registrinių partizaninio karo paveldo objektų diagrama pagal skirtingą vertingųjų savybių pobūdį ir įpaveldinimo metus (diagrama sudaryta remiantis Registre esančiais duomenimis; 2004 m. visi pateko iš laikinos apskaitos).

III.2. Registrinių partizaninio karo paveldo objektų diagrama pagal skirtingą vertingųjų sąvybių pobūdį (diagrama sudaryta remiantis Registre esančiais duomenimis).

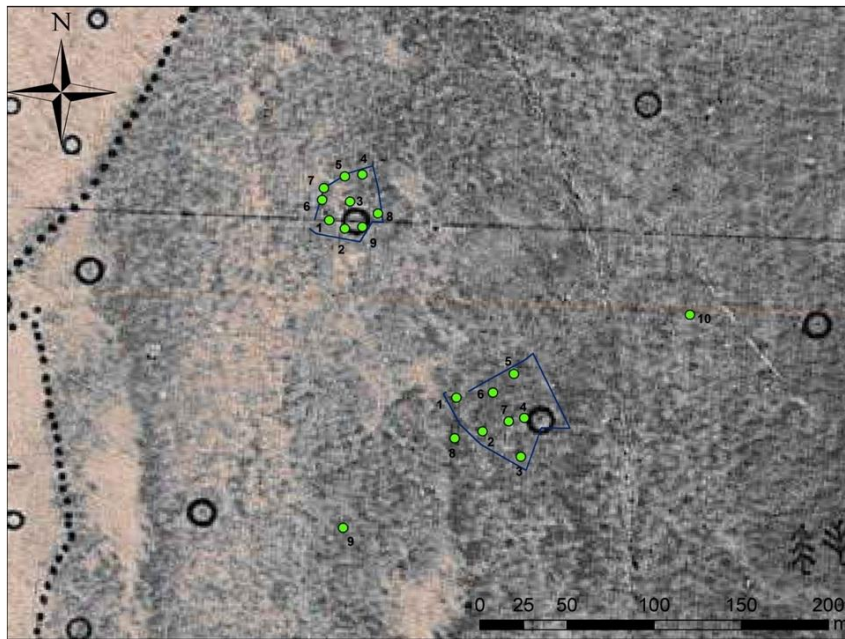

III.3. Autentiškoje vietoje atstatytų Lietuvos partizanų bunkerių ir žeminių skaičiaus kaita (diagrama sudaryta remiantis autorės lauko tyrimų duomenimis).

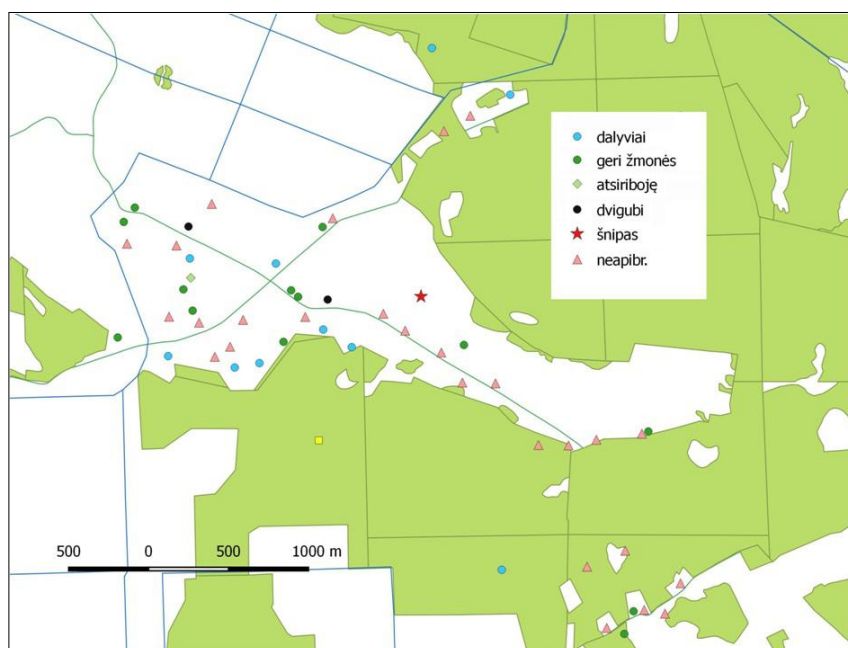

IV. Schemos

IV.1. 1946 m. pavasarį Palapišių miške (Raseinių r.) buvo įrengtos dvi partizanų stovyklos: Žemutinė (vad. V. Lazdauskas) ir Aukšutinė (vad. P. Morkūnas). Žali taškai žymi 2010 m. žvalgymų metu užfiksuotas išlikusias žeminių, bunkerių, slėptuvių, kulkosvaidžių lizdų vietas, mėlyna linija – apkasą (G. Petrausko schema).

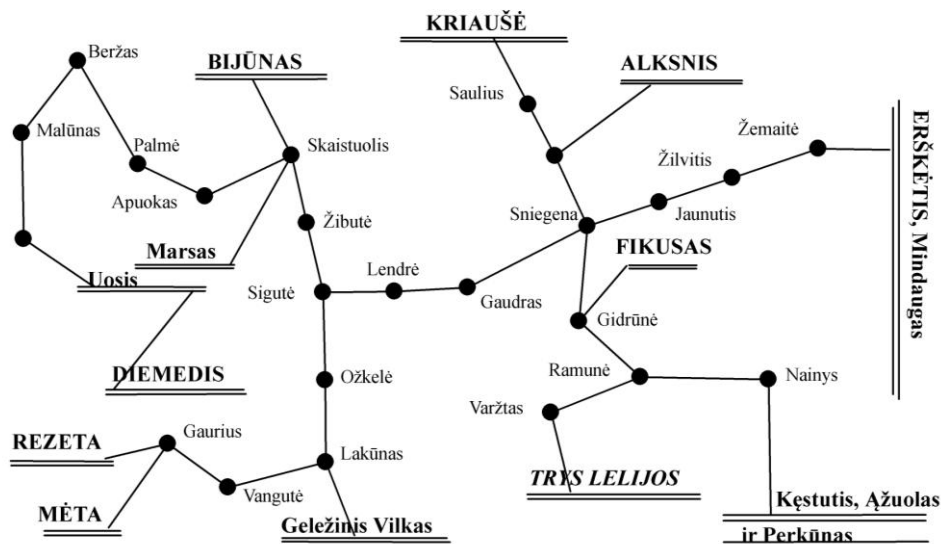

IV.2. Remiantis partizanės A. Radzevičiūtės-Caporkienės prisiminimais atkurtas Plekaičių k. (Raseinių r.) partizaninio karo metų žemėlapis pagal gyventojų nuotakas partizanų atžvilgiu. Terminija – A. Radzevičiūtės-Caporkienės. (V. Vaitkevičiaus brėž.)

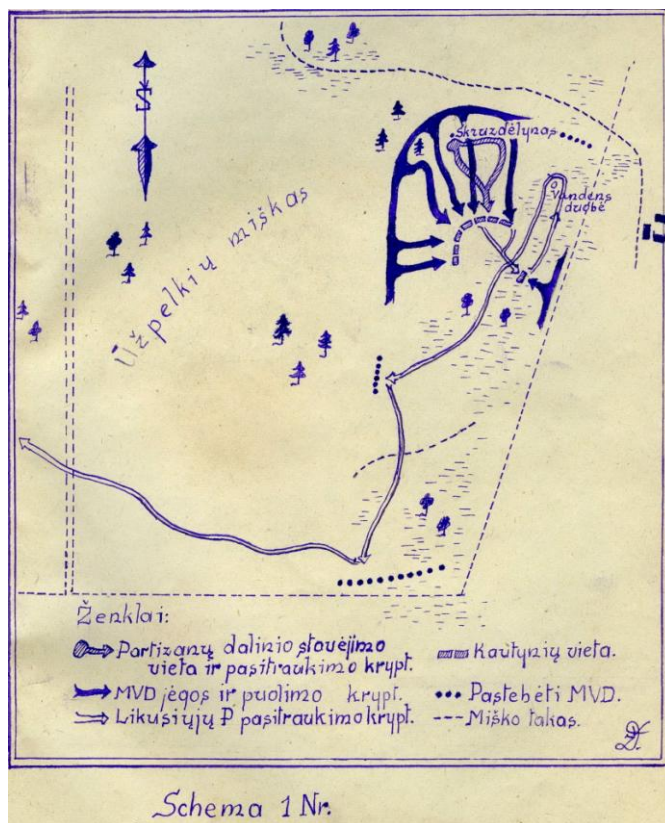

IV.3. Tokią ryšių schemą (LYA išliko tik vertimas į rusų kalbą) Tauragės apskrities MGB skyrius paėmė 1947 m. sausio 18 d. sunaikinęs Lydžio rinktinės štabą. Didžiosiomis raidėmis užkoduotas Organizacinio sektoriaus pavadinimas, paryškintomis mažosiomis raidėmis – partizanų būriai, neparyškinti – ryšininkai (LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10115/3, T. 2, l. 550-14).

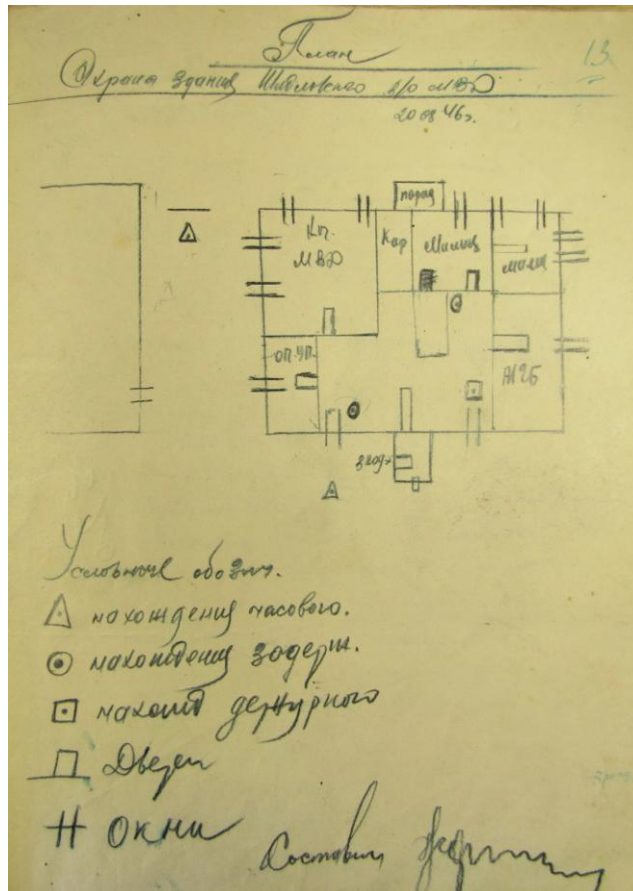
Lydžio rinktinės ryšių schema

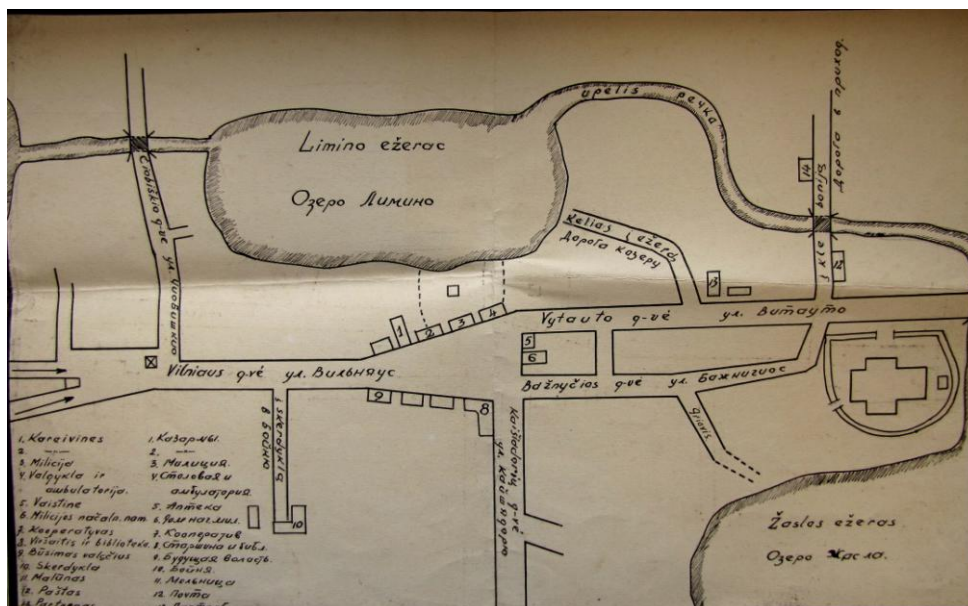
IV.4. Partizano L. Mingilo nupiešta Užpelkių kautynių, vykusių 1949 m. rugpjūčio 13 d., schema (LYA, f. K-5, ap. 9, b. 6, l. 56).

IV.5. Šiluvos valčiaus MVD būstinės schema parengta 1946 m. rugpjūčio 20 d., kai iš jos po sulaikymo pabėgo dvi partizanų ryšininkės – seserys Aleksandra ir Veronika Radzevičiūtės. Iki antrosios sovietinės okupacijos pradžios ši sodyba priklausė P. Taučiui. Jis 1941 m. pabėgo iš Červenės (Baltarusija), o nuo 1945 m. pavasario tapo P. Morkūno būrio partizanų (LYA, f. K-1, ap. 58, b. 26157/3, l. 13).

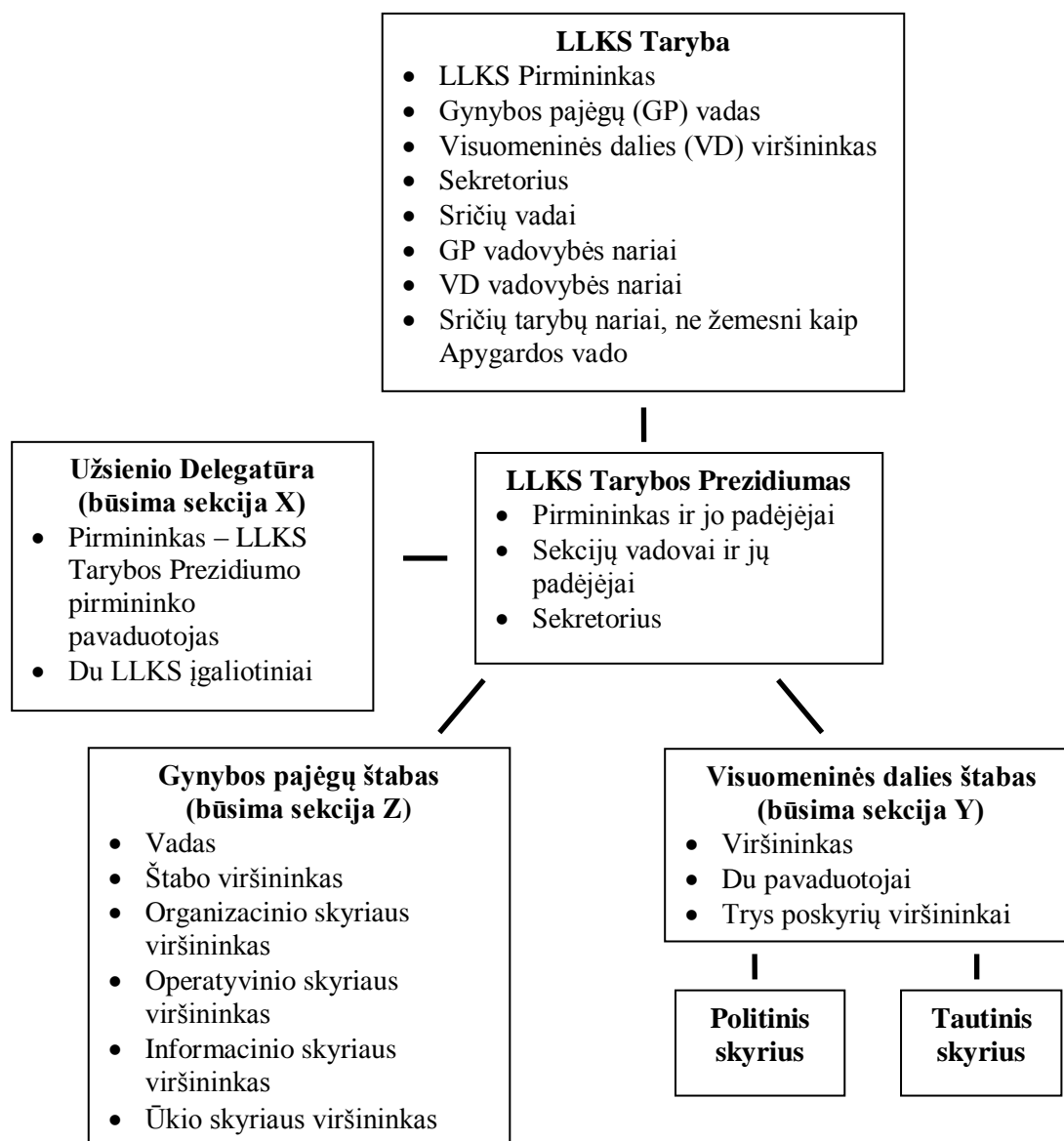

IV.6. Pagal partizanų schemą sovietų perpieštas Žaslių miestelio (Kaišiadorių r.) planas su pažymėtomis okupacinės valdžios būstinėmis. Manoma, kad partizanai ruošėsi Žaslių miestelio puolimui, schema į saugumo rankas pateko 1947 m. (LYA, f. K-1, ap. 58, b. 11341/3, T. 2, l. 184-21).

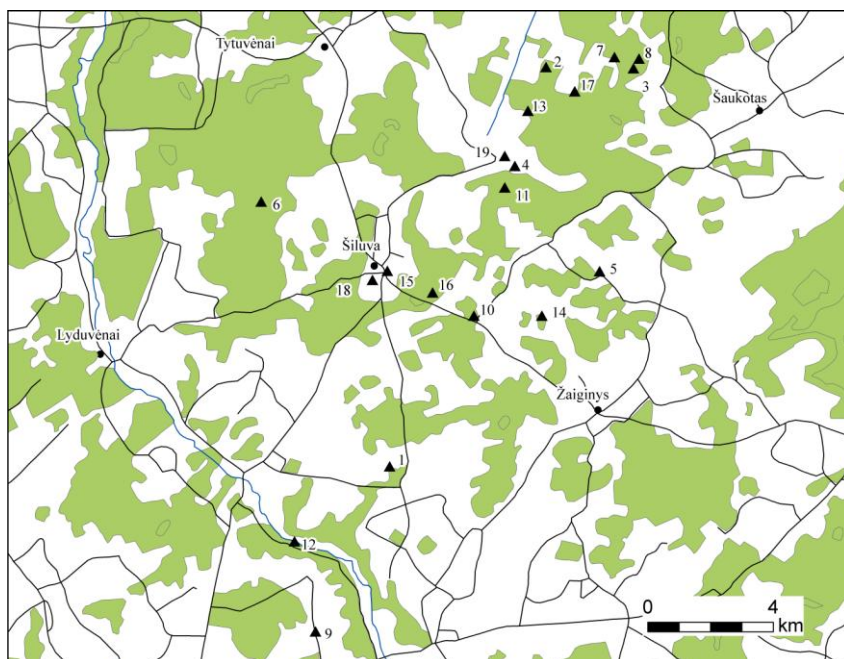
IV.7. LLKS Vyriausiosios vadovybės veikimo ir pavaldumo schema

(A. Petrauskienės brėž.).

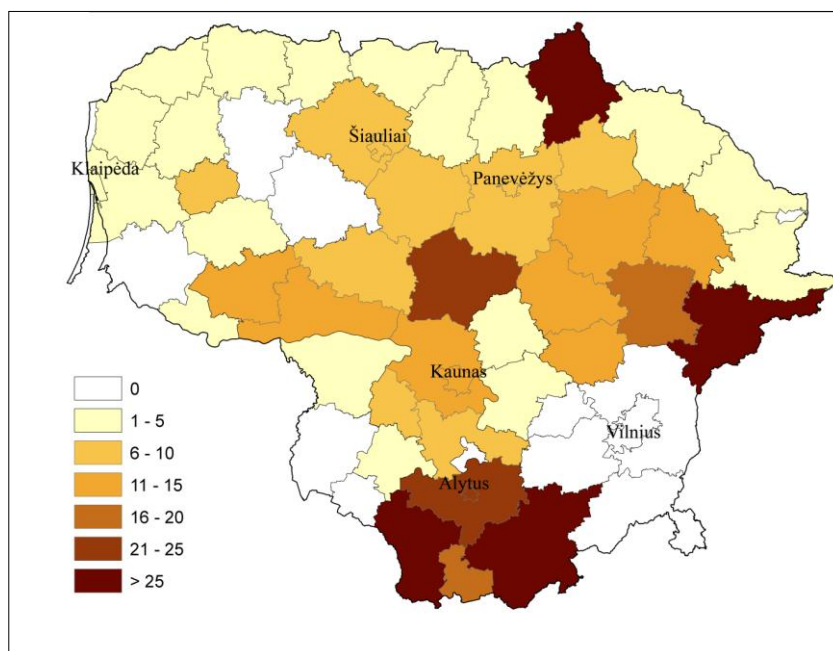
V. Žemėlapiai

V.1. Disertacijoje (p. 70–71) minimų skirtingų partizaninio karo vietų (remiantis sk. 1.2.) žemėlapis (*A. Petrauskienės žemėlapis*).

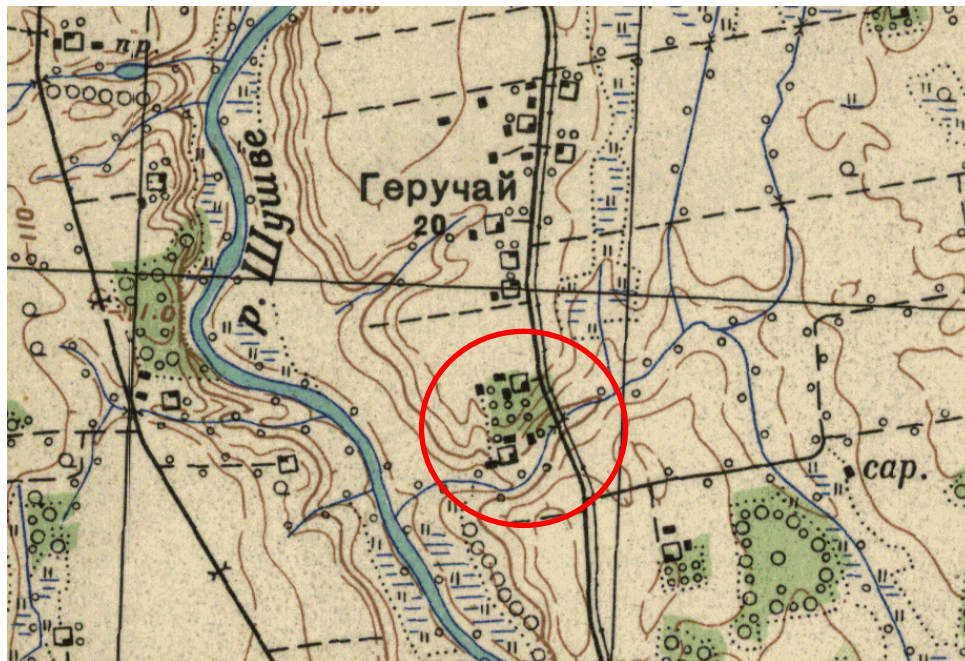

1. J. Žemaičio gimtinė; 2. Partizanų priesaikos vieta; 3. Slėptuvė Balčiūnų sodyboje; 4. Žeminė Sandrausiškės miške; 5. Bunkeris Molotoko sodyboje; 6. Stovykla Palapišių miške; 7. Partizanų susitikimo vieta; 8. Partizanų santuokos vieta; 9. Archyvo paslėpimo vieta; 10. Rėmėjų sodyba Akmenės k.; 11. Ryšių punktas „Birutės kalnelis“; 12. „Pašto dėžutė“; 13. Kautynių vieta Žiogynėje; 14. Žūties vieta; 15. Palaikų niekinimo vieta; 16. Palaikų užkasimo vieta; 17. Laikina palaikų slėpimo vieta; 18. Kapas; 19. KLT sprendimo baudmės įvykdymo vieta.

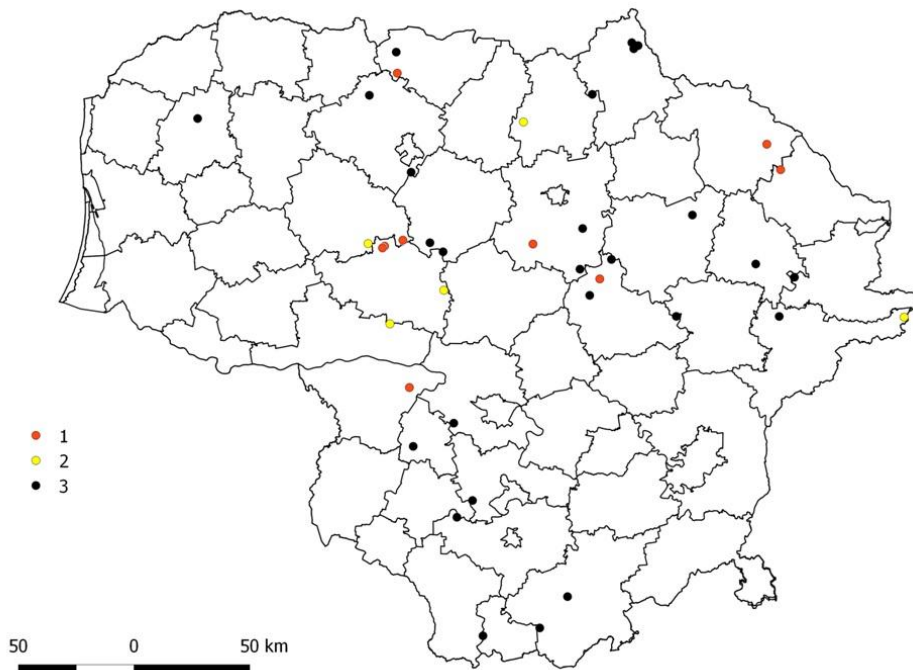
V.2. Registrinių partizaninio karo paveldo objektų paplitimas pagal rajonus (*A. Petrauskienės žemėlapis*).

V.3. Apskritimu pažymėtos Liongino Savičiaus ir Ipolito Siudiko sodybos Geručių k. (Radviliškio r.), kuriose buvo įrengtos Prisikėlimo apygardos štabo būstinės. Dėl upelio, kuris tekėjo griova, bunkeriai kaime buvo sąlyginai saugūs (1949 m. topografinio žemėlapis M 1: 25 000 ištrauka – VŽI).

V.4. Iš literatūros, prisiminimų ir lauko tyrimų žinomos ankstyvosios (1945–1946 m.) partizanų stovyklos (V. Vaitkevičiaus žemėlapis).

REKOMENDACIJA

DĖL PARTIZANINIO KARO VIETŲ ĮAMŽINIMO IR ĮPAVELDINIMO VALSTYBINĖS POLITIKOS

2012–2016 m. Vilniaus universitete Istorijos fakultete parengta disertacija tema „Partizaninio karo vietos: įamžinimas ir įpaveldinimas nepriklausomoje Lietuvoje“. Darbe analizuojamos valstybinės ir visuomeninės veiklos programos, iniciatyvos bei atlikti darbai, susiję su partizaninio karo paveldu. Išvados verčia kalbėti apie valstybinės politikos nebuvimą, esamų programų ribotumą ir požiūrio į partizaninio karo vietas nelankstumą. Tai nuskurdino partizaninio karo paveldo vertybių visumą, o įamžinimą pavertė atsitiktiniais sprendimais, dažnai žalojančiais arba ignoruojančiais autentiškumą. Partizaninis karas – pilietiškumą ir patriotiškumą stiprinantis Lietuvos istorijos tarpsnis, tačiau siekiant deramai jį atskleisti, perteikti ir išsaugoti reikia nuoseklios valstybinės politikos bei kompetentingai parengtų veiksmų programos.

Skaudi sovietinės okupacijos patirtis lėmė, kad Atgimimo metais dėmesys buvo sutelktas į žūties, palaikų užkasimo vietas ir kapus. Siekta šiose vietose pastatyti atminimo ženklus, suteikti joms teisinę apsaugą. Taip asmeninės iniciatyvos virto valstybinių partizaninio karo vietų įamžinimo ir įpaveldinimo programų gairėmis. Net ir šiandien, praėjus beveik 27 metams po Nepriklausomybės atkūrimo, vis dar vadovaujamosi Atgimimo metais įtvirtintomis nuostatomis.

Atsižvelgiant į minėtas išvadas, atitinkamoms valstybės institucijoms rekomenduojama:

1. **Pradėti nuoseklią partizaninio karo vietų inventorizaciją.** Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras (toliau – LGGRTC) nuo 1996 m. vykdo tęstinę „Memorialinių vietovių ir statinių inventorizacijos bei sąvado sudarymo“ programą, kurios uždavinys *surinkti ir iširti įpaminklintų memorialinių vietovių ir statinių, susijusių su Lietuvos gyventojų genocidu ir rezistenciniu judėjimu Lietuvos Respublikos teritorijoje, medžiagą*. Pabrėžtina, kad įpaminklintos vietos daugiausia atspindi Atgimimo metų nuotaikas, bet ne partizaninio karo laikotarpį. Nenuostabu, kad dažniausiai buvo įamžinamos žūties vietos, kapai, o partizaninio karo paveldą sudaro daugelis įvairių su partizanų gyvenimu ir kova susijusių vietų, kurios taip pat turi būti inventorizuotos. Pavyzdžiui, partizanų rėmėjų sodybos, ryšių punktai,

stovyklos ir bunkeriai, kuriuose niekas nežuvo arba žuvo pavieniai laisvės kovotojai, nėra fiksuojami.

Siekiant nuoseklios partizaninio karo vietų inventorizacijos, LGGRTC privalo reguliariai vykdyti kompleksinius lauko tyrimus, bendradarbiauti su girininkijomis, fiksuojant neįamžintas partizaninio karo vietas miškuose.

2. Kadangi partizaninio karo vietos svarbios moraliniu ir moksliniu požiūriu, jų žymėjimu ir išsaugojimu imta rūpintis dar tebevykstant karo veiksams. Atgimimo metais taip pat siekta atminimo ženklus statyti tiksliose įvykių vietose, tačiau įamžinimu pradėjus rūpintis valstybės institucijoms ir savivaldai, dėmesys tiksliai vietai palaipsniui išnyko. Atminimo ženklai dažnai statomi patogiose, lengvai privažiuojamose ir prieinamose vietose, tikslios įvykio vietos atmintis nyksta, kartu – autentiškas partizaninio karo paveldas, žūva istoriniai duomenys. Neatliekant nuoseklios vietų inventorizacijos, atminimo ženklus statant netiksliose vietose, įsigali įvykio bevietišumas. Vykdamat įamžinimo darbus, raginama laikytis pačių laisvės kovotojų pozicijos ir pagrindinį dėmesį skirti autentiškai įvykio vietai.

3. Nekilnojamųjų kultūros vertybių įpaveldinimo procesas svarbus siekiant išsaugoti reikšmingus partizaninio karo liudijimus fiziškai apčiuopiamu pavidalu. 1990–2015 m. teisinė apsauga buvo suteikta iš viso 407 partizaninio karo vietoms ir statiniams, kurių pagrindinė vertingoji savybė kyla iš laisvės kovos istorijos. Tai sudaro 2,4 % visų kultūros paveldo vertybių. Visos kartu jos užima vos 54 ha plotą (palyginimui, saugoma Kauno tvirtovės 9-ojo forto ir Memorialo nacizmo aukų atminimui teritorija – 51 ha). Net trys didžiausią saugomų vertybių dalį sudarančios grupės: kapai, kapavietės ir žūties vietos yra tiesiogiai susijusios su mirtimi, bendrai jos apima 377 objektus. Palyginimui, iki šiol teisinės apsaugos neturi nei vieno partizanų vado gimtinė, taip pat ir 1949 m. Deklaracijos signatarų; iki šiol įpaveldintos tik 6 karo istorijos požiūriu vertingos partizanų ankstyvosios įtvirtintos stovyklos ir kitos su mirtimi nesusijusios vietos. Nekilnojamųjų kultūros vertybių registre yra vos 14 vietų, kurios būtų susijusios su laisvės kova, bet nepaženklintos kančios arba mirties pasakojimo.

Raginama įpaveldinimą vykdyti parengus nuoseklią programą, o ne vadovaujantis asmenine laikysena, rodant palankumą vienai ar kitai partizaninio karo vietų grupei, apylinkei ar kraštui – prie tokių išvadų buvo prieita atlikus Registre esančių paveldo objektų analizę.

Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
doktorantė Aistė Petrauskienė

Padėka

Rengdama disertaciją jaučiau daugelio žmonių nuolatinę mokslinę ir moralinę paramą, už kurią esu nuoširdžiai dėkinga, tačiau daliai iš jų norėčiau asmeniškai padėkoti (sąrašas abėcėlės tvarka): Laimonui Abariui, prof. dr. Alfredui Bumblauskui, Juozui Dapkevičiui, prof. dr. Rasai Čepaitienei, dr. Bernardui Galiui, dr. Dariui Juodžiui, Romui Kauniečiui, doc. dr. Salvijui Kulevičiui, Ritai Kuncevičienei, Bronislovui Mažyliui, Žilvinui Montvydui, dr. Gabriel Moshenska, Dainiui Noreikai, Danguolei Skulsčiūtei, Algimantui Stalilioniui, doc. dr. Arūnui Streikui, Valdui Striužui, prof. dr. Vykintui Vaitkevičiui. Ypatinga padėka už palaikymą tėveliams Laimai ir Jurgiui Čepuliams bei vyrui Gediminui Petrauskui.